Докія Гуменна

Дар Евдотеї

Жар і крига

2

GIFT OF EUDOTHEA

By

Dokia Humenna

(In Ukrainian)

Published by V. Symonenko Smoloskyp Publishers
Smoloskyp, Inc.

Baltimore **1990** **Toronto**

ДОКІЯ ГУМЕННА

ДАР ЕВДОТЕЇ

ІСПИТ ПАМ'ЯТІ

Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка

Балтимор 1990 Торонто

Бібліотека «Смолоскипа», ч. 58

Докія Гуменна
«ДАР ЕВДОТЕЇ»

Том II: «Жар і крига»

Серія — СТП, ч. 3

Обкладинка роботи Олеся Тимошенка

"GIFT OF EUDOTHEA," Vol. II
by Dokia Humenna

Cover designed by Oles' Tymoshenko

Library of Congress Catalog Card Number: 90-63105
ISBN: 0-914834-79-7

Published by V. Symonenko Publishers,
Smoloskyp, Inc.
A non-profit organization

Smoloskyp, P.O. Box 561, Ellicott City, Md. 21043, U.S.A.

Smoloskyp Trust, P.O. Box 430, Sta. "E", Toronto, Ont., M6H 4E3
Canada

Printed by UKRAPRINT, INC., 10902 Summit Ave., Woodstock, Md. 21043

Printed and bound in The United States of America

КНИГА ДРУГА

ЖАР І КРИГА

2

Докія Гуменна. 1930 рік.

ЧАСТИНА ПЕРША

МРІЯ, ЩО ЗВЕТЬСЯ ЛІТЕРАТУРА

1

То буває так, що все раптом уривається. Літо. Всі розбіглися. Нема куди, нема до кого зайти, слово сказати. Я ходжу вулицями, безпотрібно заходжу в крамниці (нема ж «купила»), повертаюся додому голодна шлунком і душею. Іду розбуялими від зелені вулицями, обмереженими електрикою — і плачу. Все живе, тішиться... Ось із театру на Миколаївську виходять усі збуджені, із змістом... Я ж — скнію. Який тут театр, коли дивлюсь, щоб останнього карбованця не розміняти?

Чому так? Що за доля? Хочу друзів, а їх нема. Ні одної людини, що дала б душі радість. Де тепер Міша Кривенький і що робить? Чому нема його тут?

В хаті — ще тоскніше. Увечорі не засвічую світла і чую звідкілясь музику — а це вже понад силу. Думки про небуття. Як нема іншої долі, то краще небуття.

Щоб якось цю нудьгу укоськати, я ходила разом із сусідкою, богомолкою Євдокимівною у ліс по гриби. Вона навіть мене підгодовувала своїми ріденькими супами, я їй щось за це платила, теж пісно. Гриби в такому меню це вже люксус. Їхали ми далеко до Дарниці, там ще кудись пішки — Євдокимівна вже знала, де ростуть гриби. Поверталися зморені, голодні, але з грибами, із своєрідним вдоволенням, наповнені цілющим повітрям...

Але яка це мені компанія, оця богомолка, що весь час говорить про чуда, про обновлення церков? Я мусіла приноровлюватися до неї, говорити її мовою, хоч про ці самі обновлення цікаво було б поговорити з людьми широкого світогляду.

Це був час, що обновлялися образи в церквах, плакала Божа Матір, з'являлися інші знамення, люди ходили на прощу до чудотворних криниць. Але ж я сама бачила — на Львівському

базарі обновилася баня церкви святої Покрови, із іржавої стала за одну ніч чисто золотою, із одною тільки іржавою краткою. (Щоб люди бачили різницю, так?) Цього чуда ніхто не міг заперечити, а газети пояснювали це атмосферичними впливами. А про чудо на якомусь київському передмісті, то навіть усі в Києві заговорили. *Пролетарська правда* послала навіть свого кореспондента до тієї жінки, що в її хаті літали речі. Повні відра з водою ходять, сокира й мітла літають, так само й посуд гуляє в повітрі самостійно... Прийшла міліція перевірити, чи не видумки, а в хаті всі речі, вже й одежа й горшки заходи́ли, мітла почала танцювати, а посуд перевертатися в повітрі. Жінка прикрикнула на них — все стало на своє місце. Це все я прочитала в газеті, як дійсний, засвідчений факт.

Цікаво було б від когось тямущого почути пояснення всіх цих феноменів, а я мусіла вислухувати пророцтва Євдокимівни про наближення кінця світу. Але що ж мені було робити? Впадати в ще більшу прострацію?

Як усі мене сахаються. Ось раз прийшов був чомусь Лука Ляшенко. Член «Плуга». Не знаю, чому йому хотілося зайти. Він був актор, режисер, сценарист і жив сито у якоїсь багатої вдови, що турбувалась його побутовими потребами. Посидів, поговорив, подивився на цю «малохольну» дивачку, що сидить голодна за столом, щось шкрябає та думає так щось висидіти. Подивився — і більше ніколи не заходив.

От як то потрібна мені Гася, хоч вона й каже мені всякі прикрощі. Та тепер її в Києві нема. Володя вже лікар, заробляє, кудись поїхали. Василина, як вийшла заміж, відчужилася, та й також, здається, не в Києві. То залишилась оця Євдокимівна і гриби... щоб не здуріти з нудьги. Ще слава Богу, що вона така любителька лісу.

2

От так збираюся я одного літнього ранку з Євдокимівною по гриби, як тут приходить Юрій Будяк. Хоч Будяк живе на цій самій вулиці в тому рожевому 13-поверховому домі, був він у мене один раз і сказав, що цю кімнатку треба коліньми розпихати. Відтоді я часом зустрічала його на вулиці, в розмову не заходила, — а це чогось зайшов. Почав він здалека.

— Як ви тут? Що ви тут? Привіт вам від Сергія Пилипенка і від усього «Плуга»! Вітають вас Панів, Минко, Дукин...

— Я ж уже не член «Плуга», — відповідаю.

Докія Гуменна з товаришкою, письменницею Варварою Чередниченко. На зворотній стороні фото автограф В. Чередниченко: «Збережім пошану друзівства з ранку до вечора наших відносин, дорога товаришко. Харків, 19.VI.1929 року».

Сестра Докії Гуменної — Олена. Кінець 1920-их років.

ілка Селянських Письменників „ПЛУГ“ | La Unio de Vilaĝanaj Verkistoj „PLUG“
Україна. Харків, вул. К. Лібкнехта, 31. Телефон 4-31 | Ukraĭnio. Harkovo, str. Liebknecht 31. Tel. 4-31

9 квітня дня 1929 р. № 35

П О С В І Д Ч Е Н Н Я

Пред'явниця цього, член Всеукраїнської Спілки Селянських письменників "ПЛУГ" тов. ГУМЕННА Докія їде на все літо цього року по Україні для всебічного вивчення життя й побуту с/г. комун і колективів.

Прохання до всіх Державних і громадських установ допомагати тов. Гуменній в її роботі.

Посвідчення «Плуга» Докії Гуменної
за підписом Сергія Пилипенка і Василя Минка.

— То нічого! А чого ви тут киснете в цьому Києві? Поїдьте куди... Я ось приніс вам відрядження від «Плуга»...

— Та я ж не член «Плуга».

— То нічого! Поїдьте, побачите світу. Може що напишете...

І бачить Будяк мою нерішучу міну, умовляє далі, ще й трохи докоряє, що я таким грибом снидію тут... А він же потрапив у моє найболючіше місце, бо це ж я раз-у-раз зв'язую свою душевну прострацію із неможливістю набиратись нових вражінь, зміни оточення, руху... Як гарно все це чути, як Пилипенко на відстані прочитав мої думки і вгадав, чого мені найбільш тепер треба. Але...

— Я ж не маю за що їхати, ледь-ледь животію, — признаюся.

— Та за це не журіться. Гроші знайдуться. Якщо маєте охоту, то пишіть про свою згоду й «Плуг» гроші вишле, дістанете...

Будяк пішов, а я й забула про ліс та гриби. Відрядження! Подорож! Та чи могло мені таке снитися? І це — коли я опинилася над найгіршою пропастю-безоднею моєї шаленої нудьги, без людей, без грошей, без підтримки і надії. І це — в той час, як мене літературний Київ відкидав та дивився так само, як на ту напівбожевільну Дозю, що ходила по Києву зимою й літом у незмінному червоному картатому пальті. Чи не яскраве ще одне свідчення, що біля мене хтось є? Істота допускає це гноблення і тягар ззовні, оце томлення духа всередині, а як бачить, що вже загибаю, блискає таким зворотом долі. Я ж тільки й думала, як би це куди поїхати, тільки за що? Навіть до Жашкова не було змоги.

* * *

Дійсно, я багато в чому на ту Дозю подібна. Хоча б у цій невмотивованій реалізмом життя упертості. Хоча б у цій непохитній манії не відступати від праці над словом. Я волю́, я таки буду, хай хто що хоче каже! Ніяких порад слухати не бажаю! Осточортіли вже оці запитання: «Чому заміж не йдеш?» Так, наче мені це в голові!

Втім, подібна я на Дозю не у всьому. Я не відкинула весною пропозиції заміняти на три тижні вчительку на Звірниці. І дуже рада. Як би інакше могла я побачити Звіринець? Щодня три тижні ходила тими незабутніми стежечками вгору-вниз, поміж садами та хатами, наче скопійованими з ґравюр середньовічного

Києва. Там — церква св. Миколая, — кажуть, вона стоїть на тій самій горі, де збиралися на шабаш відьми з усієї України... Це тут десь вибухали склади з військовими матеріялами, аж у Жашкові ми чули гуркіт, а в Києві повилітали всі вікна. А он і золоті бані Видубицького монастиря. Чому названо «Видубицький»? Бо коли під час хрещення киян скинули біля Михайлівського монастиря Перуна зі срібною головою й золотими вусами, то кияни кричали йому: «Видибай, боже! Видибай, боже!» І Перун поплив Дніпром униз, доплив до цього місця, тут і постав Видубицький монастир. Напевно, на місці його ж стародавнього капища... Оце стільки різних думок перебіжить у голові, коли йдеш з годину до школи тими стежками-доріжками та відчуваєш себе не в сучасному, а в стародавньому Києві. Які ж мальовничі ці околиці Києва! Про це й не здогадуються ті, що з хрещатицьких бездарних забудов складають собі уявлення про це місто.

* * *

Бач? Ось тільки три кроки від Києва-міста — і яке багатство вражінь. А тут же:

ПОСВІДЧЕННЯ

Пред'явниця цього, член Всеукраїнської Спілки Селянських Письменників «Плуг», тов. Гуменна Докія, їде на все літо цього року по Вкраїні для всебічного вивчення життя й побуту с/г комун і колективів.

Прохання до всіх державних і громадських установ допомагати тов. Гуменній в її роботі.

ЦК «Плугу» С. Пилипенко
В. Минко

Нема з ким їхати? То так ніколи нічого не побачиш, коли це спинятиме. Нема іншого виходу, як самій. Треба це неминуче зло терпіти, як хочеш бачити й спізнавати світ.

І я написала до «Плуга», що їду. Секретар «Плуга», В. Минко, прислав мені 80 карбованців. Пільговий квиток на проїзд, за його порадою, я дістала в МК письменників, а був тоді головою Я. Качура.

3

Приготування були нескладні. В овальному баульчикові з дикти мали бути всі речі, потрібні в дорозі, і треба, щоб він був

легенький. І ось одного пишного та урочистого дня я вже пливу Дніпром та розкошую духом подорожі. Це ж — як шипучка в носі від гострого напою, оці перші хвилини руху, оце відчуття, що земля-вода під тобою біжить назад. Потім це затирається, тільки дивишся, що біжить до тебе і втікає назад, туди, звідки я пливу. Пароплавом я пливла не без наміру. Треба ж усе, що буде на дорозі, побачити. А пливти — біля Канева, біля могили Шевченка. Які там круті береги, шалено гарні, особливо, як сходить сонце! Велич, наче це не наші степи, а якийсь Кавказ!

У Каневі я зійшла і пішла вгору на Шевченкову могилу. Була там ще хата старезного сторожа, а все було так, як заповів Шевченко: і лани широкополі, і Дніпро, і кручі, а ще й сині чернігівські ліси, що зливаються з обрієм...

Я довго сама не спостерігала. До мене заговорив якийсь чоловік. Випитав, хто я. Розказав, хто він. Робітник із шахт Донбасу, вертається з Києва. Нарікає. — Що ж ви тут у Києві сидите, пануєте, дармоїдничаєте! Присвоїли собі всі вигоди, живете коштом робітника, а й не уявляєте собі, яка важка праця шахтаря!

Я з ним легенько сперечалася. Кожне своє робить. Он селяни теж так вважають, що тільки їхня робота — робота, а всі інші, хто не робить біля землі, дармоїди. Але ж їм треба продуктів міста!

— То ви не бачили нашої шахтарської праці! — заперечує шахтар, — Тому так говорите.

— Добре, покажіть мені її!

Тут же мені шахтар приобіцяв, що якщо я заїду до міста (от, забула назву, якесь невелике, недалеко від Дніпропетровського), то він, причетний до шахтарської адміністрації, організує мені екскурсію в шахту.

І таку обіцянку він виконав. Приїхали ми до його міста, пішли до шахт. Сам він убрався в шахтарське і мені дав убратися: заболочений, зашкарублий комбінезон, на ноги — чоботи, на голову — капелюха, в руки — лямпу. А тоді ми сіли в клітку і спустилися у підсвіт. Ходили по підземних коридорах, під ногами чавкало болото, а іноді й річечка струмувала. Назустріч нам і попри нас сліпі коні возили вагонетки, — ніколи вони не виходять звідси, тут вікують. Забої підперті дерев'яними балками, там у глибині забоїв шахтарі довбають кайлами залізну руду. Часто коридори звужуються так, що треба просмикуватися вужем, темно... Ось нащо то в мене у руці лямпа. Як же глибоко це під землею! І це тут люди вікують, — почи-

нають працю молодими, а кінчають старими. У вогкості, мокроті, пітьмі... У вічній небезпеці, що вибухи зроблять обвал і засипле тебе навіки... Правда, правда цього, що водив мене по тому підземному хмурному світі!

Коли я через чотири години виїхала в клітці з шахти нагору, побачила денне світло і сонце, то наче вдруге на світ народилася. А це ж тільки чотири години!

Та скоро мені здалося, що є ще страшніша, ще гірша праця. З шахтарського містечка поїхала я поїздом до Дніпропетровського. Вже на підступах до цього міста осліпило мене від заграв і наче пожеж. То палали димарі, домни й печі залізообробних і сталеварних заводів. Відрядження моє було магічне, скрізь відчиняло широко двері. От я й пішла на один з таких заводів. Зразу дали мені провідника і — дивись, дивись скільки хочеш!

І то в цім пеклі можуть люди працювати?

Коли шахта нагадувала стародавньо-грецький «той світ» із тінями померлих, то це я опинилася в пеклі, яким його тепер малюють християни: на сковородах, у казанах шкварчать грішники, а під ними палає вогонь, а біля стоять рогаті чорти з вилами й помішують у казанах, не дають грішникам вискочити. Серед вогню, скреготу й грому машин, серед полум'я, що тебе огортає, на тебе дише, — важко навіть десять хвилин простояти, навіть тут, на спасенній естакаді. А як же вісім годин пропрацювати отам унизу, в самому дні, там, де он малесенькі фігурки робітників щось вмикають, вимикають, наливають у форми, пересувають, приймають з каблів... За шаленим гуркотом пекельних машин людського голосу не чути, навіть не чую, що кричить мені на вухо провідник. Дійсно, ті київські білоручки — дармоїди, посідали на шиї справжнього робітника!

Я вийшла з цього пекла оглушена й присоромлена.

В Дніпропетровському чекала мене ще одна ц і к а в и н а. (Як можна сказати «новина», то можна й — «цікавина»). Музей Яворницького ім. Поля. Пішла я його шукати — і відразу знайшла, бо перед будинком музею стояли вряд степові камінні баби. Вже було біля п'ятої години, музей замикався. Але сам професор Яворницький, старенький дідусь, узяв з мене платню за вступ — п'ять копійок — і повів по залях музею.

Козацька старовина, збирана протягом життя з усіх тутешніх околиць, — аж очі розбігаються. Самі шаблі чого варті, — для яких же це велетнів і силачів вони зроблені? А ось і самі ті велетні, викопані з могил і поховань. Найбільше мені запам'я-

талося одне поховання: кістяк був такий завбільшки, як два нормальних. Чи то справді такі великі люди тоді жили? Де ж вони жили? — Тут, у Запоріжжі! — Біля цього кістяка-велетня, крім такої ж велетенської шаблі, стояла чотирикутна пляшка з темнозеленого скла. Козаків на той світ виряджали з оковитою!

Академік Яворницький водив мене по цих залях і розповідав, наче цілій екскурсії з 30-х осіб або, принаймні, особі з королівської династії. А я ж була тоді невеличке дівча, як дощечка, у сірій дрібнокартатій спідничці і білій у смужку блюзочці та з гривою неслухняного стриженого волосся. Хоч мені було вже 24 роки, моя загальна сильветка виглядала як постать 13-літнього підлітка, а лице як стало на 20-х роках, так і не мінялось.

Навіяна всім, що побачила я в музеї та що почула від Яворницького, я задумала дійти до міста Запоріжжя з Дніпропетровського пішки. Понад берегом Дніпра, щоб побачити славні пороги. 80 кілометрів відстані видавалися мені дрібницею, я ж ходила з Жашкова до Білої Церкви, до Таращі... Така ж гарна природа над Дніпром, — як же це я її інакше побачу, коли не пішки? Що ж, така вже моя доля, що доводиться самій мандрувати, — але який вихід? Дуже мені давалася взнаки оця самота подорожування, але... Що ж, відмовитися?

Ото мені увірилися ці 80 кілометрів! Як я не храбрилася, а підбилася, стомилася! Це ж не була шляхова дорога, а стежечка понад берегом, або просто скелясте каміння без стежок, ще й із закрутами за звивами берегової лінії. Спочатку я боялася — ануж, хто зачепить!? А потім боятися перестала, бо ні душі у тій дводенній подорожі не зустріла. (Взагалі, в моїх подорожах ніхто ніколи на мене не нападав). Проходила повз села поза Дніпропетровським, натрапила на пам'ятник із написом, що це тут Богдан Хмельницький зруйнував польську фортецю Кодак, але й здивована була, що ніхто тут не мав інтересу до цієї історичної пам'ятки. Часто сідала на скелях над синім Дніпром і уявляла собі байдарки, козацькі чайки, дуби, що перепливають через ці пороги...

Ночувала я біля найбільшого порога, Ненаситця, у хатині на взгір'ї, що вікнами виходила на Дніпро-Ненаситець. Як чудово було засинати під неперестанний клекіт Ненаситця! А ті люди, господарі хати, казали, що навпаки: осточортів їм цей шум, не дає заснути. Лаяли його. Мені ж здавався він музикою.

Удень Ненаситець виглядав ще кращий. Цей острів-гора посеред Дніпра був у клекоті білої піни. Над бризками й білими

потоками літають чайки, синє небо розкрило своє шатро. Життя й неперестанний рух. Сиди тут хоч день, хоч тиждень, хоч вік. Так було й за козаччини, і за Святослава, за часів непам'ятних...*

Вже тоді мало от-от розпочинатися будівництво Дніпрельстану, тоді ж говорилося про те, що пороги оці мальовничі, оцей величний Ненаситець, будуть затоплені. І мені, побачивши його увіч, так стало шкода та жаль! Отож довго сиділа я на камінчику, ноги спустивши в прозору воду, та не хотіла душею сприймати, що цю відвічну красу скоро залле вода і я вже ніколи більше не побачу цього чуда.

Де б я не заходила на перепочинок, всюди не було чого їсти. Хліба нема! І до хліба нема! Єдине, можна було ще молока купити. Хліб «викачали», щоб їх день і ніч качало, забрали й останнє... голод! Ще й облігаціями доконують. Як я ночувала в хаті біля Ненаситця, знайшлося для мене яйце, тільки не знайшлося на чому його засмажити, то господиня засмажила на олії. Привид голоду вже заглядав увічі.

З цих придніпрових сіл я й винесла свої враження, оформивши їх словами: «Тут на камені якось не віриться, чи була революція, чи ні. І невже вона відбилась на селі тільки тими облігаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами?.. («Листи із степової України» журнал *Плуг,* ч. 10, 1928 р.) Тільки цієї одної наївної фрази було досить, щоб десь там «звише» перекреслено було назавжди усю мою літературну долю в більшовицькій дійсності. Про голод не можна було писати вже 1928-го року.

Оце ж тоді я бачила й німецькі колонії, поруч сіл Дніпропетровщини. Який контраст! Наче дві країни переплелися. Українське село — без деревини. Злиденні, розгороджені хати, засліплені заткнутими дрантям віконцями. Коло хати — купка кураю, топлять кізяками. А ось німецька колонія: кожна садиба наче фортеця, наче поміщицький маєток. Доми пишаються фігурно-узорчасто викладеною цеглою, такі ж і огорожі. Всередині садиби багато добротних господарчих будівель, достатньо й зелені: сади, алеї, — так наче це не степова країна...

Чому так? Чому німці зуміли, а наші не вміють? Чому не навчаться, зрештою? Чи то не українські села, а тих засланих солдат ще з Катерининої Новороссії?

---

* У Вашінґтоні оце недавно чула я від одного непритомного фантаста, що під Ненаситцем є підземні сховища, де зберігаються величезні скарби, заповіджені від козаків нащадкам, українському народові. Гарна леґенда!

4

В самому місті Запоріжжі я довго не барилася. Переночувала у старих своїх господарів, Булів. Почула тут сумну новину. Оту Клаву, що жила разом зо мною в них, спіткало нещастя. Посковзнулась у хаті, розбила коліно, з того стало зараження крови, — відрізали ногу. А дівчина ж — як маківка! От така ще доля буває, — казала я собі, — а ти, здорова, ще нарікаєш на свою долю!

З Запоріжжя починалась мета моєї екскурсії. Це ж тут, у Запорізькій області, існують найбільші комуни тих сміливців, що добровільно вирішили запровадити комунізм у своєму власному побуті, щоб показати одноосібному селянському морю приклад і перевагу колективного господарювання. Є тут їх більше, але в Обласному земельному управлінні мені порадили одвідати тільки три.

Про ті три запорізькі комуни («Аванґард», «Іскра», «Незаможник») є написані нариси (у журналі *Плуг* ч.ч. 10, 11, 1928 р. та ч. 2, 1929). Ними розпочався новий етап моєї літературної біографії. Спочатку слава, а потім знищення, розгром. Не повторювати ж тут, що я в тих комунах бачила, я нічого тепер не додам, а написано було щиро, нічого міняти в них не треба, все правда. Писалося тоді не для того, щоб ворожо покритикувати, а з позиції зафіксувати епохальні перші кроки нової ери, з усіма плюсами й мінусами, для виправлення помилок, а також для майбутніх поколінь, щоб знали, як нова ера починалася. Я ж була цілком радянська людина і ніякої подвійної бухгальтерії не плекала. Не в мойому характері. Це я підкреслюю, бо при всіх наступних знищуваннях мене я почувала себе морально сильною: я хотіла і хочу працювати для українського народу в таких умовах, у які мене поставила доля народження, у легальних рамках. Ця моральна опора давала мені силу витримувати наступні шторми. Але це все прийшло потім. В той же час я просто наївно писала, що мої очі бачили, не здогадуючись, що то буде потім.

Нариси мої були слово в слово видруковані так, як я писала, тільки один раз Пилипенко усунув, — то хіба тут, з ретроспективи 40-а років, поновити?

... У комуні «Іскра» я сиділа на ґаночку контори комуни, як прийшов один чоловік із блискучими очима. Це — голова комуни «Червоний стяг», Бабенко. Він чомусь пройнявся великим довір'ям до мене, мав охоту розповідати і ми багато часу про-

вели в розмові. Це був поет степу. Як захоплено говорив він про свій степ, про найменшу цяточку, що її видно його орлиним оком! Ні гір, ні лісу не любить він, вони його душать, давлять. Від його захопленого малюнку степу і я побачила степ інакше, — дійсно, безмежний простір, обрій! Дихай на повні груди, відчувай, що все до найдальших обріїв — твоє.

З ентузіязмом і про Нестора Махна говорив Бабенко. (Цю частину Пилипенко усунув). Це ж навколо саме та місцевість, де Махно мав свою столицю, Гуляй-Поле. Вже сама назва чого варта! Бабенко ж (член комуністичної партії) розповідав, який величезний авторитет і любов мав Махно серед тутешньої людности, просто пієтет. Та й видно було. В самого Бабенка розгорілися очі.

Я тоді в нарисі подала повніше, під свіжим враженням, та й свої ремінісценції. Це ж усі тут — нащадки запорозького козацтва, а махнівщина — рештки тієї вольности, атавізм, чи як би сказати. Тепер я ще більше могла б додати. Це ж тут був скитський осідок, країна Герос, скитські царські могили. Скити були воєнні люди, нарід-військо, всі озброєні, всі ладні щохвилини битися. Вони — діти степу, і ця Бабенкова поезія степу може далекий відгомін світовідчування скитів. У Махна ж і методи були скитські. Сьогодні — всі мирне населення, а взавтра — всі військо в поході. Сьогодні тут, а взавтра — за сотню кілометрів. Отже, це значно глибше, ніж козаччина.

Я, мабуть, про духовну спадщину козаччини таки говорила, бо Бабенко дивився на мене з закоханою побожністю і був до кінця мого перебування в комуні на цьому високому реґістрі.

Це й була та атмосфера, що мені була потрібна. На тлі піднесеної ейфорії — жар дружби і поклади найкращих несподіваних вицвітів думки, сказані з найбільшою щирістю, безрозрахунково. А був же цей Бабенко малоосвічений селянин, тільки з дуже поетичною душею. І навіть не був такий, щоб я мала в що закохатися, тільки з дуже блискучими очима. І не дуже молодий, сім'янин з двома дітьми.

Дякуючи Бабенкові, я ближче познайомилася з родиною Власа Чубаря, тоді голови Раднаркому. Сестра Чубаря була член цієї комуни. Неписьменна худа селянка. Хоч молода, а вже змучена. Чоловік її був заступником голови комуни, також наче з хреста знятий. Комуна була дуже бідна, стояла на белебені, не було там затишку. Степ, довгі будинки, наче стайні чи заїзди́, з кімнатами для кожної родини.

Бабенко розказував:

Мати Чубаря ніяк не могла звикнути жити в місті. Вона любила виводити курчат, а в місті цього нема. Як поїхала до сина в Харків, у ті гойні наркомівські палаци, то довго не всиділа, скоро закомандувала, щоб відвезли її назад у село. Батько — п'яниця, щó про нього більше говорити? Бідна, безземельна родина. Сільський пролетаріят.

А самого Власа Чубаря біографія така:

В 16 років пішов він у Миколаїв, найнявся робітником на заводі кораблебудування. А там діяв підпільний революційний гурток, що його провадив Артьом (Це партійне псевдо, справжнє прізвище — Сєрґєєв). Артьом завербував і Чубаря, молодого хлопця, та й виробив із нього більшовика. Ось чому Чубар, хоч і чистокровний українець, ввійшов у революцію, як російський комуніст. Якби на тому заводі був діяч революції українець, то взяв би під свою опіку молодого хлопця, що однаково не замириться з царським ладом, то був би Чубар діячем УНР. Не було, значить, у нас своєї революційної інтеліґенції, що пішла б у всі закутки та скерувала б в українське річище молоді сили? Тут — Артьом, у Жашкові — Амханіцкій... То російська орієнтація й розпаношилася в українському підпіллі, так вона й вийшла на поверхню, коли революція розтрощила трон.

Якби я не бачила Чубаревої родини, то й не знала б цього. І не розуміла б, де взялися оті комуністи-українці в лавах КП(б)У, у філії російської компартії, ті, що фіґурували в поставленому від більшовиків радянському уряді України.

5

Вже як їхати, то їхати! Я розохотилася і після цих трьох комун поїхала ще далі, на Кубань. Розігралася жадоба засягнути якомога більше вражінь.

Із міста Запоріжжя поїхала я на Маріюпіль, Таганріг, Краснодар... Там «по дорозі» заходила в музеї. Із тодішніх вражінь ніколи не забувається одна картина, що я бачила в маріюпільському музеї. Оцей самий степ, що навколо, але не такий, як бачив його Бабенко і я з вікна поїзду, а повний містерії. На небі, після заходу сонця, червоні тучі билися з синьочорними і вся атмосфера була закутана в містику, ця містика просто висіла в повітрі. В тій, наснаженій битвою хмар, містерії мріли на обрії могили, цілий ланцюг їх. Дійсно, так як казав Бабенко: тільки в степу можна побачити таку велич на небі. Ця незабутня

картина з її настроєм всемогутньої сили степу й неба щораз вертається до мене, наче я в дійсності, а не на картині таке диво бачила. Це відбито в «Епізоді із життя Европи Критської» та «Золотому плузі».

У таганрізькому музеї я дивилася на портрети царського дому Романових. Особливо вразила Катерина Друга. Оце ж та вража баба, що занапастила степ широкий, край веселий, як співав мій батько, коли я була ще мала. Пересичена, тупа, безвиразна пика грубезної бабери. Якийсь реаліст без прикрас змалював цю вражу бабу...

Кубань мене дуже вразила своєю рівниною. Ну, стіл! Ні горбочечка, ні ярочечка, ні долиночки, ані деревиночки. Але там, куди я добралася, вже видно було снігові гори, вони наче снилися, наче привиджувалися.

Ото там я побачила кубанські комуни. Уже з буйними садами, тополями. Все це тут росте, аби тільки насадити. Одна комуна була на базі жіночого монастиря, а друга — на базі якогось поміщицького маєтку. Була й у містечку, на базарі... Все те, що я там бачила й чула, є в нарисі «Ех, Кубань, ти, Кубань, хлібородная...»

Але як же так? Бути біля тих заманливих блакитних гір із білими верхами, біля Чорного моря — й не бачити? З Краснодару я й поїхала до Новоросійського, щоб іншою дорогою, трохи морем, добратися до Теодосії, а там уже сісти на поїзд — і до Києва. А чом би не заїхати до Геленджика? Ось тут, тільки сісти на маленький пароплав, що курсує між Новоросійським і Геленджиком безперервно. Сама назва кличе. І це ж уже морське узбережжя.

Про Геленджик у мене могли б вийти новеля, і я не раз думаю, як би так це використати, — та ще й досі не трапилося вловити в рамку. Чи й трапиться? То хай уже тут пришпилю.

* * *

На палубі пароплава, що йшов з Новоросійського попри Геленджик, сиділа якась сім'я: чоловік, жінка, дитина. Щось їли. Я їм доручала свого диктового баула, коли відходила, — і так уже познайомилися. Але як пароплав почав давати сигнали, що вже наближаємось до Геленджика, чоловік почав метушитися, відразу перестав бути членом родини. До містечка треба було допливати ще катером, — то ми вже були наче й знайомі. Він їде до брата-аґронома в Геленджик, сам із Полтави. Зветься

Олесь Калиниченко. — Я теж до Геленджика. — То будьмо знайомі! — Будьмо! — відказую й я та називаю своє прізвище.

Людина не відзначається нічим особливим, може якийсь технік, але й не віє від нього непорядністю. І так воно в дійсності й було. Ми зійшли з катера, а що вже темніло, то Олесь не пішов шукати брата. Я ж мала наставлення до звичайної своєї екскурсбази, як і скрізь у кожному місті. Гаразд, і він так...

Знов його прийняли за члена родини, тільки тепер уже не я, а господиня екскурсбази. Вона вирішила, що я його жінка, і вже дає окрему кімнату. Довідавшись із моїх протестів, що ми чужі, випадкові знайомі, господиня замкнула мене в канцелярії, бо в неї не було іншого місця, а його примістила десь між чоловіками.

На ранок... Що за чудовий, умитий, золотий ранок, що за гарне містечко! Вмиваюся в подвір'ї біля криниці, а тут знайшов мене вчорашній знайомий, — треба ж поснідати! Тоді вже й брата його пошукаємо. Еге-ге! Як вийшли ми в містечко, а там — базар! Такий, як у нас на Україні. Повнісінько людей, усі возами, всюди українська мова, українські лиця, одежа. Базар захряс у городині, садовині, кавунах, рибі всіляких ґатунків, ковбасах. Та яке воно все пишне, заманливе! Ми й розгубилися. Чи зайти у яку харчівню поснідати, чи купити ось кавуна, помідорів, оцього пухкого сірого хліба, захопити б і молока, слив, — та як усе це забереш? Ну, ще й цеї вудженої риби... А снідати підемо ось у підніжжя цієї гори, що височіє над Геленджиком, на свіжому повітрі...

Так і зробили. Набрали, ледве несемо, ідемо до підніжжя гори. А воно тільки здавалося, що недалеко. Ідемо та й ідемо, важко перти перед собою дари геленджицької природи, але ж... важко нести, жалко кидать. А тут уже й якась інша природа, вже й корівки із дзвониками на шиї почали траплятися, а підніжжя гори так і не видно. Мабуть, не дійдемо, потомилися ми, добре й тут отаковитися, хочеться ж їсти... Обернулися — а Геленджик уже лежить в ногах, у мисочці, за ним розстеляється море. Та скільки ж це кілометрів пройшли ми вгору?

Той наш сніданок затягнувся щось до півдня. Як тут так гарно, то куди поспішати? Ми й не поспішалися. Ще подалися на берег моря. Там я пам'ятаю себе самою. Олесь пішов шукати брата.

Атмосфера тихого курорту. Сліпучо зелена вода, прибій без перерви, заспокійливий, ласкавий, особливо ж, як відкочується біла піна, а камінчики кажуть: ш-ш-ш! Де-не-де постаті курорт-

ників, тиша... Десь із води, з моторки чи що, несеться: «Сінеє море, священний Байкал...» Вперше чую цю мелодію, вона так підходить до чару навколо, що я навіть дивуюся: при чому тут Байкал? От якби гроші, та пожити тут із тиждень... Але екскурсбаза не тримає довше, як ніч. В санаторії ж приїздять з «путьовками», а так — нема доступу. Зрештою, я ж у відрядженні до комун степової України, а це вже сама себе нагороджую Кубанню та Геленджиком.

Ще добре, що попався попутник. Цей випадковий приятель, Олесь, — примітивний, але товариський хлопець, головне, не виявляє парубоцьких наскакувань, — і то добре. Що ж, як нема охорони, то вже не можу нікуди рушитися? — все та сама думка навертається. І я маю свою власну охорону, — невидний панцер, що обволікає мене... Але... Але якби я була не сама... Скільки б то я наїздилася та надивилася! Це також гарно влаштовано: пущено мене в життя з такою шаленою пристрастю до спізнавання, подорожей, пригод — і з такою мізерною можливістю здійснення. Тож як напрусь проти стихій, — от-от попаду в ситуацію, що приймуть за шукачку легких пригод. Добре, що цей Олесь зрозумів і так лицарсько-товарисько поводиться.

А ось і він. Прийшов із доброю вісткою. Знайшов брата в садівництві, брат має окреме мешкання, можна буде в нього переночувати. Покаже нам Геленджик, він усе тут знає...

* * *

А тепер я бачу себе на прогулянці, в товаристві двох. Йдемо дуже стрімкою стежкою, край берега, вздовж височенних урвищ, що падають у море. Воно внизу розстеляється ген-ген, а тут під ногами б'ється об високі скелі і з білою піною відходить. Заради краєвиду ми не заглиблюємось у ліс. Зрештою, це й є та стежка, що нею ходять прогулянківці. Весь час угору, продираючись крізь хащі. Держидерево справді хапає кожної хвилини і хоче подерти або ногу, або одежу. Але краєвид щораз кращий, ми вже дуже високо, Геленджика не видно. Цей Олесів брат Іван знає, як нас вести, куди і як вивести, щоб ми не заблудилися.

В одному місці ми зійшли вниз аж до моря і там перейшли дуже дивною стежкою. Сталева хвиля, вища в три рази за людський зріст, ритмічно б'є в скелю. Коли вона відкочується, стежка відкривається і треба цей момент вловити та перебігти на другий бік. Забарився на мить — смерть. Тисячепудова хвиля

приб'є до скелі і забере в море. Кожен мусить перебігати окремо, бо стежку, притиснуту до скелі-стіни, хвиля відкриває на секунду-дві.

Та я аж тремтіла до таких пригод! Щоб були з небезпеками. Іван був із жартами, сміливий, вів. А Олесь трохи боязкий. Ми по черзі перебігаємо — і вже всі троє на другому боці, і вже знов видряпуємось на дуже високе урвище. Море знову внизу, а стежка шкутильгає. То відводить від урвища, то веде тебе просто над ним, аж обсипаючись подекуди під ногами, ізсуваючись, обвалюючись. А урвище так із 20 поверхів. Якби впав, то лише кісточки... та де! Змило б і занесло б у море. Хвиля б'є об скелю і жертви приймає радо.

Сталося так, що попереду йшов Іван, посередині я, а позаду Олесь, вимахуючи сорочкою. Іван ступив широким кроком через тріщину в стежці і перейшов. Я поставила ногу ближче до сипучого ґрунту, не втримала її там і посунулась у безодню, а друга нога й собі тягнеться за нею вниз. Ніякої опори, лише одна: я тримаюся рукою за якийсь корінчик. Друга рука впирається в ґрунт, що обсипається й обвалюється. Ще мить — корінчик відламається, зостанеться в руці і разом зо мною полетить вниз, бо ноги мої вже бовтаються в повітрі. Олесь, побачивши, відскочив на безпечну відстань від обсуву стежки і простягає рукою сорочку, але здалека, підступити боїться, щоб я його не потягла за собою. Я сорочки дістати не можу, а корінчик уже виривається з руки. Тут обертається Іван, підступає сміливо і рішучо, бере за руку, витягає. Я не впала в безодню, не розтрощилася об ребра скелі, ще поки долетіла б до води, — як ось-ось могло статися.

Ніякого переляку в мене не було, поки я висіла над безоднею, зачеплена одною рукою за корінець. Але як небезпека минула! Аж тоді я злякалася. Що ж це щойно було? Якби не брат, то цей боягуз Олесь не поміг би мені, я вже була б унизу, чи вірніше — не була б. Але брати теж перелякалися. Ну, що вони казали б? Де поділася та дівчина, що була з ними?

Яка радість життя прокинулась у мені! Такої радости я й не знала. Це ж усього цього я вже й не бачила б, не дихала б, не сміялась. І вдячність до Івана та прикре невисловлене до «лицаря» Олеся.

Ми верталися додому зовсім уже смерком. Плакали десь жінки — то шакали вили. Сміялися діти — то теж шакали. Он унизу мерехтить мисочка електричних вогнів, Геленджик. Яке прекрасне життя і як не цінимо його, поки воно є.

Поморені й потомлені, прийшли дуже пізно. А де спати? Виявляється, що Іванове мешкання — одна малесенька кімнатка, без меблів, спати доведеться на підлозі. Оце! Я й не подумала за ночівлю для себе. Не сподівалася, що так вийде. Якісь два типи, тобі невідомі. Оце! Зрештою... Після такої гри із смертю чи прийде кому в голову що інше за сон? І зрештою добре, що їх два, а не один. Кого ж більше остерігатися?

Олесь як ліг, так і заснув. Але не той другий. Почав турбувати мене і ніяк не міг зрозуміти, що я обурена. Я штовхаю Олеся, щоб прокинувся, той пробудився, не дуже що зрозумів і знов спить. Але це усмирило Івана. Я сховалася за Олеся і молюся: Господи, коли б до світанку! Після такого дня... Невже не можуть бути товариські взаємини? Чи ж їм не видно, що мені не до мислі якісь ігри? Коли б уже швидше світанок! Аби що — будитиму Олеся... Та та свиня, Іван, також заснула.

Обидва спали, як я нечутно встала і вийшла з тієї хати, якоїсь будови на садівництві. Ще сіріло, як я вже підходила до пристані.

І оце вже день. Я в Новоросійському, сиджу на якійсь горі, дивлюся на красу і сумно мені за Олесем, що так вночі мене охоронив. Ось так просто потрібно його тут, поруч. А слідом за цим зійшла на мене екстаза, щастя природи. Щастя, якого ще ні одна людина мені не дала. Воно йшло від повітря.

Потім, уже в Києві, я дістала листа від О. Калиниченка. З лементом і жалем. Писав, як лаяв брата, як я йому потрібна. Пробачення просив, що таке вийшло, що він бігав шукати мене по Геленджику, і шукав би тепер, якби знав, де...

Це напевно в той час, як шукав, я за ним сумувала, до мене докотилась та хвиля. А екстаза не зв'язана з потребою людей, джерело її — всесвіт.

Це вже могло б бути оповіданням. Але тут нема ефектного кінця. Чогось нема. Є репортажний правдивий опис, як було в житті. Нема задуму, ідеї, що хотів сказати автор. А для цього треба або перетасувати події, або подати більше характеристики дієвих осіб чи навіть зовсім інших рис їм надати задля тенденції задуму, або опис антуражу. Це буває нудно. Або з'єднати це з якимись іншими подіями, щоб вони втілили ідею і щоб не вивозив її на лопаті моралізаторсько автор. Тут ще жадного рецепту не застосовано.

Яка ж ідея, справді? Головна, мабуть, та, що дівчина мусить знайти в собі силу проти стихій, як хоче самостійно спізнавати світ і не згубити своєї гідности. Чи ця?

6

От, скільки то за місяць я наїздилася та напереживалася — і все за 80 карбованців. Повернулася до Києва, начинена по вінця всякими враженнями. Але на душі в мене був тягар. Ще ніколи ніхто не давав мені дотацій. Ці 80 карбованців мене пекли. Я м у с і л а дати звіт «Плугові», хоч будь-який, а знаю ж, що не володію реалістичним письмом. Це правда, я пишу щоденник, але не записую подій, лише самі переживання від них, коли нема кому розказати, щоб облегшити себе. А тут треба розказувати.

Ні, не вмію! Як до цього взятися? Як улізти? Як почати? Словом, обняла мене велика творча скрута.

І в цій скруті прийшло мені на думку писати в формі листа, начебто я Василині розказую. А кому ж і ще? Хто в мене є ближчий? Правда, з Василиною зустрічалась я тепер рідко відтоді, як вона так чудно вийшла заміж, але нас же в'язали довгі роки дружби. Ні з ким не могла я так заспівати, як із нею (ми так однаково розуміли кожну пісню), ніхто так інтимно не сприйме.

Ця інтимна струна, яку я могла адресувати нікому іншому, тільки Василині, задала тон, і я почала розповідати, що бачила, як бачила. Не діловий звіт, не грайливий «шпичка в ніс» стиль із потугами на дотепність, не аґітпропна рожевоокулярна сахарина, а саме інтимно правдиво-щиро, об'єктивно, — наче відповідаючи на наші душевні, нам тільки цікаві, запити. Ну, так, як пóдрузі. До неї ллється слово, а інакше — зв'язане.

Василини тоді не було в Києві. Здається, вона тоді поїхала викладати кудись на провінцію. Навіть це виправдувало форму: лист. Від такої «печі почавши танцювати», вже було легше. І я ліпила, як могла і що могла, всі думки, саме тому, що зверталась до Василини. Перший вступний, тоді про комуну «Аванґард»...

Мучилася я з місяць. Ось наче вже щось і зліпила.

Але це ще не означало, що я вже й повірила, що воно щось варте. Покличу но я Гасю Турчинську та Марію Галич, їм прочитаю. Чи можна таке висилати до «Плуга»?

Прочитала. Кажуть: — Дуже цікаве, висилай! — Невже? А я так соромилась цього недолугого! То вже яке не є, а пошлю. Треба ж якось звітувати за витрачені у відрядженні гроші.

Відгук із «Плуга» був приголомшливий. Нариси «Листи із степової України» почали негайно друкувати в журналі *Плуг*,

вимагали дальших, а слідом за цим почали приходити листи, від А. Панова головним чином: «Надзвичайно цінний і цікавий матеріял». «Ваші „Листи...” викликали неабияку цікавість...» «Робитеся популярною в цілому всесоюзному маштабі... Дехто вам дуже заздрить...»

Так вмить (і на мить) опинилась я на вершку слави. А це ж моє перше реалістичне писання, вимучене, із зусиллям вирване з себе, з певністю, що нічого не варте, вимушений звіт про грошову витрату. Але що вимагали продовження, то я вже відважніше взялася до дальших нарисів і так висилала. «Листи із степової України» всі були видрукувані в трьох числах *Плуга,* а «Кубань» Пилипенко видрукував у грубому журналі *Червоний шлях,* де він був головним редактором. Він же, як голова ДВУ, випустив «Ех, Кубань, ти Кубань...» ще й метеликом-книжкою, бо це була і його концепція, що Кубань — невід'ємна частина України. Так думала і я, так думав і кубанець Іван Теліга...

Це була й перша моя друкована книжка.

7

Це десь тієї осени прийшов якийсь вихрастий хлопець і сказав, що він зветься Іван Багряний, член «Плуга», а що «Багряний» це його літературний псевдонім, справжнє ж прізвище — Лозов'яга. Я такого ще не чула, але якщо він — член «Плуга» то цим самим ми якби до одної літературної родини належимо. Багряний дивився з інтересом на мене, — що воно за дивачка така сидить у цій кімнаті? А я також зацікавлено розглядала цього харківського гостя. Щось у ньому є невловно подібне до Сави Божка. Оця може самовозвеличувальна поза? Чи може, що обидва вони русяві, з біляво-золотистим чубом, кулястим чолом та упертим рисунком носа в профіль? Тільки у Багряного кінські зуби, як сміється, а як не сміється, то товсті губи. Крім того, він уже тоді покахикував.

То я вже помітила, що коли київський стиль — саркастична усмішка, клясична у Косинки, а відбита у «парі-п'ятаку» Косяченкові-Жигалкові, та й у Костюкові, то харківський — оця бундючна поза «великої особистости», «незаперечного генія», поруч якого меркнуть усі інші зорі.

Але поза тим Багряний був приятельський, в той же прихід уже читав свої вірші і чекав моєї думки про них. Дуже багато й цікаво розповідав про себе, з гумором, пересякнутим лірично-задушевними нотками, глухуватим тембром голосу. Після Бу-

дяка, я сказала б, другий на моїй життовій дорозі цікавий оповідач. Тільки в Будяка більше було чого оповідати із своїх пригод по світі, а Багряний ще молодий, не мав життьового багажу, але зате він у всьому вмів знаходити комічний бік і відразу веселився, збираючи навколо очей гармонійку зморшок та показуючи свої великі зуби і заражаючи сміхом слухачів.

Як втішно розповідав він про свого охтирського приятеля-коня! Багряний завжди мав для нього грудочку цукру і кінь так полюбив його, що ходив за ним слідом усюди. Одного разу зайшов Багряний до секретаря охтирського комсомолу, на другий поверх, а за ним входить і кінь...

Друга охтирська історія — про «Скельку». Той секретар комсомолу, що до нього приходив Багряний у гості з конем, був добрий його приятель. Під владою комсомолу була охтирська друкарня. От Багряний і бахнув штучку. Сам склав ручним складом поему «Скелька», сам і видрукував, не питаючи ніякого дозволу в Головліті. Оповідається це ліричним задушевним голосом, не проминається ні одна смішна деталь. Чи й Багряний тоді був комсомольцем, я так і не могла зрозуміти. З першої ж візити його у мене склалося враження, що ні. З нього так і перла відсутність догматичности, суконно-вірнопідданих, комсомольсько-стандартних висловлювань, а навпаки — наплювательське ставлення до зобов'язуючих законів влади. Наліт песимістичної нотки, що проскакувала там і сям, не личив би комсомольцеві.

Це видно було хоч би й з історії виходу в світ «Скельки», про неї він розповідав з насолодою мені, незнайомій людині. Крім того, всі його розмови дихали невловною опозиційністю, хоч ми говорили тільки на літературні теми та про літераторів.

Приходив тоді Багряний досить часто. В інші рази я довідалась, що він — студент київського Художнього інституту, що він — близький до літературного об'єднання «Ланка», тоді вже офіційно визнаного «попутницьким», буває на їх сходинах. Але не чула я тоді від нього, що він — член цієї групи, як уже на еміґрації подається в його біографії. Натомість у еміґраційних біографіях чомусь не подається, що був Багряний член «Плуга», не пише цього й Смолич у своїх спогадах. (Найкраще міг би сказати В. Минко). А до мене ж прийшов і відрекомендувався, що член «Плуга»! В цьому я вбачаю намагання себе прихорошити, а також і несамостійність мислення. Мовляв, коли за

«Плугом» встановилась репутація примітивізму, то краще до членства в ньому не признаватися.*

Чому ж я стою на думці, що «Плуг» і плужанство зовсім не примітивізм, а доконечний етап, який підготував розквіт наступних етапів? Ніколи від «Плуга» не відмовлялася, вважаю його своєю школою і домом, де тебе ніколи не виженуть тому, що в тебе зашмарканий ніс.

* * *

Познайомився Багряний і з Агатою Турчинською, бував і в неї. Там-то зустрічалися два бурхливих струми життєлюбства! Багряний із своєю бундючно-задушевною позою та повною головою поезій, що їх він носив із собою в пам'яті, — і Турчинська, повна успіхів, радости й пританцьовування, з чутливістю до всього смішного. Володя її був уже лікарем у військово-авіяційній частині десь на півдні України, мав справу з парашутистами, перевіряв стан здоров'я до лету й після. Агата до Володі часто їздила, набиралася вражінь, поверталась повна бурхливої енерґії та самолюбування. І також і з вразливістю до комічного. Подумайте, Володя просив її купити йому в Києві краґи, але обоє вони забули встановити, який нумер купувати. От і висилає Гася телеграму до Володі: «Телеграфуй розмір литки». Оповідає, і регочеться. Подумають, що це якесь зашифроване змовницьке гасло. А другим разом Гася сама з себе кепкує, яка вона господиня. Купила курку, принесла додому і вдома побачила, що перекупка обдурила. Дві лапи є, а де других дві? І Гася регочеться...

Часом аж нудило від такої самозакоханости. Мабуть і Багряного нудило, бо він глузував, що Агата в своєму пританцьовуванні та приспівуванні навіть пропонує, щоб Багряний малював її голою. Що є кращого в світі за Агату у всіх видах? Але ж то тільки для Володі! Я вірю, що Гася в своїй колосальній певності про свою красу могла таке ляпнути, без задньої думки, — а Багряному тільки подай!

Та проте ми утрьох навіть колись до опери ходили. Я дістала якийсь гонорар і купила два квитки, одним Багряного по-товариському почастувала, бо він вічно скаржився на безгро-

---

* Це стосується не тільки Багряного, а й ще декого: Ю. Лавріненка, В. Чапленка, О. Корнійчука. В офіційних біографіях Корнійчука не сказано, що він починав з київської філії «Плуга».

шів'я. Навіть не була згірчена, що Багряний після вистави не провів додому. Це вже було б не по-товариському, а по-кавалерському...

Але от що: в перший же його прихід, після того, як Багряний задушевно продеклямував пару своїх віршів, — і я щось своє йому прочитала. Товариське довір'я за товариське. Слухаючи, Багряний враз відмінився. Зробився важнющий і відразу став навчати, як треба писати. Він, поет, мене-прозаїка повчає, як метр першоклясника! О, це вже мені не подобається! Звідки це в нього так відразу взявся начальницько-комісарський тон? Щойно ж був милий товариш. Відтоді я вже ніколи нічого Багряному не читала із своїх писань, а лише слухала його поезії і впрягалася в ролю літературної поклонниці, чого тільки й хотів Багряний, а може тому й заходив.

8

Це я знала за собою, оце підпорядковування волі іншого і підлеглість перейматися ролею, яку мені накидають, чи маски, в якій тебе побачать. Незалежно від мого хотіння я починала говорити мовою, жарґоном бесідника. Говорю не ті слова, що я хочу, а тільки їм зрозумілі, якісь інші, ніж ті, що я маю для себе. Наче це не я говорю, а хтось у мені, за мене, щоб уподібнитися до у я в л е н н я про мене. Інакше — не побачать. Така «маска» одягалась навіть із Гасею, щоб мати з нею отой поверховий контакт. Вона внутрішнього-глибокого не хотіла, не могла сприйняти, називаючи мене «бзікуватою», «малохольною» «несучасною», «зайвою» — коли я починала про дороге моє казати.

Можливо, Марія Галич була глибша й змістовніша. Одного разу я щось казала і в мене вискочили слова: «... у цім світі...» Маруся відразу зареаґувала, зацікавлено подивилась на мене і дивно запитала: «А є ще інший світ?» Це мені сподобалось. Маруся вміє думати. Але зустрічалися ми випадково, рідко, я тільки знала, що вона живе на мешканні у маляра Михайлова, а більш нічого. Ми не товаришували, можливо грало ролю й те, що я була плужанка, а вона належала до рафінованої «Ланки». Потім вона десь зникла.

Єдина людина, що з нею я не змушена була вдягати «маски уподібнення», була й досі Василина. Ми тепер частіше бачилися, бо її роман-одруження доходив уже до кінця: сумного, правда.

Справді, дивно вийшла Василина заміж. Стільки завжди по-

клонників, он Андрій Більмач, ще з студентських років її не забуває, а вона... Як надійну силу в мовознавстві, її не вислали на периферію відбувати педагогічний стаж, а послали в одну з київських шкіл. Там подружилася вона з директором школи, старшим за неї, що міг би її батьком бути, бо й сина мав її років. Дружба перейшла в кохання, а що директор школи був людина солідна, то не міг він і дружину обдурювати, й Василину ставити в двозначне становище. Із свого, десятиліттями обжитого, директорського мешкання перебрався він на Маріїнсько-Благовіщенську в вузесеньку Василинину кімнатку. Це сама Василина розказала мені, що скоро за переселенням і офіційним оформленням шлюбу дістала вона від дружини чоловіка валізку з його персональними речами та такою запискою: «Забрали чоловіка, візьміть і його барахло».

Але, Боже мій, як то удвох жити в такій малесенькій кімнатці? Ще й з людиною, яка звикла, що її обслуговують. Постіль, вчасно змінена на свіжу, домашній обід, поданий на стіл... І Василина вже відчула, що одруження — не масляна. Вона ж має багато праці в Інституті мовознавства, як аспірантка професора Тимченка, вона працює в науково-дослідному кабінеті, бере переклади у Держвидаві... Ось коли придалася польська мова, що знала від матері з дитинства. Тепер видавництво шукало на ґвалт перекладача творів Ванди Василевської, — і тут Василина показала себе блискучою перекладачкою. Зараз за одним зданим перекладом дали їй другий. Коли все це тепер робити, як удома... е-ех! А тут ще й захворів старий чоловік. Спочатку з'явилися перші ознаки паралічу, а потім і повна непрацездатність. Василина розбивалась як могла, із хворим стариґаном на руках, — а тут ще й сестра Олеся приїхала в гості...

Чула я тоді свідчення двох сторін. Не сподобались нові родичі одне одному. Олеся мені на Василину нарікала: «Та вже краще із святою водою, ніж із гнилим квасом». А я раз випадково зайшла, коли він був сам, і наслухалась нарікань на «ту ситу, тупу міщанку, захоплену усякою порожньою метушнею».., що нею була його нова родичка.

Невже нема ніякого виходу? Він знайшовся. Влаштувала Василина свого старого чоловіка у якийсь старечий будинок, і то тільки тому, що він був член партії, педагог із великим стажем і інвалід.

Ото така сумна історія Василининого одруження. І тепер, коли вже чоловіка не стало, я могла частіше заходити до неї, а

вона приходила до мене, ми співали знов удвох «Коли розлучаються двоє», що навчив ще в Ставищах Дмитро Загул, та інші ставищанські пісні. Співали й тієї, що всі київські няньки, дівчата з навколишніх сіл, співають, а як сядеш на пароплав, то й там її на палубі почуєш:

Гей, вітер з поля да хвиля з моря,
Ой, да болить мене голівонька з горя.

Ой, мій милий, да на роботі,
Гей да на ливарному, гей, на заводі.

Що він робить да пороблює,
Гей да мідні трубоньки гей виливає.

Де взялися да вражі люди,
Гей да поламали да мідні труби...

Василина навчила мене нової, що її вона вивезла з Полтавщини, як минулого літа їздила з чоловіком у гості до його родичів. Весільна, така тонко-делікатна, як камерний романс.

Та сухий терен, сухий терен, нечесаний,
До нової світлиці принесений.

Та розступіться, подруженьки, ще й ви, люди,
Ой, щось мені мій батенько казать буде...

Та буде мене мій батенько покланяти,
Буде мені щастя-долю дарувати.

Та даруй-даруй, мій батеньку, щастя-долю,
Та не давай мене заміж молодую...

Пісня — це був фундамент нашої дружби, а на ньому ми вже могли про свої задушевні без маски думки, настрої й почування виявляти. І це так потрібно, як щоденне вмивання. Дружба — це щоб бути, як із собою, та не боятися бути висміяною. І ніхто так не інтерпретував пісню, як Василина, ми вдвох.

Що було далі з її чоловіком — не знаю. Василина ніколи не казала. І це тоді почалась усушка дружнього тепла. Може й раніш, та я не помічала. А почала помічати, як нам пісні не

виходили. Ще як не виходили в компанії Андрія Більмача, — нехай! Але ось ми вдвох. Василина прийшла до мене, ми пішли на Аскольдову Могилу й сиділи нагорі, дивились на чернігівські ліси, сині далі. І що це таке? Пробували співати — жадна пісня чомусь не виходила. Жадна, що згадували, не викликала блаженного настрою. Це вже була не та Василина. На мої струни вже відгуку не було.

9

Я собі сиджу в Києві, чекаю продовження «Листів...» друком, ходжу з Василиною на Аскольдову Могилу, бачуся з Агатою, закінчую «Кубань...», радію читанням листів від Панова та інших про успіх «Листів...», а й не знаю, що разом із успіхом громадяться над головою тучі. Перша «ластівка» — лист від Панова з описом, яка «заварюється каша», лист Ґладкова, фейлетон у *Извєстиях* та з запрошенням, і то рішучим, приїхати на пленум ЦК «Плуга». «Ми подивимось на вас, а ви — на нас». Я думала, що це — продовження успіху, ось чому хочуть бачити. А воно було то так, тільки ще й значно гірше.

На цьому пленумі виступив Сухино-Хоменко, тодішній офіційний партійний критик, із громами: закинув мені, що я абсолютно перекрутила дійсність, написала неправду, ніякого привиду голоду в степовій Україні нема і що все оте моє писання про побут у комунах — бабські теревені про химині кури. В нарисах нема конструктивного підходу до побудови нового комуністичного суспільства... Промова була далеко гостріша й політичніше стилізована, я тільки відновлюю головні контури, як мені запам'яталося. В тому ж дусі виступив у журналі *Критика* Андрій Хвиля (ч. 11, 1928): моє писання про старе село — крик відчаю куркуля, єфремівська концепція, ще й оголена...

Так от чого вони так р і ш у ч о запрошували на цей пленум! Я мусіла вставати на цьому велелюдному судилищі і щось відповідати. Мабуть таки вставала і щось говорила, а може й мовчки вислухала, бо це більше подібне на мене. Якщо я відповідала, то єдине, що я могла сказати: так бачила, так чула, так написала.

Але мене взяли ще на сповідь окремо. Той самий Сухино-Хоменко і ще хтось невідомий мені. І знов мене випитували, як це я так могла написати. Я їм знов повторила, що таке бачила. Навіть про яйце біля Ненаситця, засмажене на олії й про нарікання на облігації, викачку хліба... Я нічого не видумала. На це

мені було сказано, що я політично неграмотна і треба читати газети.

От це то була істинна правда. Газет я не читала, і того жарґону не сприймала, не вміла ним орудувати. Може вони й викликали мене, щоб побачити увіч, чи це справді «єфремівська концепція», «вилазка клясового ворога». Побачили наївну, політично неписьменну дівчину.

Але ж я сама це знала, як писала. Покладалася на «Плуг», там побачать, щó політично витримане, а щó ідеологічно негодяще. То Пилипенкові, Панову й Дукину — «матеріял надзвичайно цінний», а цим цадикам — «єфремівська концепція». В Харкові тоді казали мені, що не тільки плужанам... — Зустрічаються на вулиці, витягають із кишені *Плуг*, питають: «Читали? Та це ж цікавіше за роман Головка, хоч і нарис». («Бур'ян» Головка в той час вважався вершиною післяжовтневої літератури)...

Отак попала я, аполітичне теля боже, в якусь гущу політичної розгри. Може на цьому й кінець? Еге, це був ще тільки початок! За цим пішли довгі роки агонії й викидачки мене з літератури, але тепер обірву тільки на тому, що було зразу по цім пленумі.

* * *

Як не знала я, що торкнулась забороненої теми про голод, так не відала й про заборону другої. В нарисі про комуну «Аванґард» я зачепила русифікаційний курс Москви на Україні, висловлений устами Ф. Ґладкова. «Зачем возрождать допетровскую эпоху, гальванизировать трупы? Говорите по-русски!» От цього то вже не подарували українські письменники, почалася дискусія. Сам же А. Хвиля, що припечатав мою літературну долю «криком відчаю куркуля», він виступив проти російського шовінізму, покликаючись на «письменницю Д. Гуменну», яка виявила зразок великодержавного шовінізму у Ф. Ґладкова. На це обзивається Ґладков, а за ним газета *Известия* статтею «Проказы тети Хиври», — заперечують, відпекуються, звинувачують «Плуг» «в злостном укрывательстве переписки», відбуваються засідання, виносяться постанови... Посипались листи, а на них я мала відповідати... Підсумовує всю дискусію С. Пилипенко статтею «В чім помилка Д. Гуменної», у жур. *Плуг* ч. 1, 1929 р. і бере мене під захист. Так за пару місяців стаю «всесоюзною знаменитістю». Справді, є чому заздрити!

Я не входжу в деталі, бо все це більш-менш повно зібране у збірці, яку я змонтувала з матеріялів мого архіву.

* * *

А які інші враження від того перебування в Харкові? Ну, от, я йду сходами якогось величезного готелю на 4-й поверх, а зо мною йдуть плужани Товстоніс і Олешко. Вони спиняють мою швидкість, кажуть, що треба поберегти серце, тоді воно й тебе побереже. Вони значно старші, солідні люди, у віці Будяка. А ось Василь Чапля, справді чапля — довготелесий. Він з Дніпропетровського, працює в журналі *Зоря,* поет. Досі я не помічала його, а входить він у мою свідомість у відчинених дверях готельної кімнати. Я стою по один бік дверей, у кімнаті, а Чапля по другий, у коридорі, — женихається і говорить усякі пласкі та провінційні банальності... Тоді я була в темноблакитній фланелевій блюзці з широкими «японськими» рукавами і чомусь відразу стала подібна на японку. То це дало Чаплі привід якісь дурацькі вірші імпровізувати, а потім за цим пішла спроба поцілувати. Несподівано, навіть для мене, дістає ляпаса по пиці і цим епізод кінчається. Більш я Чаплі не бачила. Зате друга частина цієї п'єси, вже за участю Василя Чапленка, відбудеться у Нью-Йорку через кілька десятків років.

Інший харківський епізод з цих самих часів (може тільки не в цей приїзд, бо ввижається, що то було літом). Я в товаристві Миколи Дукина, Андрія Панова, Юрія Савченка і ще когось. Ярмоленка? Читаю в цім дружнім колі «Синій зошит». Прочитала — і запала мовчанка, шок. Не сприйняли, не сподобалося. Чи не Дукин наважився висловитись? «Занепадницькі настрої, песимізм. Ніякої соціяльної проблеми. Значить — конфлікт із суспільством?» Це ж було в розріз із усіма канонами тодішньої «пролетлітератури»: нема в повісті ані клясової боротьби, ані патосу праці, ані позитивного героя — нічого! Я зрозуміла, що мені не треба нікуди лізти з цією повістю — і так вона й досі лежить. Нікуди не пропоную і власними зусиллями не друкую. Хоч одна користь із тієї харківської «апробації».

Ще один спогад тримається з цього вечора. Пішли ці друзі мене відпроваджувати, по дорозі зайшли ще десь на пиво. Я ще ні разу ніколи не була в компанії у пивній і не сприйняла це, як частування гості. Коли вийшли на вулицю, я вилічила в умі, скільки вони на мене потратили, і ткнула в руку (Дукинові, здається) мою долю витрати. Ото сміялися з мене, я думаю!

Ото називали — ким? Провінціялкою чи психопаткою? Але то був мій принцип тоді: нікому нічого не бути винною. А що я тільки копійками обгонилася й інших ресурсів не мала, то вийшов у мене такий неестетичний жест...

Десь у цьому ж часі зустрілась я з Варварою Чередниченко. Вона вже давно писала до мене шефсько-протеґувальні листи, як старша плужанка. Я навіть у неї ночувала, ми фотографувалися, вона мене научала, що треба вживати крем до лиця, бо «ти ж своє взуття змащуєш пастою, то чим шкіра твого лиця гірша за шкіру на черевиках?» Міркування повні резону, але я чомусь весь час забувала про цю мудрість із кремами.

Варвара була дитячою письменницею, видала тоді вже кілька книжок із дидактичною «мораллю». Вона дуже підкреслювала своє робітниче походження: батько її був робітник, а це тоді було щось на зразок дворянського герба. Але в її побуті не відчула я нічого робітничого. Типова інтеліґентка. Звичайно, вона посідала тільки одну кімнату, як усі, але повну різними меблями й параванами. Поза тим вона вважала себе чистосортно пролетарсько ідеологічно витриманою і навіть так заміж вийшла: за якогось високопоставленого члена партії з уряду Північної Осетії, природного осетина.

Звідти вона періодично утікала до Харкова — відпочивати від Осетії, бо там були ще архаїчні звичаї старого індоевропейського роду. Все село — родина. Приїжджає такий односельчанин у місто і живе місяць, рік, а то й два у свого «брата», а Варвара повинна йому варити, його обпирати, обшивати, ще й обслуговувати за столом, не присідаючи, як він їсть, до столу...

Це в один з її виїздів із Осетії чула я від неї ці історії. Потім вони мені здалися у «Золотому плузі».

10

Поки там десь варилась моя дальша доля (невідомо для мене, де і як), я сиділа в Києві і впадала в усе глибшу депресію. Легко сказати одним невиразним словом «депресія», а тоді я заповнювала свій зошит переживаннями, щоб їх видалювати з себе, але слів завжди не вистачало. Песимізм й придавленість духа мучили мене, налягали все далі більше. Якесь тяжке все більше й більше навалювалось на мене, якісь сни давили мене...

Це в той час (чи рік пізніше?) приїхав Пилипенко і були якісь сходини плужан у одній з кімнат приміщеного в готелі «Континенталь» Дому літератури. Було нас дуже мало, київ-

ський «Плуг» тепер уже не збирався, а Пилипенко мабуть намагався оживити діяльність філії. Крім мене й Сайка, Качури, добре ще пам'ятаю Натана Рибака, тоді скромненького початківця. Запобіжливого! Дуже здивувало мене — чого цей суб'єкт приплив до «Плуга»? Справді, чого? Я тоді ще не знала, що це родич Корнійчука (сестра Корнійчукова, Ліда, одружена з Натаном). Якби знала, то тим більше, чому? Корнійчук уже тоді був у ВУСППі, в «Молодняку», — взяв би його туди. Може тому, що потрібен був трамплін і незручно синкові цукрозаводчика з Верхнячки (як говорили в кулуарах про Н. Рибака) відразу лізти в комсомольсько-вуспівський «бомонд». В усякому разі, і цей також ніде в біографіях не признається, що був членом «Плуга». А я ж його бачила власними очима!

На тому зібранні я наважилась прочитати оповідання, що набігло в мене під цей тріп. Героїнею оповідання була літня селянка, а я в ній бачила тітку Тодоську. Вона все життя тяжко працювала, до пізньої осени ходила боса, бо на чоботи важко стягнутися, а їй сказали, що вона куркулька. З облігаціями до неї чіплялися і довели до такої розпуки, що вона втопилася у криниці. (Це мені розповідали в Жашкові, про одного чоловіка.) І от навіть Пилипенко це оповідання засудив і сказав, щоб я його просто порвала. А я не розуміла, чому. Це ж про трудящу людину, про сваволю на селі активістів, про перекручення справедливих директив партії в обороні трудящих.

Як переварити конфронтацію живої дійсности з вимогами до літературного твору? В газетах пишеться одне, а в дійсності діється зовсім інше, і правдивий показ вважається політичною неписьменністю автора, еге, ще й перекрученням дійсности.

Ніколи не було в мене «широкого кола знайомства», добре, як є одна, а від сили дві людини. З ким же я тоді зустрічалась? З Агатою, переповненою біологічною енерґією і радістю буття. На мої мимовільні признавання про яму в собі, апатію, неохоту жити, порожнечу і інші прояви депресії Гася мала один рецепт: «Тобі треба заміж!» Про який там заміж може бути мова, коли я горю бажанням утвердитися в праці над словом, а вона вислизає з-під ніг? Оповідання під перо не йшли, бо збили мене з пантелику, я вже знала, що все моє «не підходить», а рецепти «ідеологічно витриманого твору» не підходили моєму відчуттю творчости. А з другого боку, ті, чиєю думкою я дорожила, з погордою ставились до плужан. Робота над словом це не тільки «друкуватися», але й переклади, а їх мені теж не давали, на те було багато інших, ближчих до Держвидаву... То такий Гасин

рецепт викликав тільки моє розчарування в ній, вимальовувався мені образ її, як ситої самозакоханої поверховости, без глибшого чогось за душею. Це «заміж» я вже багато разів чула від інших, але щоб і Гася?..

Я сама не тямила, що зо мною діється. То приписувала своїм літературним неуспіхам, то всю вину клала на свою власну вдачу, на розвиток тієї туги, що з нею й вродилася. То думала, що це — покалічення душі, спричинене травмою від мого фальшивого іновського комнезамства...

* * *

А тим часом десь «там» уже давно «зварилося», я тільки не знала. У газеті *Пролетарська правда* за 9-е січня 1929 року прочитала я, що на листопадовому пленумі, на 14-ій окружній партійній конференції генеральний секретар цека КП(б)У, С. Косіор, промовляючи про справи культурного будівництва та про «обличчя буржуазного українського націоналізму» навів такі «прояви цього обличчя», як С. Єфремов, Д. Донцов, Г. Косинка, а закінчив мною. Ось уривок із розділу, присвячений моїй комашиній особі. (Спочатку Косіор похвалив кадри письменників справжнього революційного покоління, а далі взявся за мене):

> Аля я не можу не сказати, що серед наших письменницьких кадрів є певні нездорові настрої. Наприклад, аполітизм: мовляв, письменник це є сторонній спостерігач, — що бачить, те й записує. Чи треба повторювати на партконференції, що на літературі, так само, як і в інших ділянках ідеологічної надбудови, відбивається і не може не відбиватися та клясова боротьба, що відбувається в країні? Все це складніше, ніж у галузі одвертої політичної боротьби. Тут допускати спрощення шкідливо. Але й художня література є продукт окремих кляс і клясових прошарувань і служить певним клясовим інтересам. Не розуміти цього — значить робити серйозну помилку, що веде до помилок у творчості навіть деяких письменників, які називають себе робітничими й селянськими і намагаються вірно служити справі соціялізму. Нещодавно в одному журналі я прочитав твір одної української письменниці. Збудовано твір у формі листа до товаришки й у ньому розповідається, як сама письменниця сидить коло Ненаситця і думає, що скоро буде готовий Дніпрельстан і вода залле цю місцевість... І сум обгортає її, коли вона думає про життя селянське. Кінчає письменниця свій твір такими словами:
>
> «Тут на камені якось не віриться, чи була революція, чи ні. І невже вона відбилася на селі тільки тими облігаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами...»
>
> Ось як уявляє собі ця письменниця нашу революцію на 11-му році радянської влади.
>
> Ми повинні утворити для молодих письменницьких кадрів якнайсприят-

ливіші обставини, вчасно допомагати їм, вчасно виправляти їх. Адже більшість наших письменників тільки тепер формується. Це молодь, яка потребує доброго керівництва, уваги, товариського підходу. Є в нас критичний журнал *Критика*, завдання якого до цього сходить. Але ми, на жаль, не маємо ще такого кадру критиків-партійців, які присвятили б себе літературі, стежили б за культурним і політичним розвитком письменника, скеровували б його роботу, говорили про хиби й виховували його в нашому духові. Тут у нас велика прогалина. Зокрема наші письменники-комуністи повинні ближче підійти до журналу, щоб краще й виразніше виконувати свої обов'язки членів партії в галузі літературної роботи. Треба підкреслити також дуже малу роботу наших великих газет у галузі літературно-критичній. Ми самі повинні допомогти новим кадрам пролетарських і селянських письменників викорінювати хибні настрої, ми повинні їм допомагати вчитися, виробляти виразні політичні погляди. Ми мало допомагаємо нашим письменникам щодо їхнього зв'язку з організованою робітничою клясою. Тут слово належить профспілкам. Ми повинні об'єднати ці письменницькі кадри навколо завдань будівництва нашої української радянської культури.

Все це напевно написав Косіорові якийнебудь Кіллероґ, з відділу аґітації й пропаганди, в дійсності Ґорєлік, прізвище перевернене. Або може й сам А. Хвиля. А я весь цей розділ навожу тому, що він тепер грає «композиційну ролю» у моїй розповіді. Про Косіорове «хрещення» будуть ще не раз згадувати мої критики і доброчинці. Я ж про нього два місяці не знала, аж хтось підсунув мені під ніс це число *Пролетарської правди*.

Я його сприйняла так, як там написано: до мене зовсім інший підхід, ніж до «українських буржуазних націоналістів», надіються, що «ще з мене будуть люди»... як допоможуть та як я перестану бути аполітичною та наберуся пролетарської ідеології, викорінивши в собі хибні настрої.

Я це приймала. Не маю політичної вироблености, пролетарського світогляду — але щиро хочу мати. Я ж і нариси ті писала тому, що була перейнята будівництвом нового, тими людьми, які крізь нестатки й безладдя хочуть творити нове, такі як Бабенко, Ананко... Я тільки не знаю, чому не можна казати чистої правди про нелегку путь первісних комун, про село, чому гріх у цьому: «що бачила, те писала». Критикують, а я не знаю, за що. Нічого я не викривляла. Життя таке є.

Прочитавши Косіорову научку (батьківську, як мені здавалося), я вирішила, що треба йти за вказівками партії і добувати пролетарську ідеологію та політичну виробленість. Він навіть сказав, де: у ближчому зв'язку з організованою робітничою клясою. Як же цей зв'язок здійснити?

То це ясніше ясного. Піду на завод працювати.

У ЧІМ ПОМИЛКА Д. ГУМЕННОЇ?

С. Пилипенко

Насамперед — хто така Д. Гуменна? Як побачить читач з дальшого викладу, вона не дуже церемониться з тим, що вона бачить і що вона чує: пише, як то кажуть „на чистую", переказуючи дослівно, з дійсними прізвищами тих, від кого вона це дізналася, найінтимніші інколи речі. Не будемо церемонитися й ми, й опублікуємо тут її коротеньку автобіографію, що вона подала її до спілки „Плуг" 1923 року.

Ось вона:

„Народилася 1904 року в примістечковому селі Жашкові Уманської округи на Київщині, в небагатій селянській сім'ї, але з міщанськими тенденціями. Батьки більш любили промишляти, аніж робити коло хліба. Завдяки цим міщанським тенденціям мене посилали до двохкласової школи. Закінчила я її під час революції. Аж в 20-му році, коли організувалася в Ставищах (15 верс од Жашкова) Педшкола, в постійних суперечках з батьками настояла на тім, що треба продовжувати освіту і вступила в педшколу. Після закінчення не задовольнилася здобутими знаннями й вступила до Київського ІНО, студенткою якого рахуюся й зараз. Порвавши з батьками ідеологічно ще 20-го року, від'їжджаючи до Київа порвала й матеріяльно. Живу зараз заробітком з вишивок. 1922 р. в своєму селі вступила до КНС, де працювала минулого літа. Вважаю за прогалину в своєму житті той факт, що революційні перетряски пройшли осторонь мене, хоча з'ясовую це глухістю нашого закутка та порівнюючою молодістю під час бурхливої революційної доби.

Міщанське оточення спричинилося до розвитку глибокого індивідуалізму, який і позначився в моїх писаннях.

Твір, якого надсилаю при цьому, являється першою спробою соціяльних мотивів.

Бажаю вступити до „Плугу" тому, що надіюсь тут викувати в собі міцну пролетарську ідеологію.

23/XII 23 року. Гуменна Докія

Що бачимо з цієї щирої — мало хто так щиро напише, чи не правда? — заяви, де Д. Гуменна визнає, що їй загрожувала тоді, 1923 року, міщанська ідеологія, що їй потрібна товариська підтримка,

Стаття Сергія Пилипенка «У чім помилка Д. Гуменної?» опублікована в журналі «Плуг» (No. 1, 1929). Подається повний текст.

напутництво. Чи здобула вона їх? Мусимо визнати, що — ні, чи майже ні... Почавши демонструватися в часописах коротенькими оповіданнячками-малюнками з сільського життя, аж ніяк не графоманського ґатунку і ніяк не нижче тих, що й тепер залюбки надрукує наша радянська преса, Д. Гуменна зустріла несподівано різку й брутальну образу в формі одної безглуздої і безвідповідальної рецензії. Якщо письменник, що набув собі ім'я — і той копилиться іноді від таких виступів і гірко викликає: та коли ж, нарешті, буде управа на цих рецензентів, коли буде критика критики і якісь невідомі інколи ініціяли не будуть останньою безапеляційною інстанцією, останнім громадським, публічним присудом тяжкої письменницької праці? — якщо на видатного письменника такі голобельні стусани діють подеколи гостро-вразливо, зденервовують, знеохочують, забивають у глухий кут, безпорадний й безвихідний, то початківця ці перші оцінки першої праці вражають особливо боляче. Ми знаємо з історії літератури приклади, як навіть видатні письменники кидали на багато літ свою працю, або й зовсім відходили від літератури, міняли мову, жанр, спотикалися на своїм творчім шляху. Я особисто гадаю, що майже усій нашій сучасній критиці можна кинути одне загальне обвинувачення — вона часто не дивиться очима пролетарського читача, не з точки зору цього читача розцінює твори і ставить свій присуд залежно від поглядів вузького кола верхівки радянського суспільства, часто засуджує те, що читач, масовий пролетарський читач, залюбки приймає і вихвалює і, навпаки, вихвалює те, що цьому читачеві недовподоби, чого він не хоче, не розуміє.

Причина похибок сучасної критики — у відсутності звязку її з найпершим і найліпшим критиком нашим — робітником і селянином. Не тим, що тільки стоїть коло варстату, або ходить за плугом, але тим, що крім цього, бере книжки в бібліотеці, заходить у клуб, сельбуд, читальню — бо це і є масовий робітниче-селянський читач, наша основна культурна сила, що перебудовує суспільство, що висовує споміж себе нову радянську інтелігенцію, що дає в компартію нові сотні тисяч членів...

Вертаємо до теми. Не знайшла Д. Гуменна товариського відгуку на свої перші письменницькі кроки, необережна рука не того критика, що про нього ми мріємо в попередніх рядках, брутально пхнула її — і вибила з життьової колії. Самолюбна дівчина кидає літературну працю, виходить з „Плугу", вирішує йти вчителювати, живе на 16 карб. на місяць, підтягаючи за „репетитора" заможних дітей, півголодна, на одному обіді сидячи, вивчає німецьку, французьку мови, пробує перекладати і т. д., і т. д. — сумна й неодиночна історія з нашої дійсности. Нелегко дається плужанам знову притягти її в своє коло і дати можливість використати літо 1928 року для літературної праці. Цього ж літа багато наших письменників побувало за кордоном, на далекому Мурмані, Алтаю, Кавказі, Криму, —

Д. Гуменна обрала собі інший, відмінний маршрут: пішки пішла по селах, вишукуючи комуни, колективи, придивляючись до їхнього життя. В наслідок цієї подорожі з'явилися на сторінках „Плуга" художні нариси „Листи з Степової України", що на долю їх випала тепер не абияка суспільна увага і що стали за привід написати й цю статтю. Два моменти забрали цю увагу й мусять бути нами висвітлені: політична помилка, що її допустилася Д. Гуменна, змальовуючи сучасне радянське село і, подруге, епізод із обвинуваченням відомого російського письменника Ф. Гладкова в невірному ставленні до розвязання національної справи на Україні. Ці моменти вже мають багато документальних відгуків, цілу, так би мовити, „літературу", хоч „Листи з Степової України" ще не закінчені і в розпорядженні редакції є виготуване до друку їх продовження. Але гострота відгуків, сполучена до того і з певними обвинуваченнями на адресу нашої редакції за те, що вмістила „Листи" в такому виді, спонукають нас, не чекаючи кінця твору, висвітлити перед читачем указані моменти.

Почнимемо з першого, найголовнішого, що торкається загальної політичної концепції всіх опублікованих досі „Листів". Будемо уживати й надалі цієї назви, хоч сама авторка, як побачить читач далі, каже, що вважає свій твір не за простий допис від власної персони, а за художній нарис від вигаданої особи, настроєної по-обивательському, до також вигаданої подруги — „Василини", і що займенник „я" в „Листах" є художній прийом, перевтілення авторки в певний художній персонаж.

Від себе одразу скажемо, що це виправдання не досить справедливе, бо читачеві ясно, що саме з авторкою все це було, саме вона все це робила, казала й чула і якщо „Василина" — вигадана (листи до якоїсь Василини не друкуються в літературних журналах), то нема достатніх підстав „я" уважати за щось інше, ніж за саму Д. Гуменну. Інша річ, що вона спиняється тільки на окремих своїх думках і вчинках, вилучаючи з них тільки те, що потрібно для її даної письменницької мети. В цьому тільки й є певний художній прийом.

Отже, якщо в нашій критиці подибуємо інколи чи то навмисну підтасовку, коли слова й думки дієвих осіб приписуються авторові твору, чи ненавмисне, помилкове нав'язування цього, коли автор не вжив відповідних заходів, щоб розмежуватися — де він, а де його герої — або не виявив певним способом, як він ставиться до них, чи як хоче, щоб ставилися до них читачі,— цього про твір Гуменної сказати не можна. Що говорить і думає „я" — те говорить і думає Д. Гуменна, інакше читач сприйняти не може. Д. Гуменна має право переконувати тільки в тім, що „я" — це лише частина її, Д. Гуменної, що вся вона, може, й не така. Та й по тому...

Мають, отже, рацію критики, говорячи саме про авторку „Листів", судячи Д. Гуменну і обвинувачуючи її в прикрій помилці,

хоч і занадто, на нашу думку, суворо, де в чому й зовсім несправедливо.

Що ж саме Д. Гуменній інкримінується?

З гострим осудом Гуменної виступив насамперед тов. А. Хвиля на сторінках журналу „Критика“ (№ 11 за грудень 1928 року) у статті „Нотатки про літературу“. Закликаючи до організації грунтовного марксистського літературознавства, він пише:

> Ми повинні також грунтовно взятися за зміцнення своїх кадрів, за те, щоб усі ворожі нам впливи в літературі перемогти.
>
> А що такі впливи есть і йдуть в нашу літературу не тільки через Єфремових, можна побачити хоч би й з літературно-художнього місячника „Плуг“ № 10, за жовтень місяць. В „Листах з Степової України“, уміщених в цій книзі „Плугу“, між іншим, читаємо:
>
> — Тут, на камені, якось не віриться, чи була революція, чи ні. І невже вона відбилася на селі тільки тими облігаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами...
>
> Я признаюся тобі. Василино, нічогісінько не розумію тепер... Не розбираю...
>
> Селянське господарство занепадає, руйнується... Яка кому користь від цього?... А тут ще й привід голоду...
>
> В дописах Гуменної є чимало й цікавого, але хіба не відчувається в цих „безпорадних“ рядках куркульського „одчаю“ що до перспектив нашого села. Це ж ніби оголена єфремівська концепція. Село, мовляв, живе не тільки по старому, а навіть гірше. *Словом, революція поставила село в безвихідне становище.* Висновки з цього відомі...
>
> Правда, крім письменника, чи журналіста є ще й редакція того журналу, де міститься такий матеріял. Вона й повинна в таких випадках допомогати письменнику. Та *тут цього, мабуть не сталося. І це видається не то що як випадок, або недогляд.* Тут і результат певного тиснення буржуазних впливів на окремих письменників.

Обвинувачення більш ніж суворе... І то не тільки Д. Гуменної, але й редакції, хоч у даному разі редакція „Плугу“ поставлена т. Хвилею в виняткове становище: гудячи деякі твори окремих письменників, що містяться в інших журналах, приміром у „Молодняку“, т. Хвиля такого зауваження чомусь не робив... Наперед забігаючи, скажемо, що певну провину редакція „Плугу“ за собою визнає, але аж ніяк не в тій формі, що їй тут приписується — в „єфремовщині“, в „куркулізмі“, в загубленні перспектив щодо нашого села. Доказом того може бути хоч резолюція плужанської наради, де плужани щиросердо визнають можливість ухилів зі свого боку, але самі ж указують шлях для забезпечення себе від цих ухилів і цей шлях убачають, як єдино можливий — шлях, що вказує ленінська комуністична партія. А найбільший доказ — багаторічна літературна й громадська праця плужанська. Куркулячих творів там ніхто не бачив і не побачить.

Щоб не збитися на загальники, вернімо знову до документів. Поза іншими провинами, редакція „Плугу“ визнає за собою іще одну: вона облишила робити те, що колись робила — опублікову-

вати щоразу численні відгуки читачів на свій матеріял. Серед останніх відгуків є відгуки й на „Листи". Одни із них, що його з Дніпропетровщини надіслав один відомий редакції учитель, сховавшись за псевдонімом М. Сумний, повторює обвинувачення т. А. Хвилі в неменш різкій формі. Наводимо лист М. Сумного цілком, як він був надісланий. Ось він:

„В жовтневому числі журналу „Плуг" були вміщені „Листи з Степової України" Гуменної Д. На міського читача перший з цих листів справить досить сумне, а можливо навіть жахливе враження... В читача ж сільського, та ще такого, що живе поруч Дніпрового порога Ненаситець (звідки Д. Гуменна писала першого листа) і знає цю місцевість і людність та її економічний стан в даний час далеко краще шановної авторки „Листів", цей лист викликає здивовання, або непевність у здібностях т. Гуменної, що до її спостережливости.

Її досить сміливе констатування руйнації сільського господарства, його занепаду, прокльони селян (звичайно по адресі Радвлади) та ще приправлене „многоточіями" тхнуть „фрумкінізмом", про який так докладно говорив т. Сталін. Це є нічим не виправданий песімізм заляканої голодом (як зазначає сама авторка „Листів) т. Гуменної.

Дійсність же зовсім інша. Села навколо Ненаситця, цього недорідного року, знаходяться коли не в особливо гарних, то в більш чи менш задовольняючих умовах, щодо врожаю, і привід голоду склався лише в уяві т. Гуменної. Селянське господарство дійсно руйнується, але... у куркуля; у незаможника ж воно зростає, міцніє.

10 XII — 28.

М. Сумний

Одержавши цього листа, редакція „Плугу" побачила, що далі друкувати „Листи" Гуменної, якщо вони викликають такі думки, не спростувавши такий серйозний закид у „фрумкінізмові", тобто правім ухилі, не виправивши авторкової (і, природньо, своєї) помилки — не можна. Тому „Листи", вміщені в №№ 10—11 „Плуг" тим часом перервались друком, а копія листа М. Сумного, як також лист Ф. Гладкова та з комуни „Авангард" (друга причина затримки) переслані були Д. Гуменній для відповіді. Що ж відповіла Д. Гуменна? Читаємо її листа також без ніяких змін.

Прошу видрукувати мою відповідь на листа М. Сумного з приводу мого нарису „Листи із Степової України", уміщеного в.10 ч. журналу „Плуг" за 1928 р.

М. Сумному я пораджу перечитати уважніше мого нарису і перечитати до кінця, а не виколюватн окремі місця. Бо те, що заперечує М. Сумний, а саме моє „досить сміливе констатування руйнації селянського господарства" є питання, що на нього дає відповідь друга частина нарису, та й дальші мої нариси.

Кількома рядками далі М. Сумний погоджується: „Селянське господарство руйнується але... у куркуля; у незаможника ж воно зростає, міцніє". Диференціювати треба далі. І незаможники є всякі. Один спить і бачить, як би розжитися, а інший, найздоровша частина сучасного села, ядро майбутнього, бачить інакші шляхи. Такий незаможник не забув, як М. Сумний, що на тих підвалинах, на яких стоїть теперішне село, воно не

47

може існувати. Він об'єднується в колгоспи, товариства, що ведуть індустріялізацію на село. А коли індустріялізація, то село виходить у минуле, в спогади. Живий приклад — друга частина мого нарису, опис комуни „Авангард". Отже, ще раз підкреслюю, що сучасне село, індивідуалістичне, власницьке, стихійне гине.

Першої частини мого нарису я б і не подумала давати до друку, така незначна й не страшна здається мені, авторці нарису, тодішня паніка придніпровських околиць, коли б не потреба контрастувати безпомічність індивіду з могутністю колективу. З метою показати всю перевагу колективного життя, я навмисне взяла рядового сільського обивателя, а не кращих, не сільський актив. Я навмисне хтіла показати розгубленість цього обивателя перед стихійним лихом, а вона була в нього в тих числах, що одним із них датується перша частина нарису, щоб читач відчув спокійну міць колективу в той самий момент.

Непорозуміння між мною та М. Сумним вийшло ще й через те, що М. Сумний узяв мого нарися за допис. Треба М. Сумному знати, що допис і нарис мають різні завдання. Допис доводить до відому громадян та відповідних установ, що там і там злочин, зловживання то-що. Побутовий же нарис має завдання показати сучасність у її характерних зламах. Нарис претендує бути матеріялом, що за ним колись вивчатимуться настрої нашої епохи.

В нарисі ж „Листи..." М. Сумний має справу ще й з художнім оформленням. Прошу М. Сумного мене, авторку нарисів, не змішувати з персонажем, що фігурує в нарисі із своїми враженнями, так само, як і „Василина" є тільки адресування, привод до вияву цих вражінь.

З пошаною Д. Гуменна

З цього листа читачеві, нам думається, тепер зовсім ясно, в чому помилка Д. Гуменної і як художниці, і як радянської громадянки, і в чому неправі і т. Хвиля, і т. Сумний, обвинувачуючи Д. Гуменну не в тім гріхові, в якому вона дійсно повинна. Спробуємо це довести, розбивши на окремі питання.

Отже Д. Гуменна як художниця, хотіла „контрастувати безпомічність індивіду з могутністю колективу". Вона забула, що за „безпомічними індивідами", за індивідуальними селянськими господарствами стоїть наймогутніший колектив — уся радянська республіка в цілому, що не дала загинути недорідним округам на Україні цього року, як взагалі не дає загинути маломіцним господарствам і вживає цілу низку заходів до піднесення сільського господарства не тільки по колективах, але саме по оцих індивідуальних багатомільйонних дворах. Селянське господарство не руйнується, а поволі втягується в складну соціялістичну машину, перегартовується. Воно не занепадає, а зростає і перевтілюється. Нема чого тут, на сторінках художнього часопису, наводити цифри, їх можна знайти в першому-ліпшому статистичному довіднику й переконатися, що йде поступовий зріст радянського села, що воно оправляється від ударів, заподіяних йому у часи громадянської війни й жахливого голоду, в наслідок стихійного лиха — посухи. Це прекрасно, видимо, знає й Д. Гуменна, не тільки в відповіді М. Сумному підтверджуючи, що „селянське господарство

руйнується, але... у куркуля,— у незаможника ж (треба було додати — і в середняка, бо цифри — уперта річ! — і це наочно доказують, а радянська політика це стимулює) — воно зростає". Про це пише Д. Гуменна, між іншим, у другій частині свого нариса (№ 11 „Плугу" ст. 43-44).

Отже спосіб контрастування тут невдалий. Індивідуальне господарство росте і колектив росте. Колектив росте скоріше, за ним майбутнє. Колектив не є щось окремішнє — він частина радянського села, його передова, краща частина. Це — не контраст. Тут можливий лише спосіб порівняння, а не контрастування.

Отож Д. Гуменна помилилася і як художниця і як радянська громадянка. Вона недостатньо вдумалася в нашу сільську політику, в становище й перспективи нашого села і, щиро відчувши потребу перетворення індивідуалістичного старого села, бажаючи агітувати за колективні форми господарювання, як єдиний, на її думку (а радгоспи—„хлібні фабрики", а десятки інших, окрім комун, форм кооперування населення, а загальне втягнення всієї селянської маси в соціялістичне будівництво?) — єдиний на її думку спосіб порятунку, не взяла до уваги, що занепад дрібного господарства і не існує, і зовсім не корисний, і не потрібний для нас, і не цього хоче радянська політика. Ці самі згадувані облігації, податки, „викачка хліба" знов же повертаються на село в формі сільсько-господарського кредиту, машин, насіньової позики, чистосортних інтенсивних культур, мінерального угноєння, пільгової меліорації, древонасадження, племінної худоби, дешевого землевпорядження — численних заходів підвищити та інтенсифікувати дрібне селянське господарство. Отже старі **форми** села гинуть, а не село гине. Воно перетворюється, перешиковує свої лави і йде в колективи не від жаху загибелі, а через корисність колективізації супроти окремішнього господарства. Це не те, про що говорить Д. Гуменна, в даному разі виявивши цілком свій селянський світогляд, бо її формула така: „що мені, селянинові, робити, моє господарство не може вберегти мене від стихійного лиха, моє господарство занепадає, руйнується — відповідь: кидай це господарство, воно безпорадне, іди в колектив — за ним майбутнє".

Отут переходимо до другої нашої теми: чи єфремовщина це, чи фрумкінізм, куркулізм та інші жахи, що їх приписують т. т. Хвиля і Сумний Д. Гуменній. Чи це „безпорадні рядки куркульського одчаю що до перспектив нашого села"? Чи „безвихідне становище" що в нього ніби за Д. Гуменною „революція поставила село"?

Тисячу разів — ні! Д. Гуменна в цих гріхах не повинна. Це не „єфремовська концепція", з якої „висновки відомі". Д. Гуменна, згущуючи фарби в змалюванні сучасного стану селянського, не називає його безпорадним, безвихідним. Вихід є і він не єфремовський, не куркулячий, навіть не „правоухилий" з його вимогою припинити потужний темп індустріялізації, дати волю куркулям

і непманам — ні, Д. Гуменна нічого цього ні одним словом не говорить, убачаючи вихід той у колективізації, в одному з тих засобів, що вписані в програму компартії, в програму керовничого авангарду пролетаріяту. В цьому Д. Гуменна не відступає від того, що потрібується від революційно-селянської письменниці, що йде вкупі і за керовництвом пролетаріяту, в цьому її аж ніяк не можна плутати в ворогами робітництва й селянства; і в цьому т. Хвиля і Сумний неправі й жорстокі, або, я особисто так думаю, — неуважні, бо, очевидно, спинились, як це пише й Д. Гуменна, тільки на першій частині „Листів", не прочитавши й не заналізувавши всього опублікованого матеріялу.

Що до редакції „Плуга" — вона, як уже сказано, ознайомлена більше, і для зменшення своєї провини може навести, для прикладу, порушуючи редакційний порядок, такий уступ з початку 3-го ще неопублікованого „Листа" Д. Гуменної:

> Як міняється обличчя села, щоб ти знала, Василино! Що більш приглядатися, то розмаїтіших форм набирає воно, супроти тої одноманітної суцільної картини, що одні її бачили ідеально буколічною, другі — натуралістично темною, затурканою, треті — бачивши вже диференціяцію села шукали одиниць-революціонерів і ігнорували широку масу, як носія нових форм.
>
> Як можна в одному соціяльному організмові, прикладом колгоспові, бачити змішання цього старого й нового, прихованого й висунутого! Пам'ятаєш, у першому листі я писала тобі про загибель села, про крик селянина, що для нього революція позначилася тільки податками, обмеженнями тощо. Тепер, коли я побачила колективи людей, що рвуть із старими власницькими потенціями, що їх самі колективні форми виховують на нових засадах, ворожих своєю природою з одвічною засадою старого села, яка має яскраву й лаконічну форму — „має" — тепер я бачу, як сліпо помилялася. Ні, соціяльна картина села сьогодні значно ширша і такого пильного ока треба, щоб відділити, де ж невмируще, а де зародок...

З цього уступу видно, що авторка дійсно ставила на початку запитання, щоб поволі на нього відповідати і, сконцентровану в теперінкримінованій фразі, думку розвивати дальшим викладом.

Отже помилка Д. Гуменної не в тім, у чім її обвинувачують і не така тяжка, як про це пишуть. Якщо хочете, це не „правий", а скорше „лівий" ухил, безоглядне бажання мерщій знищити сучасне село, що вже ніяк з „фрумкінізмом" сполучити неможна та й з „єфремовщиною".

Ми будемо раді, коли читачі „Плуга" відгукнуться на ці наші думки і скажуть, чи правдиві наші тлумачення.

Тим часом переходимо до другого, вже не так важливого, моменту — епізоду з Ф. Гладковим, що його описано на стор. 56 № 10 „Плугу". Щоб не затягати викладу, оперуватимемо знов документами. Прочитавши про себе такі неприємні речі, Ф. Гладков звертається до редакції і, як це можна припустити з дальшого, з аналогічним до комуни „Авангард", листом:

Дорогие товарищи!

В октябрьской книжке (10) „Плуга" в статье Д. Гуменной „Листи з степової України" в главе, посвященной Коммуне „Авангард", приведен (стр. 56-я) диалог автора с членами коммуны, в котором сообщаются такие невероятные обо мне вещи, в связи с моим пребыванием в этой коммуне, что я принужден с негодованием протестовать против тех нелепостей, которые я усмотрел в этом месте статьи Д. Гуменной. Мне приписывается ни больше ни меньше, как шовинистическое украинофобство и русификаторские тенденции. Утверждается, что в Коммуне „Авангард" я будто бы злостно агитировал против украинской литературы и будто бы совсем отрицал наличие украинской культуры. Сообщается, что будто бы я даже „собирал учителей и беседовал с ними на эту тему", что я „смеялся", что я не советовал выписывать в библиотеку украинских книг.

Заявляю категорически, что все, приведенное в диалоге на ст. 56 — чистейшая чушь. Я не помню ни одного случая, что бы я вообще говорил с кем-либо по этому вопросу, а с Онанкой у нас был длительный разговор только о хозяйственной системе и о быте коммуны да еще о его матримониальных делах.

Не собирал, конечно, и учителей, но дружеское общение с ними, как и с руководителями коммуны и рядовыми ее членами, для меня было полно интереса и большого значения. Я с омерзением отношусь ко всякому шовинизму, ко всякому националистическому самолюбованию и нетерпимости, в какой бы это форме не проявлялось — у украинцев ли, у российских ли граждан, у грузин ли, у татар и т. д. Отвратительное националистическое чванство в манере петлюровцев или того же Хвильового — мне невыносимо. Извращения национальной политики на Украине я видел очень часто, и если, м. б. и был случайный разговор с кем-нибудь на эту тему то этот разговор, разумеется, не мог иметь ничего общего с руссофильством и украинофобством. Я не мог выступать ни против украинизации, ни против украинской культуры, ни против украинской литературы уж хотя бы по одному тому, что с юных лет, живя среди украинского населения, привык любить и язык, и литературу, и музыку этого народа.

Активно работая по укреплению фронта пролетарской литературы я являюсь одним из убежденнейших сторонников всемерного сближения братских литератур — украинской и русской — путем привлечения украинских писателей в наши журналы, т.-е. переводя их лучших вещей для повременной печати и для издания в ГИЗ'е и ЗИФ'е.

Тов. Гуменная упрекает одного из своих собеседников в отсутствии критического отношения к „Гладковским сентенциям", а сама не менее повинна в том же грехе, когда восклицает в конце диалога: „Ось тобі й пролетарський письменник"... Нехорошо, товарищи!

Москва 12/XII 28

Ф. Гладков

Одержавши такого листа редакція „Плугу" відповіла Ф. Гладкову

21/XII

Уважаемый товарищ!

Ваше письмо относительно очерка Д. Гуменной редакция журнала „Плуг" получила. Копию письма мы отправили Д. Гуменной для подтверждения написанного ею, либо соответствующего извинения, если она была введена в заблуждение. По получении ответа опубликуем все в нашем журнале (в январском номере).

51

Мы лично думаем, что у Вас кое-какие грешки все таки были, что доказывают некоторые места Вашей брошуры „Коммуна Авангард". В национальном вопросе на Украине Вы путаетесь — и Вы это должны признать, а мы постараемся доказать.

21/XII 28 С приветом. Редакция журнала „Плуг".

Як ми писали, так і зробили. В № 12 „Плуга" ми навели деякі місця з брошури „Комуна Авангард" з яких ясно, що Ф. Гладков таки де в чому грішний. Одержали ми також деякі відомості з Дніпропетровського, що й там Ф. Гладков виступав якось із чимсь подібним до того, що переказує Д. Гуменна. Від неї самої одержали відповідь, що вона записала саме те і так, як чула, і все написане зі слів комунарів підтверджує. Була поспитана також і сама комуна. Від неї „Плуг" одержав трохи несподіваного листа — містимо його також цілком, без змін:

Тов. редактор,

Посилаєм враження від нарису Гуменної про комуну „Авангард" (Журнал „Плуг" ч. 10).

Необхідно розвіяти помилкове освітлення т. Гуменної про погляд Гладкова Ф. В. на укрмову. Нічого подібного антиукраїнського Гладков не висловлював. Прохаємо помістити нашого листа в журналі „Плуг".

По-дорученню Рижов.

31/XII 28 року.

Копія т. Гладкову та редакції „Плуг".

Шановна тов. Гуменна!

Ми, члени комуни „Авангард", з погордою згадуєм відвідування нас сучасними великими людьми, представниками влади та представниками художнього слова. Останні повинні спільними силами намалювати славетну ролю, тяжку дійсність та світле майбутнє колективізації. Вони допоможуть конкретизувати складні умови революційного руху в сільськім господарстві, повинні стати культульними проводирями, вдохновителями передового селянства, поведуть його в бій з темрявою, дикунством, варварізмом у житті та праці села, покажуть йому новий шлях, як треба будувати царство на землі без попа і кулака. Першим спроможцем в цім напрямку став т. Гладков Федір Васильович. В нарисі „Комуна Авангард" він дав зразок комунального суспільства, реальну казку в чудесній державі рад. Але за його щиру віру, висловлену радість, посипалася на нього порохнява кабінетних, понадматеріялістичних формалістів.: „Як так, в селі п'ють какао"... „напевно на державні кошти". „Гладков нічого поганого не бачив в комуні". (привикли бачити тільки гидке в комунах). „Його нарис небезпечна цілковита фантазія".

Такий зміст всіх перелляканих газетчиків. Тов. Гуменна, Ви теж не вільні від того, щоб не шпурнути грудкою в тов. Гладкова. Ви прямо попали, як кажуть, в просак, в мороку. Ви безконтрольно поставилися до слів тов. Ананка, який завжди любить жартовно суперечити, аби тільки хто слухав його. Ви поважно віднеслись до несерйозного словоплетіння товаришів, не здібних дати оцінки укрмові та письменникам. Взагалі вся ваша розмова з товаришами проходила виключно як жарт, а тому з легкої руки у вас випливає нікчемне обвинувачення тов. Гладкова в шовінізмові.

Це треба негайно спростувати.

Тепер відносно вашого нарису про Комуну Авангард. Тов. Гуменна, загальне враження від нарису вели-

чезне: мітко, розумно, правдиво охарактеризовано життя та побуту комунарів. Журнал „ПЛУГ" тріумфально переходить з рук в руки, читається з особливим захопленням. В ньому зафіксовані наші досягнення, уміло підкреслено слабість освітньо-виховавчої збрuї в комунарів. Ми лічимо, як наслідок перебування в комуні письменників та їх нарисів про комуну — те стихійне прагнення підлітків, чоловіків і особливо жінок до навчання. Зараз ні одніеї душі нема, яка б не участвувала чи то в школі селянської молоди, чи то у вечірвіх школах для малописьменних, а хоч в заочній двохрічкій партшколі. Нібн-то перелякались своеї відсталости члени і поспішають утекти від неї.

Недолік вашого нарису такий: там, де Ви торкаєтесь „сірої маси та героїв" комуни, не зроблено аналізу і своїх висновків. Ви не придивились до коріня нерівности між членами, — до платні, а ця нерівність в комуні проти села так далека, як небо від землі. Та й вона викликана низкою умов, подібних до тих, що викликали введення нової економполітики в державі. Ріжниця тільки та, що в комуні все це в мініятюрі. Тов. Гуменна, той, хто курить „Епоху" — відказуе собі в чомусь іншому і на цей бік ми не звертаємо такої уваги, як на саме джерело нерівности — на платню. Бажаемо, щоб надалі письменники не кидали думки про колективізацію. Хай їздять в комуни частіше. Вони допоможуть нам роздивитися, відчути, де в нас болить. Не треба тільки дитинства, наклепів: „я лучче сказанув, писанув"... В кожного маються свої достатки й недоліки. Колективний розум — наша сила, правда.

Вітання від членів комуни. Ждемо до себе в комуну.

По доорученню комунарів — Рижов

31 грудня 28 року.

Після цього листа побували в редакції „Плугу" представники комуни „Авангард" і привезли зачитаний до плям і дір № нашого журналу, одержавши навзамін новий. З їхніх слів і наведеного листа видно, що Д. Гуменна правдиво описала комуну, і якщо схибила, так може, тим, що надто правдиво, надто довірливо поставилася до слів декотрих товаришів. Комунари хочуть взяти провину Гладкова на себе, обвинувачують, що авторка „безконтрольно ставилася до слів тов. Ананка" і „поважно до несерйозного словоплетіння". Мусімо стати на захист авторки: комунари не спростовують факта самої розмови, тобто Д. Гуменна її не вигадала і із її передачі не видно, щоб це був „жарт" (правда, Ф. Гладков у своему листі чогось, очевидно не дуже вчитавшись в український текст, бере на себе те, що переказано зовсім не про нього, а про інших розмовників). Отже розмова була і Д. Гуменна мала право її описати.

Друге. Чи вигадав щось т. Ананко? Не беремося стверджувати, але вбачаємо суперечливості в листі Ф. Гладкова. Спочатку він пише: „я не помню ни одного случая, чтобы я вообще говорил с кем нибудь по этому вопросу", а через скілька рядків заявляе: „извращения национальной политики на Украине я видел очень часто, и если, м. б., и был случайный разговор с кем нибудь на эту тему"... і т. д.

Ми ніяк не можемо догадатися, що саме вважає Ф. Гладков за „извращения национальной политики на Украине", та ще які трапляються „часто". Ми певні, що він мусить про це нам написати, бо замовчувати які будь „извращение" це значить — потурати їм. Проте переконані, що людина, котра може написати „националистическое чванство в манере петлюровцев или того же Хвильового", людина, що врівень ставить контр-революцію і нашого товариша-комуніста, котрий, щоправда, був схибив, але ж ніяк не заслуговує на те, щоб його ставили на одну дошку з петлюрівцями — така людина об'єктивно може наговорити не одному Ананкові такого, що потім десять розумних не розберуть і самому Ананкові доведеться говорити, що все це — жарт.

Ми зовсім не хочемо сказати, що Ф. Гладков суб'єктивно є українофоб і русотяп, ми ніяк не згодні з „Червоним перцем", що прирівняв Ф. Гладкова до Валуєва, але ми ще раз стверджуємо те, що написали в своєму листі до Ф. Гладкова: „грешки" у нього таки є, вони виявляються навіть у його „спростованні", він плутає в українських справах і, вільно чи невільно, шкодить. Коли б Ф. Гладков був людиною, що дійсно хотіла б допомогти комунарам розібратися в справах національної культури, він би написав у своєму листі до нас, крім того, що він за переклади з української мови (адже ми знаємо один погляд на ці переклади, як на засіб збагатити культурні надбання російської культури, задоволити вимоги російського читача, а не як засіб інтернаціонального єднання, взаємного обізнання й допомоги). Ми не закидаємо цього Ф. Гладкову, бо не знаємо, як саме він про це гадає, але думаємо, що в своєму листі він міг би, за інших умовин, написати не про те, чого він нібито не говорив комунарам, але про те, що він їм радив. От добре було б, коли б він їм порадив передплачувати більше українських журналів, купити в бібліотеку більше українських книжок, удосконалитися в українській мові, бо це є могутній засіб соціялістичного будівництва на Україні — і це комунари, як видно з їхнього листа, починають розуміти. Адже ж, здається, нічого цього Ф. Гладков їм не говорив. А ми, культурні робітники на Україні, якісь чудні: звикли вважати за свого приятеля не того, хто нам не перешкоджає, а того, хто нам допомагає... А Ф. Гладков своєю книжкою „Комуна Авангард" нам перешкодив, бо понаписував там нісенітниць.

Ми віримо, що він щиро обурений з наших закидів, але віримо і в те, що коли він більше обізнається колись в українських справах, — побачить, що він помилився і зробив нам погану послугу. Знаєте, як давніше казали цілком щиро люди:

— А знаете, я — тоже малоросс!

І цілком таки щиро гадали, що роблять нам цим приємність і, знов таки цілком щиро, дивувалися, що ми ніяк не раділи з такої приємної заяви, а, навпаки, копилили губу.

Ф. Гладков мусить зрозуміти, що його заява, що він, мовляв, „с юных лет живя среди украинского населения, привык любить и язык, и литературу, и музыку этого народа“ трішки аналогічна до цього „тоже малоросса“ і нас аж ніяк не вражає.

Ми культурні робітники на Україні, зовсім не вимагаємо ні від кого любови до нашої музики чи там мови й літератури. Ми самі можемо далеко більше своєї рідної любити літературу російську, мову французьку, музику німецьку і т. інше. Не в тім річ, не в любові, не в знанні навіть, а в тім, щоб визнати потребу розвитку цього національного надбання для соціялістичного будівництва, щоб допомагати активно цьому розвиткові для скорішого й ліпшого підйому широких народніх мас, насамперед селянства, бо це найлегший і найвірніший спосіб наблизити їх до інтернаціональної культури, прискорити наближення соціялізму. Про це говорила Д. Гуменна в комуні „Авангард“ і про це вона (слухайте т. т. комунари!) — „лучче сказанула, писанула“...

Вже ця стаття була написана, як редакція одержала ще одного цікавого листа — від одного з головних героїв інциденту з комуною „Авангард“ — Костя Ананка.

Друкуємо його в цілому, як і інші листи;

Мої зауваження

Опис т. Гуменною нашої комуни „Авангард“ в № 10 „Плугу“ був надзвичайно радо прийнятий.

Прийнятий радо тому, що він складений не сухим, відчитним язиком (скільки корів, коней і т. д.), а художньо, так, що з цікавістю читається навіть малописьменним читачем.

До цього часу нашу комуну відвідували російські письменники, цікавились нашим життям, допомагали нам порадами в культурно-освітній роботі тощо, а українських письменників це нібн то не торкалося. вони мало заїзджали до комуни, в той час, як до комуни їм ближче, ніж російським. Комуна ж потрібувала й потрібує допомоги в організації освітніх справ.

Т. Гуменна в своєму листі в більшости малює типів комуни надзвичайно вдало, хоч декого трохи й невірно, проте цікаво й корисно. В одному мені не хочеться погодитися з т. Гуменною — це в тому, нібн в комуні вороже зустрічають українізацію. По-перше, та розмова, що була з т. Гуменною про українізацію велася в жартовливих тонах, про що я потім попередив т. Гуменну, кажучи, що українізація провадиться в комуні ніяк не меншим темпом, ніж навколо.

Про Гладкова та Панферова було теж повідомлено в жартовливій формі, хоч т. Панферов дійсно такої думки, як наводить т. Гуменна, в розмові з учительством. Далі, як зразок перекрученої мови. т. Гуменна наводить дословно виступ одного т-ша на комсомольських зборах. Треба зазначити, що це не типовий зразок, бо саме цей товариш весь час до вступу в комуну виховувався в російському оточенні і все таки намагався говорити по українському.

Тепер про побут. Хоч як мене т. т. з „Плугу“ не запевняли, що нічого схожого на розпусту, за Гуменною, у нашій комуні немає, але приведена розмова з Чернишовою, її Чернишовшини слова про те, що „Середа — це півень до дівчат“, що „в комуні не розбереш, хто з ким живе“, „кожне

перепробувало з десятьма жити", „як кури — де впіймав, там і закотив" зовсім не відповідають дійсному станові речей. Ці слова Черниншовші не зустрічають протесту з боку т. Гуменної[1]). Як на мене, це питання треба було б яскравіше змалювати. Як стоїть питання побуту в умовинах комуни в дійсності? На погляд комунарів і мій особистий, справа в цій галузі нашого життя стоїть так: над утворенням нового побуту ми бились весь час існування комуни, бились більше навіть, як над господарчими формами та так і покинули, не знайшовши якихось нових форм. Покинули в надії, що нарешті більше освічені люди нашої пролетарської держави, колись більше зацікавляться нашим життям і допоможуть нам в цій справі, дадуть свої висновки і певний напрямок.

Т. Гуменна була б дуже добре зробила, коли б, помітивши негативні боки в нашому побуті, поставила це питання на обговорення разом з нею ж на якій небудь організації комуни (партосередок, комсомол, актив комуни і т. д.). Воно б було й реальніше і корисніше в дійсності.

Першими застівками з письменників, що завітали до нашої комуни були, з російських письменників — т. Гладков, з українських — т. Гуменна. Сподіваюся, що це тільки початок звязку письменників з колективізацією і колективістами, що надалі він безперечно зміцниться, набуде характеру не „дачної прогулянки" а справжнього бажання вивчити наш побут, а також допомогти нам перебороти свою некультурність, ту некультурність, про яку пише, між іншим, і т. Гуменна в своїх нарисах.

Кость Ананко.

Що додає лист т. К. Ананка до зачепленої теми? Перше: Ф. Гладков може заспокоїтися — з учительством говорив безпосередньо не він, а його супутник, хоч „общение" мав і він (див. листа). Друге: т. Ананкові, як ми вже догадувалися й раніш, доводиться обертати розмову хоч не на жарт, так на напівжарт, і т. д.

Звичайно їм незручно перед своїм колишнім гостем... Звичайно, Ф. Гладкова їх налякав — ато, мовляв, устряли в історію! Нас лист од Гладкова не лякає.

Отож усю справу ми будемо вважати за вичерпану, коли ще й учителі, безпоседні співрозмовці, напишуть до нас, що саме вони говорили й чули і що саме з того було „жартом".

А головніше: видно, як сприймає авдиторія — радянська авдиторія — листи Д. Гуменної. Вона зраділа, побачивши живе, правдиве слово і не побачивши ніякої „ефремовської" контр-революційної концепції, що накидає авторці суворий критик із „Критики". Отож ми маємо право кінчити тим, чим були почали: наші закиди молодим письменникам зчаста бувають нерозважні, вони не допомагають, а „угроблюють" їх, не виправляють, а зневіряють, голомшать.

Треба уважніше читати й уважніше критикувати.

[1]) Т. Ананко помиляється: цю розмову Д. Гуменна кінчає так: „Тобі не гидко, Василино?.. Що вона (Черниншовша С. П.) комуні і що їй комуна?.. Ні, вона тут довго не вдержиться!" Думка авторки ясна. С. П.

РЕЦЕНЗІЯ НА ЗБІРКУ "ЛИСТИ ІЗ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ" Д.ГУМЕННОЇ.

"Листи" Д.ГУМЕННОЇ не потребують великої рецензії. 1928 року письменниця виїхала до сел Запоріжжя, щоб власними очима побачити те нове, що народжується й зростає в надрі старого села — комуни й колгоспи. Наслідком цієї подорожі й явились "Листи із Степової України" — репортаж про життя та побут колгоспників і комунарів.

В свій час ці "Листи" друкували в "Плузі" й критика поставилась до них більш менш прихильно, коли не зважати на "непорозуміння" з Ф. Гладковим, якого письменниця намагалась обвинувачувати без достатніх підстав у великодержавному шовінізмі.

В свій час (1928 р.) живі, художні зарисовки колгоспного руху й побуту колгоспників саме перед початком масового колгоспного руху заслуговували на увагу й похвалу від радянської громадськости, не зважаючи на ряд спірних, а на нашу думку, навіть, хибних тверджень, що їх подає автор в цих зарисовках.

Але ж це в свій час. Тепер життя пішло далеко вперед. Тепер, коли степова Україна успішно реалізує постанови партії про суцільну колективізацію й ліквідацію куркуля, як кляси, тепер, очевидно, і сам автор з нами погодиться, що грунтовно змінились політичні обставини степової України і, що "Листи" як кажуть "до деякої міри" застаріли.

Т-шка ГУМЕННА й сама це добре розуміє, бо готуючи до нового видання свій репортаж вона намагається хоч трошки підновити його і осучаснити вставками й підправками.

Але, все це даремно. Ніякі вставки не можуть допомогти "Листам", бо репортаж 1928 року безнадійно загубив свою актуаль-

2.

вість для 1931-го року.

До того ж нариси статтевих взаємин в комуні "Авангард", що їм т-ка Гуменна відводить занадто багато місця в своїх "Листах" і ряд спірних міркувань автора з приводу своїх опостережень можуть справити на селян одноосібників зовсім інше враження, ніж того хтілось би авторові й безперечно стали б на пригоді куркулеві в його агітації проти колективізації, чого авторові зовсім би не хтілось.

Отже ми висловлюємось проти нового видання "Листів з Степової України", а авторові порадимо використати свої безперечні здібности для нового репортажу про життя колгоспів і комун доби суцільної колективізації й ліквідації куркуля як кляси.

РЕЦЕНЗЕНТ. [signature]

**Рецензія Голівліту на «Листи з степової України»,
яка не допустила цього видання в ДВУ окремою книжкою.**

Проказы тети Хиври.

— Городовой! Караул!..

Давно не видел городового. Даже представить не мог себе, какой он из себя. Был. Наверное, думал я, очень скверно выглядит: даже смотреть противно.

А вот на днях эта мрачная тень угасших дней явилась передо мной, «как мимолетное виденье, как гений чистой красоты».

Перелистывая я украинский юмористический журнал «Червоный Перець» вдруг — во всю страницу — он. Городовой. Со всеми оперными атрибутами. Шапка. Медали и кресты. Револьвер на красном шнуре. Шашка. Настоящий городовой. Что ж это такое?

— Цур тоби, пек тоби, сатанынське наваждение!

Вглядываюсь я лицо городового. Где-то я его видел. Уж очень знакомые черты. Постой... Постой... Да это ж...

Да, это он. Никаких сомнений быть не может.

Это — советский писатель. Пролетарский писатель. Коммунист. Автор «Цемента».

— Это — Федор Гладков!

В чем дело? Может быть, ошибка? Может быть, случайное сходство?

— Но под рисунком подпись в стихах. И там определенно говорится о Федоре Гладкове. И ругают его «тупым бюрократом».

О, если б Глеб и Даша Чумаловы знали, кто их породил на свет, кто их вывел в люди, кто заставил говорить о них сотни тысяч советских читателей!..

За что же, за какие грехи и поступки намалевали в таком виде пролетарского писателя? За что такой «дружеский шарж»?

Сам Гладков, уподобившись одному герою украинской комедии, разводит руками и недоуменно спрашивает:

— Тю, люди добри, так оце я провинывся? За что глузуете?

Ради одного из лучших и наиболее популярных наших пролетарских писателей советский печатный орган обвиняет в тупом бюрократизме, в полицейских замашках, в украинофобстве и других смертных грехах, то, поймите, этот вопрос приобретает некое общественное значение. И необходимо выяснить — «за что глузуете?».

К рисунку в «Червоном Перце» даны два эпиграфа. Один из них гласит:

«Галичанин — человек, приехавший из Галиции»; «Галиция — юго-западная часть Польши».

Ф. Гладков. «Коммуна «Авангард».

Так писать нехорошо. Это — политически безграмотно. Не спорим. Следовало бы сильно ругнуть Гладкова за такие слова, если бы...

Если бы эти слова принадлежали Гладкову.

Но Гладков за всю свою жизнь ни разу не написал о том, что «Галиция — юго-западная часть Польши». А дело обстояло так. Очерки Гладкова «Коммуна «Авангард» Госиздат выпустил отдельной брошюрой. В издательстве некий безграмотный редактор и вставил такое примечание насчет Галиции. После выхода брошюры по настоянию автора ГИЗ опубликовал в «Известиях» письмо в редакцию, в котором ясно сказано, что это примечание не принадлежит Гладкову.

Оказывается, «багацько грому, грому», а весь шум и выеденного яйца не стоит. Надо было раньше проверить, узнать, расследовать, а потом уж, если найдется грешник, забросать его каменьями.

Но это еще не все. Над рисунком красуется еще один эпиграф: цитата, заимствованная из украинского журнала «Плуг» № 10.

Из этой цитаты мы узнаем, что Ф. Гладков, будучи в Запорожье, в коммуне «Авангард», якобы весьма презрительно отзывался об украинской культуре и литературе.

Обвинение очень тяжкое. Если бы мы хоть на одно мгновенье поверили ему, рука не поднялась бы в защиту Гладкова. Шовинистические, узко-националистические тенденции, откуда бы они ни исходили, пахнут скверно. Великодержавное головотяпство, мещанство, мещанское хихиканье по адресу украинской или белорусской мови мерзки и противны.

Но хихикал ли Гладков? Вот в чем вопрос.

Откуда взялось это обвинение? Сотрудница украинского журнала «Плуг» Л. Гуменная побывала в коммуне «Авангард», и там ей кто-то в беседе сказал, что Гладков издевался над украинской культурой. Об этом было напечатано в «Плуге», и отсюда пошло.

Гладков послал в «Плуг» письмо (приводим его с сокращениями):

«...Мне приписывается не больше не меньше, как шовинистическое украинофобство и руссификаторские тенденции. Утверждается, что в коммуне «Авангард» я будто бы злостно агитировал против украинской литературы и будто бы совсем отрицал наличие украинской культуры. Сообщается, что будто я даже собирал учителей и беседовал с ними на эту тему», что я «смеялся», что я не советовал выписывать в библиотеку украинских книг.

Заявляю категорически, что все приведенное в диалоге на 56 стр. — чистейшая чушь. Я не помню ни одного случая, чтобы я вообще говорил с кем-либо по этому вопросу... Я с омерзением отношусь ко всякому шовинизму, ко всякому националистическому самолюбованию и нетерпимости, в какой бы это форме ни проявлялось, — у украинцев ли, российских ли граждан, у грузин ли, у татар ли и т. д... Я не мог выступать ни против украинизации, ни против украинской литературы, ни против украинской культуры уж хотя бы по одному тому, что с юных лет, живя среди украинского населения, привык любить и язык, и литературу, и музыку этого народа.

Активно работая по укреплению фронта пролетарской литературы, я являюсь одним из убежденнейших сторонников всемерного сближения братских литератур — украинской и русской — путем привлечения украинских писателей в

«Проказы тети Хиври» Г. Рикліна в московській газеті «Известия», 3 лютого 1929. (Закінчення на наступній сторінці).

наши журналы, т.-е. перевода их лучших вещей для современной печати и для издания в ГИЗ и ЗИФ».

Это письмо не было напечатано.

Вслед за этим в «Плуг», в адрес тов. Гуменной, поступило коллективное письмо от членов коммуны «Авангард», где они самым резким образом протестуют против нападок на Гладкова. В самой категорической форме коммунары заявляют, что никто никогда не слыхал от Гладкова ни одного слова, направленного против украинской литературы. «Ви прямо попали, як кажуть, впросак — в мороку», — пишут они Гуменной.

Письмо коммунаров также не увидело света.

А на голову Гладкова продолжала сыпаться брань. Помните, как в «Сорочинской ярмарке» словоохотливая Хивря распускала язык?

— Чтоб ты подавился, негодный бродяга! Чтоб твоего отца горшком в голову стукнуло! Чтоб он поскользнулся на льду, антихрист проклятый! Чтоб ему на том свете чорт бороду обжег!.. Я не видала твоей матери, но знаю, что дрянь! И отец дрянь! И тетка дрянь!...

Но гоголевская Хивря не умела рисовать. В «Червоном Перце» рисуют.

* * *

Всякому известно, что среди украинской мелкой буржуазии, среди известной части украинской интеллигенции по сей день живут и здравствуют шовинистические и руссофобские мыслишки.

Мы знаем, что эти националистические червячки проникли даже в некоторые круги партийной интеллигенции на Украине.

Мы отнюдь не собираемся обвинять тов. Гуменную и редакцию «Червоного Перца» в шовинистических настроениях. Но мы вынуждены сказать, что их кампания против Гладкова, развернутая так широко льет воду на чужую мельницу. Так об'ективно получается.

Разве сеять вражду между украинскими и русскими писателями является задачей советских органов печати?

У нас и так существует непростительная разобщенность между писателями РСФСР и других союзных республик.

Мы присутствуем при громадном расцвете советской литературы на Украине. И в Белоруссии. И в Грузии. И в Армении. И т. д.

Что мы знаем друг о друге? Почти ничего.

Доходит иногда до курьезов. В Москве подготовляли к изданию какой-то сборник. Понадобились сведения об украинских писателях. Из Москвы в Харьков пошел запрос:

— Сообщите, где живет и над чем сейчас работает тов. Франко?

Из Харькова сообщили, что Франко, а [illegible] и [illegible] Шевченко не могут дать о себе каких сведений по той простой причине, что давно умерли...

А разве травля Гладкова хоть в какой-нибудь мере содействует сплочению национальных литератур? Разве она не посеяет в широких читательских массах недоверие к лучшим пролетарским писателям РСФСР?

Допустим, что тов. Гуменная действовала вполне искренно. Но почему же Гладкову не дали возможности оправдаться? К чему эти истерические вопли гоголевской Хиври:

— И отец дрянь! И тетка дрянь!

К чему? — Непонятно.

Мы надеемся, что «Плуг» исправит свою ошибку. И исправит ее под давлением украинской советской общественности и в первую голову под давлением украинских советских литераторов.

В ближайшие дни в Москве предстоит встреча украинских писателей с русскими.

Будем считать это первым, но крепким шагом к более тесному сближению художников слова союзных республик.

И пусть такие неприятные инциденты, как история с Ф. Гладковым, отойдут в прошлое и забудутся. Не до этого нам.

— Цур тоби, пек тоби, сатанинське наваждение!..

Г. РЫКЛИН.

«Ех, Кубань, Ти, Кубань, хліборodная...». Київ-Харків, 1931.

«Кампанія». Харків, 1931.

В. Кучер. В. Холош

Кого захищає С. Пилипенко

Лист тов. Сталіна до журналу «Пролетарская Революция» зобов'язує нас пильно вартувати ідеологічні позиції пролетаріату, не вступаючи в дискусію з класовим ворогом, завдавати нищівного удару на вкраїнщині троцькістської та буржуазної [illegible] контрабанди, а також на впливи гнилого лібералізму до неї.

Куркульською контрабандою на фронті пролетарсько-колгоспної літератури є твори «письменниці» Д. Гуменної, як от: «Листи з степової України», «Стрілка коливається», «Ех, Кубань, ти Кубань хлібородная»... та остання повість «Кампанія», що є цілком завершеною ідеологією куркульства. Протягом кількох років Докія Гуменна, користуючись з цілковитої класової сліпоти, з примиренського ставлення до класово-ворожої ідеології в художній літературі керівної верхівки «Плугу», редколегії журналу «Плуг», а також через гнилий лібералізм деяких редакторів видавництв, Гуменна просувала в пролетарсько-колгоспну літературу свою куркульську ідеологію. Цьому багато сприяли керівники «Плугу», що, як це висловив тов. Пилипенко (один з керівників «Плугу»), дуже багато зробили, щоб притягти її (Д. Гуменну) в своє коло (з статті т. Пилипенка). Докія Гуменна завжди (з перших і до останніх творів) у своїй куркульській творчості [illegible] дискредитувала соціалістичне будівництво.

Заховавши своє справжнє обличчя класового ворога — куркуля, вона під прапором пролетарсько-колгоспної письменниці написала свою останню повість «Кампанія» (видана видавництвом «ЛІМ» в [illegible] 1931 р.), що є шкідливим, класово-ворожим [illegible] на соціалістичне будівництво.

[illegible] того для повісті «Кампанія» Д. Гуменна взяла одну з найбільших зернофабрик соціалістичної України — зернорадгосп «Червоний Перекоп». Вся повість «Кампанія» є відвертий виступ куркульні, що на базі суцільної колективізації її ліквідуємо, як класу. Це опір решток капіталізму, що в переможному наступі соціалізму бачать свою загибель. Д. Гуменна, опаплюжуючи радгосп, прирівнюючи його до старої поміщицької економії, протиставить йому с.-г. комуну. Цей маневр Гуменній потрібен для того, щоб уміло замаскувавшись, опаплюжити радгосп і комуну, показуючи її такою, як це хотів би бачити класовий ворог.

У повісті «Кампанія» радгосп зростає не на базі успіхів соціалістичної індустріалізації країни, а стихійно, як «зеленотрестова колонія», стираючи на своєму шляху цілі села. Гуменна не шкодує фарб, щоб хоч і замасковано, переспівувати контрреволюційні [illegible] українського фашизму та його виразника — фашиста Донцова. Ось як змальовує Гуменна соціалістичний степ, де ростуть зернофабрики:

«На пройденому його шляху лишаються тільки жалюгідні картини цілих селищ, здавалось пройшла цими краями якась згубна війна, [illegible] села, [illegible] людей. Так моторошно [illegible]. Тільки рівнина, [illegible] обламуючи мертві села. Аж моторошно. (стор. 81).

Будівники великого соціалістичного сільсько-господарського виробництва, сільсько-господарські пролетарі радгоспу в «Кампанії» — це хулігани, або «сіра маса». Керівник радгоспу — комуніст у Гуменної, це старий управитель економії, робітниками радгоспу стають всі, хто від руху відвернеться. Ось чому три хулігани, що тікають з комуни «Валетець», на другий же день стають на роботу в радгоспі. Радгосп — це чуже, далеке комунарам місто, де колгоспники і відвідувачі [illegible], шукають у дровах, щоб [illegible] не бачила. Смаковито описує [illegible] колишнього службовця [illegible] Фальц-Фейна, що пристосовується до нового соціалістичного оточення.

Для комунарів радгосп не чужий. Це є вогнище соціалістичного сільського господарства. Гуменна виступає з [illegible] патріархальною, яка [illegible] до того, щоб не йти в радгосп [illegible] давати [illegible] робочої сили, [illegible] в комуні, [illegible]. [illegible] хліб — [illegible]. Не [illegible] «історія» колишнього комунара і комсомольця Гараса, що як «блудний син» повертається з радгоспу до «батьківщини» куркульського хутора [illegible] Гуменною у — комуну.

У повісті Гуменна протаскує контрабандою шкідливу «ідею» переродження молодого куркуля. Куркульська [illegible] Галька в кращих ударниця радгоспу, а батько — куркуль Цізик [illegible] господарство [illegible], підбурює сезонних робітників не йти на роботу. Гуменна навчає не боротись, а перевиховувати шкідників, що псують трактори, ламають комбайни.

Гуменна оспівує «щирість» (це її природна властивість, як писав у своїй статті О. Пилипенко) контрреволюційну оформлену теорійку українського фашизму про національне переродження [illegible] на ворога своєї класи. Користуючись з гнилого лібералізму плужанської критики, що не бажала викривати з послідовністю у творах Гуменної замасковані виступи куркуля, Гуменна в повісті «Кампанія» намагається знову таки замасковано протягти теорію, [illegible] — контрреволюційну, шовіністичну отруту.

Погромницька стаття В. Кучера і В. Холоша проти Докії Гуменної «Кого захищає С. Пилипенко» в газеті «Молодий більшовик», 18 березня, 1932. (Закінчення статті на наступній сторінці).

Проти єфремівської концепції та куркульської апологетики в творах Гуменної гостро виступив ще 1929 року зав. культпропу ЦК КП(б)У тов. Хвиля в журналі «Критика» ч. 11 в статтею «Нотатки про літературу». В цій статті тов. Хвиля підкреслив, що:

«Ми повинні також ґрунтовно взятися за зміцнення своїх кадрів, за те, щоб усі ворожі нам впливи в літературі перемогти. А що такі впливи є і йдуть у нашу літературу, не тільки через Єфремових, можна побачити хоч би з літературно - художнього місячника «Плуг» ч. 10 за жовтень, в «Листах степової України» вміщених у цій книзі «Плугу».

Цитуючи далі кілька рядків з цих листів Гуменної, тов. Хвиля закінчує:

«Але хіба не відчувається у цих «безпорадних» рядках куркульського «одчаю» щодо перспективи нашого села. Це ж ніби оголена єфремівська концепція. Село, мовляв, живе не тільки по-старому, а навіть гірше. Словом революція поставила село в безвихідне становище. Висновки з цього відомі».

Але цих відомих висновок ні спілка «Плуг», ні плужанська критика щодо куркульки Гуменної зробити не захотіли, давши цим путьовку Д. Гуменній вільно протаскувати свою контрабанду в пролетарсько - колгоспну літературу протягом кількох років. Навіть ідеолог плужанства С. Пилипенко вступив у дискусію з тов. Хвилею та з іншими критиками, що також сигналізували куркульську отруту в творах Гуменної. С. Пилипенко на сторінках «Плугу» ч. 1 1929 року рішуче виступив на захист куркульки Гуменної у своїй статті «У чім помилка Гуменної». Він опинився в партійних позиціях у багно махрового опортунізму. Ось що він писав:

«Отже переходимо до другої нашої теми: чи єфремівщина це чи фрумкізм, куркулізм та інші жахи, що їх приписують т.т. Хвиля і Сумський Д. Гуменній...

Тисячу раз ні. Д. Гуменна в цих гріхах не повинна.

...Тов. Хвиля і Сумський неправі й жорстокі, або, я особисто так думаю — неуважні.

А головніше: видно, як сприймає авдиторія — радянська авдиторія, листи т. Гуменної. Вона зраділа, побачивши живе, правдиве слово і не побачивши ніякої єфремівської, контрреволюційної концепції, що накидає авторці суворий критик з «Критики».

Взявши під свое крильце куркульського трубадура Д. Гуменну, С. Пилипенко всебічно нападає на марксівську критику, що викривала куркульську отруту у творах плужан. Під кінець, визнаючи «широкосердну можливість ухилів» в боку «Плугу», С. Пилипенко з цілковитою відповідальністю виголошує гасло, що:

«Куркулячих творів там (себто в «Плузі») ніхто не бачив і не побачить»

З цього гасла користалися аж донині куркульські агенти — Гуменна, Г. Яковенко, Сава Божко та інші, що їм давно немає місця в лавах пролетарсько-колгоспної літератури.

Виконуючи вказівки тов. Сталіна в повсякденній творчій роботі й розгортаючи ще ширше творчу дискусію, борючись за партійність у літературі, ми повинні завдавати нищівного удару класово-ворожим вилазкам на фронті пролетарсько-колгоспної літератури, а також бити і по гнилих лібералах, махрових опортуністах з видавництв та редакцій, що прикривають куркульських письменників і дозволяють розгулювати десятитисячними тиражами контрреволюційній отруті типу «Кампанія» Гуменної.

Тепер, коли остаточно викрито гнилаве єфремівське обличчя «літераторки» Докії Гуменної — вимагаємо, щоб О. В. Пилипенко відповів, нарешті, пролетарській громадськості — кого він захищав і захищає.

На сторінках 62-69 публікується три листи Андрія Панова у справі полеміки навколо творів Докії Гуменної.

Спілка Селянських Письменників „ПЛУГ" | La Unio de Vilaoanaj Verkistoj „PLUG"

Україна. Харків, вул. К. Лібкнехта, 31. Телефон 4-21 | Ukraínio. Harkovo, st. Liebknecht 31. Tel. 4-21

Лист А. Панова

12/XII дня 1928 р. №

Шановна товаришко Гуменна!

Ваші „Листи з Степової України" викликали не-абияку цікавість і в колах літературних і в колах, близьких до літератури. З охотою ми містили їх і перший, другий, третій зараз у тов. Пилипенка і про його напишу згодом. Правда, Ви не помилились: різати дещо довелося — Ви вже мабуть № 11 одержали і побачили що там вирізано. Справді, коли за перший лист можна закидати і „правий ухил" і „непманство" (де-хто, читаючи окремі місця лише, власне першу частину „про село", це й закидає і не тільки Вам а Хвильовому і нам), то у другому Ви, захопившись, даєте апологію махновщини. Зовсім, зовсім зараз не такий час, щоб це друкувати можна зараз. І чи можна римувати модерно, про що там, собі, по-вдумливому, висловлює невиправдані ... на увазі, що говорили. Він лише Вам особисто. Може й не по-товариськи було-б ці думки його друкувати

скидувати на [illegible] Україну, [illegible]
що не історія — епізод [illegible] боротьби [illegible],
потребує свого художнього освітлення, ~~[illegible]~~ правдивого, — так, [illegible]
чи можливе об'єктивне художнє освітлення? Коли [illegible]
Оце де-кілька пояснень що до „різанини" листів.

Тепер друге: На місце „з листа" про Гладкова [illegible] звичайно, і сам Гладков. Взагалі, це місце наробило [illegible] шелесту і на нього звернули увагу в багатьох колах; [illegible], ми маємо на увазі [illegible] (в січні) [illegible] укр. письменників до Москви для „[illegible]" з рос. письменниками. Місця з Гладкова ми Вам пересилаємо зараз (власне копію). Прохання до Вас — дати на листи відповідь, зазначити [illegible] фактів, розмови, спиняючись на цьому більше. Брошуру „Авангард" ми знаємо і [illegible] Гладкова в ній використовуємо для чергової [illegible] на [illegible]. Дуже цікавитимусь листом і Хвильового, бо там з його ім'я згадується поруч з — [illegible]. Цього листа навіть до ред. „Красной Нови" писати з приводу [illegible]. Взагалі — „заперечується кампанія". Досить цікава з багатьох боків. Дуже важливо вмістити листа д[о] докладного примітками „Від редакції" і Вашого відповідно. Цікаво, коли б Ви ознайомили з [illegible] цього і з [illegible]. Але майте на увазі — це треба робити швидко до 1-го, найпізніше до 3-го — 5-го — всі матеріали у нас мусять бути, щоб їх можна було використовувати в січневій книжці. До речі — у нас немає окремих номерів Авангард і ми не можемо й досі поставити журнала тут. Купіть і пошліть. Ми вишлемо. [illegible] що ми послали [illegible] правда те, що листи ідуть у №10 [illegible] через [illegible].

Гладкову ми поки що відповіли невеличким листом. Копію його теж пересилаємо Вам.

Третє. Пересилаємо Вам листа вчителя з Запорізької округи, де він теж [illegible] певні місця з Ва-

шах листів. На його листа Вам [illegible]
треба дати відповідь. Отже, як [illegible]
від Ваших листів. Виходить, недарма [illegible]
вам.

Нарешті. 29 грудня ми скликаємо конференцію
пленум ЦК Плуга. Викликаємо до нього [illegible]
рів із провінції. Отже вирішили на цей пленум
закликати й Вас. Ви нас побачите, а [illegible]
Вас, та й я поговорити і об тому і на
нулі і особисто.

Отже приїздіть на пленум. Розпочнеться
29 грудня о 6й годині в будинкові ім. Блакитного
(Комунівська, 4). Витрати на подорож і
проживання Плуг бере на себе. З Києва
поїде ще будь-хто, можливо, Яковенко. [illegible]
Вважайте, як офіційне запрошення. Порядок
денний такий: 1) Плуг в сучасній літ. ситуації
2) Доповідь [illegible] 3) Художня творчість Плуга за рік [illegible]
[illegible] і Савченко), 4) Перегляд особового складу
[illegible] приїзд [illegible] членів. 5) Поточні справи.
Привозьте нові [illegible] матеріали
[illegible] листи. А де [illegible] може [illegible]

тихо, у свою хатинку [illegible] [illegible] найкраще
ґрунтовно. [illegible] [illegible] [illegible].

Журнал №12 [illegible], на жаль, без Ваших матеріалів.
[illegible] ми її приймали, бо він уже в машині.
Відкладаємо його випуск до пленуму, на
жаль Вас сподіваємося бачити.

Приїжджайте Ваші вірші затвердимо (хоч
вони це „вірші" і звучать погано) [illegible] [illegible] [illegible]
„камерними").

З привітом і пошаною

А. Танів

Спілка Селянських Письменників „ПЛУГ" | La Unio de Vilaganaj Verkistoj „PLUG"

Україна. Харків, вул. К. Лібкнехта, 31. Телефон 4-21 | Ukrainio. Harkovo, ul. Liebknecht 31. Tel. 4-21

Пач. А. Пакоі

7/II дня 1927 р. №

Шановна тов. Гуменна!

Нарис одержано. Мабуть обидва відразу пустимо в позачерговому числі, можливо скоротивши трохи, коли це потрібно. Справа в тому, що другий нарис я не встиг читав ще, бо відразу забрав його Пилипенко і мені не повернули, поїхав до Москви.

Ви фейлетона в „Плужанин" за 3/II напевно читали. Родимець, Гарін, популярно в цілому всесоюзному маштабі. Де-що Вам дуже сподобається там. Що ж до цієї всієї історії, що справа з Хвилею, всі матеріяли що до цих інцидентів з Комуною і Плайковим фракційною в ній, про авторів ж вийшов і Вам буде надіслано, там прошу гадаю і довідаєтеся. В тому полеміка Д. Гуменної (так званих статей Пилипенка), до всі ді ма-

Привіт Гудзію, Левченку і іншим.

терпіли змінюєш. [illegible] ефекту ту [illegible] і [illegible]
Від цього появи і „Плужане", але таких [illegible]
мабуть краще, бо „напалися" все ж рано і [illegible] помилки [illegible]. Звичайно у нас був, [illegible],
листа твого [illegible] прочитаєте в „Плузі".

У Москві, мабуть, з приводу звільнення [illegible] — буде також чимало розмов, [illegible] з Гладковим буде предсідателем для питань [illegible] і глибших. Каша заварилась досить цікава.

Регулярно письменників Харкова [illegible] у „Комуністі" й „Вістях" читали (за 6/II). Там „Плуга" [illegible] „держателями" перешкоди" [illegible].

Писати Вам хотілось багато, та не [illegible], до про багато що розкаже № 1 „Плугу".

Нарис [illegible] і надішлю Вам уже з дороги або з Москви.

Як на Вас вся ця „кутерьма" [illegible]? Напевно, [illegible], а пишіть ще і у Вас досі нічого нема, пробачте, бо я гадав, що Вам про все [illegible].

Чи пишете що нове? Чи надішлете знов оповідання? Чекаю. [illegible] написав 2 оповідання замість нарису, але [illegible] нарис куди більш подобається, та й [illegible]

З привітом [illegible]

Адресуйте нам листи, бо протягом цього місяця [illegible] 10 днів на тому адресу. Москва, Центр, Рожественка, 4, редакція журналу „На литературном посту". [illegible]

Спілка Селянських Письменників „ПЛУГ“. | La Unio de Vilaganaj Verkistoj „PLUG“
Україна. Харків, вул. К. Лібкнехта, 31. Телефон 4-21 | Ukrainio. Harkovo, ul. Liebknecht 31. Tel. 4-21

Від А. Панів

Березень дня 1929 р. №

Шановний товаришу Гуленко!

З тієї купи листів, що Ви надсилали, я, на жаль, нічого не одержав, навіть і відповіді на свого листа, що писав з Дури до Москви. На лист Миколі (він його звичайно читав) я думав що Микола давно вже відповів і надіслав Вам потрібні документи. Та дарма, не випробувавши і не дочекавшись ні цієї іншої я зібрав.

Отже конкретно: всі потрібні документи вишлемо Вам завтра (зараз немає Миколи, а в мене нема ключа). Але треба ще ось що мати на увазі (на жаль, він, здається, цього теж не знає). Наш Наркомзем хоче послати для кількох письменників по радгоспах та на селах, щоб вони жили де-кілька тижнів чи ознайомились з життям радгоспів і села з основною установкою — дати художній матеріал, що відбивав би й агітував би за підвищення врожайности, ні теми ні фахового автора не зв'язуючи. На це Наркомзем дає грошову і всяку іншу допомогу, цю справу з'ясує пізніше Микола, а завтра довідається ... самому, ... і ... Мені здається, що могли б і Ви це прекрасно використати. Негайно

напишіть мені свої міркування щодо цього.

Що до написів. Кінець „Листів" іде в березневому [illegible]. Воно в роботі і вийде до 15 квітня. „Кубань-хлібороб" — [illegible] мабуть пустимо в травні аж. Друге число вийшло сьогодні, день через три одержите.

Цікаво, яка ж Ваша думка щодо статті Пилипенка. Я про це Вас запитував, та й нічого не відповіли Ви. Може свою думку напишете.

Тепер іще одно. Щоб Ви записали, як рецензента. Нам рецензії потрібні до журналу. Зараз, наприклад, у [illegible] у нас зовсім з [illegible] слабо. Я не знаю, чи Ви є [illegible] написали, на які книжки Ви б могли дати зараз рецензії. Може б Ви дали ~~[illegible]~~ список [illegible] книжок, які б Ви зрецензували. І [illegible] що є в Вас, негайно надсилайте.

[illegible] згадали. Посилаю Вам „Картки". Не можна їх показувати [illegible], бо нелегально виконані, але [illegible] для [illegible] читання.

На [illegible] всі книжки [illegible], [illegible] пишу. [illegible] тому не тільки писати, а й в [illegible].

З привітом

А. Панів

ЛЖИВАЯ ПОВЕСТЬ

В некоем большом городе существует учреждение, именуемое облздравотделом. В нем работают врачи, крупные специалисты, советские люди, которым доверена забота о здоровье трудящихся.

Но ни одного настоящего советского человека нет в этом учреждении. Отовсюду, из каждого угла глядят обыватели, подхалимы, клеветники, явные и скрытые враги народа.

Автор повести «Вирус» *) Д. Гуменна населила свое произведение этими отвратительными персонажами. Руководит облздравотделом некий Аркадий Львович. Его окружает атмосфера подхалимства, чинопочитания. Автор не жалеет красок для «раскрытия» образа этого человека.

«Ходили по учреждению остроумные анекдоты и слова, сказанные Аркадием Львовичем по такому-то поводу, на таком-то заседании. Велась специальная книга записок Аркадия Львовича о руководящих работниках отдела охраны здоровья. Аркадий Львович через своих доверенных секретарей высказывал пожелания, чтобы у каждого были настольной книгой эти красиво переплетенные записки и чтобы они были для них, как евангелие». (Перевод с украинского здесь и дальше наш.— А. Ф.).

Аркадий Львович не просто бюрократ. Это самодур, который, подражая одному из римских цезарей, одновременно занимается несколькими делами: диктует стенографистке, руководит совещанием. Но ни одному из римских цезарей не удавалось одновременно с этим еще и... бриться. А вот герой сей повести «Аркадий Львович сидел в маске белой пены, брился и руководил заседанием...».

Есть в повести и, так сказать, «положительный» персонаж — Яков Максимович Гомин. По замыслу автора, Яков Гомин, видимо, должен противостоять Аркадию Львовичу и всему его окружению. Как же реагирует Гомин на поведение Аркадия Львовича и его подручных? О, он действует необычайно решительно! Его решительности хватает на то, чтобы занять «независимую позицию». В чем сия «независимая» позиция заключается, автор так и не сообщает до конца повести.

Что ни персонаж в этом произведении, то новый экземпляр из кунсткамеры уродов. Профессор Скульский — преступник. Один из руководящих работников облздравотдела Бархатович — тонко маскирующийся подлец. В этом учреждении существует штат людей, обслуживающих персону Аркадия Львовича. Возглавляет этот штат секретарша Раиса Марковна. Она позволяет себе ответить заслуженному деятелю науки профессору Крыжову, пытающемуся попасть на прием к заведующему облздравотделом, хамской фразой:

— Вы нам не нужны.

Молодой врач, работающий на периферии, Марк Макуха проводит интересные опыты по исследованию причин раковых заболеваний. Три года он не может добиться решения насущных вопросов, связанных с его опытами. А друг этого молодого врача «положительный» персонаж Яков Гомин с сарказмом характеризует его: «прямолинейный правдолюб, беспомощный до смешного, когда нужно дипломатично обойти правду».

Врач Марк Макуха по ходу повести с горечью убеждается, что быть правдивым, честным нельзя.

Обстановка, создавшаяся в облздравотделе, приводит к тому, что на партийном собрании обсуждают поведение Аркадия Львовича. Что происходит на партийном собрании, об этом автор рассказывает очень мало. Зато много уделяет места тому, как реагировали на эти события коммунисты облздравотдела.

Партийные собрания окружены в этом учреждении атмосферой тайны.

«Никто из сотрудников не знал определенно о том, что там делается. Однако, чем более таинственно проходили эти собрания, тем больше они привлекали к себе внимания. Бывало, что собрания длились 3—4 вечера, и комендант дома получал распоряжение с такого-то часа очистить его от сотрудников, чтоб даже стены не подслушали».

Но и в партийной организации облздравотдела не нашлось людей, которые сумели бы распознать подлинную личину Аркадия Львовича. Его вызывают в столицу, и оттуда он возвращается... заместителем наркома. И лишь «под занавес» автор скороговоркой сообщает, что, мол, справедливость восторжествовала и покровители Аркадия Львовича разоблачены как враги народа. Что же сталось с самим Аркадием Львовичем, автор не говорит.

Аркадия Львовича убрали, но ведь сотрудники облздравотдела остались, а, если верить автору, в этом учреждении нет ни одного честного человека.

Нельзя без отвращения читать эту клеветническую повесть. Откуда брал автор наблюдения для своего произведения? Где он встречал таких людей и такие нравы?

Под защитным флагом мнимой «сатиры» Д. Гуменна протащила на страницы советского литературного журнала бездарный пасквиль. Номер третий журнала «Радянська література», в котором напечатана эта повесть, вышел еще в апреле. Но до сих пор этой лживой повести не дали соответствующей квалификации ни украинская «Літературна газета», ни киевский журнал «Літературна критика».

А. ФАРБЕР.

*) Журнал «Радянська література», № 3. 1940 г. Киев.

Остання до-воєнна стаття А. Фарбера проти творчости Д. Гуменної: «Лживая повесть» («Правда», 23 жовтня 1940).

Стаття Пилипенка «В чім помилка Д. Гуменної», (що прийшла пізніше, підсумовувала всю цю дискусію навколо «Листів із степової України» і захистила мене) також вела на цю стежку «перетягування шин», як казав Бабенко із степової України.

11

МК письменників містився тоді в готелі «Континенталь», там же й редакція журналу *Життя і революція,* а в цілому називалось — Дім літератури. Редакція журналу була десь у глибині кімнат, а стіл секретаря Місцевкому був у першій кімнаті напри́ході. Ото там і юрмилися письменники, що приходили в своїх справах, а вірніше, — без справ. Побачитися, порозмовляти, послухати, може які новини. Належали сюди різні: українські письменники всіх напрямків, жидівські письменники, російські, перекладачі.

Технічним секретарем була Наталя Ходкевич, (дочка Романович-Ткаченко). Вічно з папіроскою в зубах, делікатна і ввічлива, тонковида, з картавинкою в розмові, перекладачка з чужих мов, вона все таки викликала мимовільний жаль, щось таке жалісне було в її карих очах. Хоч вона не казала, то всі знали, що вона — морфіністка. Її неохайний, недбалий одяг теж це засвідчував. Всі свої заробітки (а за заробітками вона ганяла!) вона витрачала на щось інше, ніж одяг та взуття. Може вона навіть і не вмивалась? Раз я почула репліку Антоненка-Давидовича, що Ходкевич незнайома з милом... І все таки своєю приємною ввічливістю вона була дуже на місці в ролі секретарки.

Які справи мали члени і їх жінки до секретаря, я так і не знаю. Якісь довідки були їм потрібні, може «путьовки» на курорт? Хоч би підслухати, чого вони часом усі нахляють. Мені ніколи нічого не треба було.

* * *

Одного разу стояла я біля стола збоку і почула рикошетом, як Максим Рильський заповнював анкету поновлення у членстві МК. Він — щойно з тюрми. Ще не зійшла тюремна блідість, але не змінились руді вуса і ніс трохи набік. На питання «соціяльне походження» Рильський відповів: «Син поміщика і селянки» — з таким притиском, наче він хотів викреслити перше слово і закрити його другим. Настільки скандальне було дво-

рянське походження, що треба було боронитися ще й матір'ю-селянкою. Це, мабуть, і в тюрмі він нею захищався. А те, що Тадей Рильський все своє життя і добро віддав українській культурі, не мало тут ніякого значення. Важливо те, що Максим Рильський повернувся до життя на волю і ось поновлюється в правах, незначний скромний поет, років так 30-х. Так він сам себе відчував і таке до нього було ставлення з відтінком співчуття, що йому вдалося вирватися з тюрми, хоч би й ціною «Пісні про Сталіна». Ця скромність не кидала Рильського й тоді, як він підіймався все вище та вище на щаблях добробуту і слави.

Здається, тоді головою був Микола Терещенко. А може головою відділу постачання? Одного разу відкликає він мене набік і питає, чи хочу я взяти талон на дефіцитний крам. Щось нове для мене. По-перше, я зовсім не знала, що є в МК якісь талони на дефіцитний крам. По-друге, це аж так багато прислали Місцевкомові письменників, що вже всіх членів обділили, навіть нема кому дати, навіть мені пропонують?

Але я сказала: — Ні, нащо воно мені? Я не маю за що купити. — І не прийшло в голову, що це ж привілея, що всі хапають, випрошують, виривають, а потім несуть на товкучку, на чорний ринок, собі ж за це купують на тому ринку щось потрібне... Терещенко здивовано здвигнув плечима й уже більш нічого не пропонував.

Це ж уже почалась доба закритих розподільників, де видавався дефіцитний крам вибраним, бюрократичній верхівці — і ще й письменникам. Карток на хліб ще не було, але вже була картка вступу до ресторану готелю «Континенталь», на неї видавався гарний дешевий обід. Оце ж із тією далекосяжною метою створився МК письменників при спілці поліграфістів, щоб прирівняти в постачанні до робітництва. Еге, аж тепер я зрозуміла: влада знала, що готується великий голод і що треба заздалегідь утворити мережу постачання, канали для важливіших точок. Такою була й письменницька організація. Це виглядало, як опіка над творчими силами, а в дійсності — засіб узалежнення. Страшно відірватися, опинитися без постачання, хоч якого. І як заспокійливо, коли можна пообідати за 60 копійок або навіть забрати обід додому і розділити на весь день.

Отже, тоді вже час-від-часу приділяли членам дефіцитний крам. Хто вмів користуватися, — брав за копійки державної ціни, а на товкучці спускав по спекулянтській. А я й не додумалась... А якби знала, то однаково видавалось те мені бруд-

ним, нечесним. Ще не вистачало додати до моєї біографії спекуляцію на товчку!

* * *

А то підходить у цьому ж МК Грицько Косяченко із сцiпленими вилицями, що й так випиналися, досить неголений, з лютим виразом очей — і каже:

— Відійдімо. Я хочу з тобою поговорити.

Відійшли. І почав мене лаяти несусвітньо, грубо, як чоловік чоловіка. — Якщо ти й далі поширюватимеш про мене плітки, то я оце попереджаю тебе, що десь у темному кутку розквашу тобі морду! — Та що таке? — Як ти смієш розпускати про мене брехні, що я — п'яниця? Ти мене бачила п'яниим? — І так далі...

Я виправдувалася. Може... Це всі говорять, може й я таке десь ляпнула... Вже не буду ніде казати, що він п'є... Словом, нагнав на мене страху Косяченко. А це ж була правда. Грицько після успіху-гонорів першої книжки тепер дедалі все більш почав занепадати і випивати. Одежа була поношена, часто неголений... Не працював ніде, не чути було, щоб прийняли до друку нову книжку, ставав він усе більше зневірений і на всіх ображений.

Мені тепер смішно, що через кілька років ми з Косяченком гарно приятелювали і я ні разу не згадала цієї сцени, просто вона вилетіла з моєї голови. А оце тепер знов виринула.

* * *

Здивував мене раз і Яків Качура.

Тепер ми частенько верталися разом отією крутою стежечкою біля театру Франка, біля «Морського дня», бо він жив на Лютеранській, в тому ж домі, що й Яків Савченко та Володимир Ярошенко. Вже тепер дорога через внутрішні сади просто до моєї хати була закрита якимсь великим будівництвом і я обходила Банковою, Лютеранською, Левашівською до моєї хатки з майоліками. То було по дорозі з Качурою. Отож я щось про потребу набути пролетарський світогляд торочила, про витриманість ідеології, а Качура каже:

— Нудно бути весь час ідеологічно витриманим, треба часом дати собі волю...

З цим зв'язана й друга сценка. Я тільки непевна, якого року

то було. Ми верталися з літературного виступу у Білій-Церкві: Качура, Будяк, я. Не пам'ятаю самого виступу, але цю хвилину в дорозі назад пам'ятаю.

Будяк, наче продовжуючи перервану розмову з Качурою, питає:

— То покажіть, як то ви жидів колошкали! — Качура блимнув своїми зизоочима, удавано поплював на руки, схопив уявну рушницю і уявно замахнувся на уявні двері:

— А тако!

І я відразу уявила ті двері, що в них гатить він приклáдом рушниці та розторощує їх. І пригадалась мені та чутка, що рознеслась в ІНО, як його не стало. Зловили бандита! От тобі й Жовті Чоботи!

Та й зовсім мені не дивно, що ось іду з цим самим Качурою, ніяк його не боюся, він цілком по-дружньому зо мною розмовляє. Хто його зна, що воно таке за Качура! Одно тільки — нема почуття небезпеки, не йде від нього та хвиля, що й не знаєш, як її назвати, а тільки відчуваєш...

* * *

В тому ж самому Домі літератури, у залі з китайськими ліхтарями й дерев'яними різьбами, заговорив до мене несподівано Гео Шкурупій. Я думала, що він взагалі не знає мене, — ніколи ж не вітався. А тепер каже, що читав «Листи із степової України» і радить мені в цьому напрямку працювати далі, вийде з мене добрий нарисовець. А нарис — це окремий літературний жанр, новий, із багатими можливостями... Тут же порадив прочитати книжку американського автора (B. Traven), перекладену на російську, щось про цукрові плянтації, також у цьому жанрі.

Я про нарис як жанр, думала інакше. Це тільки вправа, а треба вчитися оволодіти мистецтвом сюжетности. Ото тоді я, повернувшись із Олевського й Бишівського районів, писала дві повісті. «Андріяна» (ніде не друкована) і «Де недавно ведмеді ходили». Обидві повісті на основі баченого (с/г колективів), але вже робила спроби охопити матеріял сюжетно. Терещенко прийняв і надрукував повість «Де недавно ведмеді ходили», але повикидав звідти цілі розділи, наприклад, розділ «Колективізація з-під батога». — Це не дасть користи ні вам, ні вашому персонажеві, — сказав Терещенко.

Непорізаний примірник рукопису лежав у мене, аж поки я

кидала Київ 1943-го року. Здалося мені, що не зможу тягти з собою купи паперу, і залишила. Жалую тепер.

12

Це того літа я їздила до Москви. Літом, бо було дуже жарко. Викликали мене до Харкова, щоб включити в делеґацію від «Плуга» на всесоюзний з'їзд селянських письменників. Кожна така поїздка в гурті була велике свято, а тут ще й до Москви. У делеґації були: С. Пилипенко, В. Минко, А. Панів, М. Дукин, В. Штангей, О. Сфекла, молдаванка з вивернутими губами, як у Клави із Запоріжжя.

З самого з'їзду я не винесла ніяких спогадів, так було там нецікаво й офіційно — масово. Сидиш у величезній залі, лиць не видно, десь на трибуні хтось говорить про щось нецікаве. Всі ці секції національних письменників були знічені й непомітні, домінувала РСФСРська себто російська. Нагоду побувати в Москві я використовувала по змозі, щоб побачити саму Москву, відчути її характер, хоч загально пройти музеї.

І справді Москва зробила на мене велике враження. Жахливе провінційне місто, або вірніше: складені докупи, поміщені в одному зборі середньовічні міста. Серед міста йшла Китайська Стіна, але в ній маса вуличних закамарків, старосвітських дімків, що от-от розваляться. Кузнєцкій Мост — виявляється, так зветься дуже шумлива вулиця з універмагами. А, це тут починалася Москва XIV-го століття. Цар-Колокол, Цар-Пушка, церква Васілія Блаженого — теж середньовіччя. Але церква відновлена, ззовні приваблюють око яскраві кольори її бань. А як увійдеш всередину, — так і повіє жах понурих московських царів. Кремль із високими стінами і мавзолей Леніна. Черга до мумії Леніна, там і я стою і проходжу повз неї: сухенька, в костюмі тютюнового кольору...

Москва давно вже інакша, — з метро, з новими кварталами й площами, — я кажу, що так вона виглядала тоді. Тільки все ж таки вона була така великопростірна, що там треба було весь час їздити трамваями, — а я не вміла. Та й не звикла, я ж у Києві всюди пішки ходила. Так і в Москві. І за це мене Пилипенко назвав «святою провінцією».

А що весь цей з'їзд, як і вся плужанська тематика, крутилися навколо сільсько-господарського робітництва та батрацтва, гігантів-радгоспів, то... Оце слухаючи, визріла в мене тоді думка, що це ж ніякий не соціялізм, а тільки державний капіталізм. На

фабриках і в цукроварнях — робітники. У радгоспах — робітники. А хто господар і власник цих великих підприємств? Держава. Хто розпоряджає цінністю, що навиробляли робітники? Держава. Значить, капіталіст не окремі особи й трести, а один: держава.

З ким би про це поговорити? Найкраще з Пилипенком. От у одній з перерв між засіданнями та ходженням по Москві, я вловила час, як був тільки він у лоббі готелю, та почала про це саме говорити: запитально. Якщо не так я думаю, то Пилипенко мене поправить. Я ж — політично неписьменна. Пилипенко послухав мене, мугикнув, всміхнувся, не заперечив і не підтвердив, тільки сказав: — Але про це не час тепер говорити. — А я ж і завела ту розмову, щоб він мені учительно роз'яснив, якщо я помиляюся. Виходить, він був одної думки зо мною?

Це й було найбільше враження від Москви, бо досі пам'ятна та коротка розмова. А про інших членів нашої групи — нічого. Загально: Минко був братерський, Штангей — парубоцький, Дукин — кожної хвилини дотепний, Сфекла дуже любила висловлюватися «по-мужеськи»... Панів — втілення прихильности...

13

Плужан тоді в Києві було чимало. Качура, Будяк, Сайко, Заянчківський, не згадуючи всіх. Не бувало тоді зборів, ні прилюдних виступів, але як зустрічалися на вулиці, — були рідніші, ніж з іншими літераторами. Вже може через це, що на «Плуг» і на плужан «метри» дивилися згори вниз, як на нижчу касту в літературному цеху.

Ще був Дмитро Косарик-Коваленко. Раніш він жив у Харкові, а тепер з'явився в Києві у військовій формі. Замість зброї — модна тоді польова пляншетка через плече. Він гордився своїм «ексармійським» станом. В Червону армію він пішов добровільно і оце недавно відбув військову службу. — Був я до армії розхлябаний і безвольний, — не раз розчулено-щиро розповідав він. — Вирішив: хай мене армія виправить. І справді! Відбув усі муштри, вставав засвіт, живота позбувся, вирівнявся, тепер ходжу струнко. — Ось чому й цей напіввійськовий вигляд, хоч Косарик все таки зостався куценький. На лиці — широка усмішка і повсякчасний оптимізм, що його він також придбав у армії, бо крім фізичної виправки, він там набув і вірний комуністичний світогляд. А що був він член партії, то й наче неофіційним головою київської філії «Плуга», в усякім разі, не-

видно його очолював. Крім того, як колишній військовий, був він ще й членом ЛОЧАФу (Літературного об'єднання Червоної армії і фльоти)...

От і до мене прийшов Косарик, як оселився в Києві. Він мені про свої біди й гарячі справи довірливо й щиро розказував, про свої депресії перед армією, про зневіру й занепад, що в нього колись були. А я — йому. На ці теми з ним краще було говорити, ніж із Агатою. Заходила й я до нього, бо жив недалеко, на Банковій. Отой величезний будинок, що перегородив дорогу навпрошки через подвір'я і круту стежечку біля «Морського дня», вже був закінчений і став імпозантним штабом Червоної армії. І там Косарик мав на четвертому поверсі кімнату. Жив він там із дружиною — такою окуляристою типовою вчителькою — та дитиною.

* * *

Десь у тому часі з'явився в Києві й Григорій Яковенко, той самий, що започаткував літературну дискусію 1925-го року. Це *він* образився, що його десь там не надрукували, це за *нього* заступився Пилипенко статтею «Куди лізете, сопливі...». Хоч і був це той, з кого так кепкували Хвильовий і Зеров, — він дуже гордився, що увійшов у історію української літератури та спричинив дискусію.

Не був це такий уже мугиряка-невіглас, «вихованець тупого просвітянина» Биковця, як малювали противники Пилипенка. Швидше, був це чиновник. І посада його була така: службовець банку. Жив на Хрещатику у мешканні, що складалося з одної великої кімнати і другої маціпунької (його кабінету), з жінкою й двома синами. То вважалося великим досягненням — дістати мешкання, ще й на Хрещатику. А було це, мабуть, тому, що Яковенко мав брата, високої ранґи партійця. Тому Яковенко тримався незалежно.

Був у нього товариш, актор Ватуля, що з ним він приятелював «по лінії випивона» із закускою: кислим огірком і сухарем. Це я знаю від самого Яковенка, бо Ватуля жив у тому ж домі Костюшко, в глибині двору. Яковенко, побачивши, де я живу, вигукнув:

— О, я тут не раз бував...

Високий і грубувато вродливий, він дуже чванився своїми любовними походеньками, приходив додому й усе це оповідав

дружині. А дружина його була негарна, все те терпіла. Крім жінки, й мені дещо розповідав...

Я скоро стала їх гостем. Заходила, дружила з Яковенком, себто, зустрівшись, ще по вулиці ходили, він відпроваджував аж під хату, все знаходилося що говорити. Він усе хвалився, що його от друкують... Тому, що він уміє свою благонадійну ідеологію показати вчасно. — А ви не вмієте, тому вас і б'ють!

Яка його ідеологія, трохи можна було уявити... Це ж він розповів мені найновішу тоді анекдоту: — На чистці апарату одної установи чистильна комісія запитала службовця: — Як ви ставитеся до радянської влади? — Так, як до своєї власної жінки, — відказав запитаний. — Як ви ставитеся до вашої жінки? — Не люблю, але терплю! — Кінчав цю анекдоту Яковенко словами, що за неї когось там уже викинули з роботи...

Хвалився Яковенко й плужанкою Марією Романівською. В додаток до його «секретів» ще й дружина розповідала мені, що Марія Романівська вимагала, щоб Грицько з нею оженився. Я її бачила. Гарненьке, дрібненьке змучене обличчя, одна нога коротша... Вона появилась була в Києві і скоро зникла... Може й щодо мене мав які легкі пляни Яковенко, бо все питав: — Як це ви так живете? Та заведіть собі коханця!

Але були й тонші розмови. Я скаржилась йому на безлюддя, нема цікавих людей. Навколо — обмежені, нема з ким говорити, свої думки розпросторити. На це я раз дістала відповідь: — То ви сама нецікава! — Ці слова я запам'ятала, як мотто. Ось уже скільки років минуло, а все вони мені згадуються. Мабуть, правда його.

Думала тоді, думаю й тепер. Не творились у мене друзівства. Мовчазна, не вміла блиснути скорою й дотепною відповіддю. Не мала кокетства підбирати одежу й зачіску до лиця. Апологетка природности, могла б і без кокетства прибратися із смаком, та ба... За що купити одежу? Жила я так просто й невибагливо, як тільки можна, щоб якось утриматися. Було правило: не залишатися без останнього карбованця, а як уже наближалась та межа, то нічого не дозволяла собі, крім хліба-чаю, а влітку ще й помідор. Молоко, сто грам масла — рідкі гості. Книжку купити — нема за що. Обіди в місцях, де творяться товариства, були недоступні. Театри — так само. До себе не запрошувала, хіба, хто сам прийде.

Але це було в стилі моїх переконань. Я плекала свої ідеї. Все це була жертва їм, ідеям. Що вартий успіх (у професії, у літературі, малярстві, різьбарстві), здобутий завдяки жіночим

вартостям? Ні, я хочу дійти до «імени» своїми власними силами, а не через те, що комусь впливовому сподобалась і він висунув свою фаворитку. Таким нічого не вартим успіхом був (на мою думку) успіх Н. З., яка личком і «груддю», за саркастичним висловом Василини, пробивала собі дорогу. Якби не була така гарна, то її чоловіки не творили б їй слави, не знала б вона, що може бути письменницею.

Або ось читаю в газеті про нову зірку-різьбарку (прізвище вилетіло з голови, значить зірка була короткочасна). А з приватних розмов довідуюся, що це — коханка А. Хвилі і тільки через покровителя вдається їй стати зіркою. А коли б не покровитель, то навіть яка найталановитіша, а пропадала б у невідомості. Такий дух часу? Ні, це низько, дешево! Моїм найбільшим пунктом амбіції було добитися пошани й оцінки здібностями, а не «жіночою зброєю», за чиєюсь спиною. Може це й стрижень моєї особистости? А Яковенко каже, що я з такими амбіціями нецікава!

Хіба ж я не тужила за товариством? Але за тонким, добірним. Оце йду київськими вулицями ввечорі додому, навколо місто-ліс у мереживних ажурах електрики, а я, щоб не плакати, щось вигадую, думаю. Тоді знов підступає до горла — нема людей. Таких, як хочу — нема... Єдині приятелі — мої думки. І я вибираю якусь свою наймилішу думку та й іду з нею, її розмотую. Так і в мене з'явилось товариство мені до душі — мої власні думки. Я їх часом називала Сонцями.

14

Тоді модне було, висіло в повітрі гасло: «Треба перебудуватися». Особливо це стосувалось мене в світлі косіорівської промови. Як я здивувалась, коли прийшов був раз Юліян Западинський! Не тому, що прийшов, а тому, що й він почав говорити мені про потребу перебудуватися. Це вже не той хлопчина з дівочими льоконами, що грався в Кармелюка у латаному-перелатаному кожушку та цікавився вашою прапрабабунею і чому вона не вмерла, така-сяка прародителька стражника! Ні, він тепер працює на Донбасі у журналі *Забой*, — просто живий приклад перебудови! Еге, ще й член партії!

А то прийшов і Бабенко із запорізьких степів. Був у Києві на якихось курсах чи що... І цей вже не той: тільки й говорить про те, що треба «перетягувати шини» й л а м а т и с е б е...

Цей хоч прямо висловлювався. Може не так стосовно до мене, як до себе, колись так захопленого степовою волею...

Я, власне, в глибині душі не розуміла, — чому і як я маю перебудовуватися. Я не бачила ніякої ідеологічної хиби в моїх нарисах. Там нема нічого ворожого, бо я й сама не була вороже наставлена до нових форм на селі. Чи перебудуватись це означає подавати фальшивий образ того, що бачила, приличковувати сахариновою газетною фразою? Тоді — нецікаво. Я не вмію.

Наскільки я тоді була льояльна не зверху, а щиро, видно хоч би з того, що мені, страх, не сподобалась візита земляка Пашківського з Буків і всього того, що він говорив. Пашківський, резонер із ставищанської педшколи, був начинений різними критичними думками про все, що діється навколо. Звідкілясь довідався, де я живу, прийшов, і з місця в кар'єр почав критикувати та насміхатися. Цей теж каже читати газети, тільки не так, що всьому вірити, а читати поміж рядками, особливо ж вчитуватися в дрібні хронікальні нотатки. Там можна дещо вичитати, правду, а не ту брехню, що нею нас годують... — От і вам не дали правду сказати...

Я аж розсердилася, аж почала подразнено розмовляти, підкреслюючи, що мені з ним не по дорозі. Справді! — Я хочу працювати над словом у тих умовах, які є, а тут мені якусь контрреволюцію підсувають. Що злого в тому, як я навіть не писатиму, а за свого життя перекладу кілька творів із чужих мов? Це ж для мого народу. Якщо я не вмію писати так, як ідеологія вимагає, то може й добре, що мого писання не треба. — Пашківський зрозумів, що не туди попав, і вже більше не показувався.

В такому настрої літом 1929 року поїхала я й у нові відрядження, себто у вже згадувані Олевський та Бишівський райони. У новостворені комуни та артілі. Навчена попереднім досвідом, я вже не хотіла писати нариси з адресами та іменами, а пробувала оформлювати свої набуття й враження белетристично-сюжетно. Отож тоді вийшло в мене «Де недавно ведмеді ходили». А з Бишівщини, винесла я матеріял на повість «Андріяна». Прототипом одної дієвої особи буа аґроном Аврам Семещенко. Це був один з тодішніх будівничих села в умовах початків колективізації. Мені з тим було легко й цікаво говорити, бо крім щоденної практики, він мав ще й свій погляд з висоти. А що кожна нова й цікава особистість викликала в мені підвищений інтерес, то мені здавалося, що я в ту людину за-

кохана. Тепер я знаю, що це не так, що в мені говорила жадоба нагромаджувати матеріял для творчости, але тоді одне захоплення змінялось другим.

Так, наприклад, у Вчерайшому на Вінниччині я побачила «джеклондонського героя», а одночасно й лицаря з історичної пісні («Морозенка»), навіть на прізвище Мороза. Це був голова одного колгоспу. Я просто захопилася ним і любувалась би довше, якби не поїхала. Через роки він у мене з'явився у романі «Скарга Майбутньому».

З Бишева я поверталась до залізничної станції на возі, а випадковим попутником на тому ж возі був Дмитро Заянчківський, що вертався із якогось свого службового відрядження. Ми відразу зайшли в приятельські взаємини, бо хоч Заянчківський і був з освіти аґрономом, але мого поля ягода, був він ще й дитячим письменником і членом «Плуга», хоч, правда, я оце вперше його бачила. Відразу знайшлося в нас багато тем для розмов, Заянчківський казав, що він мені заздрить, скільки в мене снується задумів, скільки фантазії. А він також має багато задумів, хотів би свої творчі візії здійснити — та все відкладає на «колись». «Тепер» усе нема часу, все треба якісь службові завдання виконувати. Тепер він не може дозволити собі покинути працю, бо він — службовець селекційної науково-дослідної установи, адже ж, крім творчости, мусить і про насущний думати.

Це була якраз для мене атмосфера, бо я також відчувала постійно цю розбіжність дійсности з моїм бажанням працювати в літературі. Чому я повинна щось інше робити чи шукати якоїсь роботи, коли так пекучо до праці над словом тягне? Я вчителювала... Не можу! І знаю, що Заянчківський мене розуміє. — То вам одній можна дозволити собі таку розкіш, — на це Заянчківський, — а я одружений, дружина — на останньому курсі педінституту, працювати мушу я... У мене таке почуття, наче їдеш... — Незручно, холодно, але ось-ось уже все це скінчиться, доїдеш...

Саме тепер їхали ми на возі, повному золотої соломи. Рідке болото розгасло і позолотилося від сонця на синьому небі. А наш віз наче плив по тому золоті. Дуже ми в одній тональності говорили. Однакові мрії, однакова соціяльна верства, однаковий рівень освіти, однакова щирість. Заянчківський говорив, сором-ливо всміхаючись, наче боявся показати одного вищербленого зуба. А що то було? Якесь чаклування? Наче ненароком доторкнувся соломинкою до щиколодки і по мені пройшов елек-

тричний струм. Потім, через два роки, він сказав, що навмисне, з наміром доторкнув соломинкою. А я ж до нього таке довір'я мала, бо він відразу сказав, що одружений.

Це, до речі, була моя «філософія», що я безпечно можу дружити й говорити вільно та повно з жоначами. Є ґарантія, що вони тебе не образять непрошеним «залицянням».

Я говорила про свої пляни, задуми. Заянчківський — про свої. Був ніяковий, не женихався, крім того жарту з соломинкою, що я постаралась забути. Їхали ще й поїздом, найприємніше розійшлися в Києві, — і ще довго повівало це почуття, що є однодумець. Потім зрідка випадково зустрічалися, зразу ж забувалася ця зустріч. Зустрічі завжди були хороші, легкі, без жалю, що кінчаються.

Словом, вільна від оскомин і вимог дружба.

А вільно і з сподіванням, що зрозуміють, ой, як рідко доводилося говорити! Вже мені остогидло оце постійне питання, де не з'явлюся, особливо серед жіноцтва: — Чи маєте чоловіка? — Ні, не маю! — Бі-ід-на! — А я зовсім не бідна, мені не в голові мати чоловіка, коли я таку велику битву проваджу за місце в літературі. Всі думки мої на *це* скеровані, а не на полювання за чоловіком. Чому б ні, зрештою, якби чоловік був із такими якостями, які мені дозарізу потрібні. А так... Заміж, аби в ярмі?.. Ні! *Література* моя пристрасть змалку!

Ну, як же ти такій молодиці це витолкуєш?

Мама моя не хотіла заміж аби заміж, тільки тоді така доба була... Зрештою! Всі бояться оцього страшного: СТАРА ДІВА. Хай! Я не бачу в тому жаху, це забобон. Щоб протиставитися цьому «жахові», я чи не з того часу, в 25 років, уже почала сама відрекомендовуватися: — Я — СТАРА ДІВА!

Чи є в тому сором?

15

Оце в цьому 1929-му році дім наш на Левашівській 20/3 став уже житлокопівський. Всі три доми від полковникової дочки Костюшко відібрали. Їй дозволили жити тільки, як мешканці. Потім її стиснули з двома синами в одній кімнаті. Потім вигнали, як «нетрудовий елемент».

І так на очах моїх поступово почали заникати рештки стилю панського маєтку. Того ж чи наступного року повалилися залізні взорчасті штахети і зникли. Чомусь перестав рости шпориш у подвір'ї, а стала просто втоптана земля. Біля вікон ком-

позитора Золотарьова росла груша і родила душисті дулі. Її зрубали. Дві липи на фасаді теж одну за одною зрубали, а ослончик під ними зник. Я весь час тремтіла за ту липу, що росла перед вікном і робила зеленкаве світло в кімнаті... Ото й тільки, що ще буйнів новий гайок, саморослі парості на початому й незакінченому фундаменті праворуч...

* * *

А тут — вставна історія про композитора Золотарьова. Він був заарештований і зник. Коли його заарештували вперше, то хоч відомо було, яка причина арешту: звинувачення, що має зв'язок із польським консульством. Речевий доказ: показали йому світлину, як він входить до польського консульства. Так, проф. Золотарьов проходив біля польського консульства, що містилось на розі Інститутської й Левашівської. Але саме тоді в нього розв'язався на черевикові шнурок і він зайшов у перші двері, які попалися (то були двері цього консуляту), зав'язав шнурок і пішов далі. Зовсім йому й у голову не прийшло, що це він був у якомусь там консульстві. Здається, пояснив, здається, повірили, пустили. Але слідом за цим знов заарештували і вже більш ніхто ніколи його не бачив.

* * *

Моя кімнатка ставала щораз кращою. Паркет у мене завжди блищав, але мозолили мені очі двері, що йдуть до мешкання Зубова. Як би їх закрити? Коли я була в Жашкові, на базарі побачила «килими». На звичайному фарбованому рядні були намальовані леви. Я добре приглядалася до цих жидівських емблем і побачила, що вони намальовані під трафарет. Це дало мені ідею. Ануж, чекай! І я виріжу якийсь трафарет і намалюю собі килим.

Була у Віті книжечка, що я колись привезла йому з Києва. Малюнки із підписами на кожній сторінці:

Таратині-тині, та як пас я свині,
Таратійком-тіж, та був у мене ніж,
Тараташі-таші, та наварив я каші,
Таратовк-товк, та де не взявся вовк...

і так далі.

Ці малюнки були обрамлені українським орнаментом. От я взяла собі листок книжки із таким орнаментом, а з нього — тільки один фраґмент, збільшила його розмір і вирізала трафарет. Тоді купила бордової парусини, ще чорну та жовту фарбу, що відразу висихала, розстелила на підлозі — і за три дні мала вже чудового килима! Завісила ним двері до Зубова згори донизу — і в хаті стало презатишно. Я так була захоплена цією вигадкою, що дивувалась Косяченкові: як можна нидіти й нудьгувати, коли є такі цікаві зайняття в світі, аби тільки час, аби то мене було дві або три, або ж доба була вдвічі довша...

Так почалась моя маленька улюблена втіха: малювання килимів. Пізніше я зробила ще два, а вже більш не було куди вішати...

Ще була думка купити канапку, щоб було куди складати постелю, але покищо була тільки розкладачка.

Так помалесеньку приходила я до рівноваги і хоч вже з того часу були думки про смерть (я про неї все життя думаю), але й впереміш із такими ненажерними потребами активности, відчуттям неспожитих творчих сил. Я тоді називала це «зализуванням ран». Так довго ятрилась душевна рана, що я сама собі завдала в ІНО.

16

Це вже я вдруге в Лівадії, у Криму. Але тепер уже як відпочивальниця в Селянській санаторії. Безкоштовні «путьовки» сипалися щедрою рукою на Місцевком письменників, уже всі були задоволені. Дали й мені на два тижні. Якось ні з чим не зв'язаний спогад. Я живу в кімнаті з другою відпочивальницею, ходжу до їдальні, виконую «мертву годину», або й не виконую, а йду у сад з вічнозеленою рослинністю і там лежу на сонці голенька, користаючись тим, що цей корпус виключно жіночий і що тепер «мертва година», ніхто мене не побачить. Потім блукаю по околицях, купаюсь у піні Чорного моря. Все це було гарно, тільки набридло п'ять раз на день відвідувати їдальню. Скучно! Розбиває час на короткі відтинки. А вночі виходила в сад серед кіпарисів із жовтим місяцем у небі, переживаючи свою самотність. Нікого ніколи нема до мого хотіння...

Вдень ще було так-сяк. Моя співмешканка виявилась дуже охочою розмовницею і розповідала багато цікавого, чого мені ніхто не розказав би. Вона — студентка московського інституту ім. Леніна. Як я зрозуміла, то це — школа, де навчають шпи-

гунів. Вона казала — дипломатів. Чудово грала в шахи та в кості і казала, що це — обов'язкове. За грою багато чого можна зробити. Вона повинна вміти досконало зодягатися, вміти танцювати, розмовляти кількома мовами і провадити безжурну світську розмову з легковажним сміхом. Це має бути її постійна маска. Так вона й поводилася.

Більш не казала нічого. Та воно й зрозуміло. Готується міжнародня шпигунка. Свою кваліфікацію вона називала «підпільна робота».

За кілька днів її «путьовка» вже кінчилася, бо скоро після мого приїзду цей спогад уривається.

Санаторія була дуже велика та різношерстна і серед такої маси людей не можеш навіть вирізнити якісь цікавіші фізіономії, всі зливаються в одне лице.

І яка несподіванка! На площі бачу Корнійчука... і з ким? З Лотою Варшавер, отією непманкою в високому тюрбані, що з нею я кінчала ІНО, але за чотири роки й слова не промовила. Ідуть, обнявшись за шию. — Вітай нас! — вигукує Корнійчук. — Ми щойно одружилися, це наш медовий місяць!

Вона справді таки дуже гарна, з такими маслиновими очима й расовою витонченістю нащадка поколінь, незвичних до фізичної праці. А Корнійчук — у всій своїй солодко-сахариновій щасливості. Навіть і губа не одвисає. Оце то альянс! Комсомолець і непманка!

Тоді Корнійчук був ще ніщо. Десь там приділив його комсомол до кінофабрики. Це була остання побіжна напівприятельська зустріч, а нотую я її для відтінювання дальших метаморфоз.

17

Я щиро хотіла бути в пролетарській сім'ї. З такою думкою і з газетою, де була промова С. Косіора, пішла я восени до обласного партійного комітету на Думській. З проханням, щоб мене послали на київську фабрику робітницею. Незабаром я ввійшла у фабрику «Точприбор» з відрядженням у руках. Шулявка, Керосинна вулиця.

Мене призначили у цех годинників, дали чорного хвартуха, що вдягався на обидві руки і застібався ззаду, як плаття. Поставили мене в кінці довгого стола до «січкарні», себто малої різачки, що сікла штифти. Я стала робітницею першого розряду. Робота відразу видалась мені нудною й одноманітною,

але бачу — в другому кінці стола такі ж самі робітниці в чорних хвартухах складають з тих усіх частин, які виходять впродовж стола, будильники. Може й я колись дійду до цієї кваліфікації?

При цьому столі роблять самі жінки під керівництвом майстра, що колись був приватним годинникарем, а тепер, як прийшов загин усім приватним кустарям, опинився на цій фабриці. Він не дбав. Запивав немилосердно і часто на роботу не приходив. Не знаю, як із іншою продукцією цього цеху, але будильники виходили всі браковані — не йшли. Але їх робили далі, — надіялися, що навчаться. Нікого не турбувало, що виходить самий брак. Це ж у Києві вперше розвивається виробництво будильників.

Ніякого ентузіязму до цього виробництва ніхто не виявляв (починаючи з п'яного майстра і кінчаючи робітницями). Ці робітниці тут працювали заради кращої хлібної картки (вже починалась карткова система), заради робітничого стажу.

Спочатку було мені цікаво. Зблизька бачити все це оточення. Подобалося це трудове життя, що треба вчасно приходити до фабрики, що маю обов'язок, чогось учуся. Але чому це я не можу з цими жінками ані слова спільного знайти? Вони так наче й інтеліґентні киянки, а в ходу́ в них усякі нецензурності, гидоти. І матюкатися навіть уміють. Між собою вони провадять розмови про «квартіру», де дістати шовкові панчохи «фільдеперс», звичайно, тільки київським російським жарґоном. З чоловіками, що ось працюють за другим столом у цехові манометрів, — брудні двозначності. Ці чоловіки — здебільшого студенти жидівського роду. Ото група робітниць жартівливо переговорювалася з групою цих робітників і найчастіше можна було почути від робітниць такі безсоромності, що аж вуха в'януть. Всім тоді було весело і ніхто не протестував. Між цими робітниками був і Яша Мирецький, він відразу виділився мені, як особа казково-східної породи, хоч і не відставав у обміні «люб'язностями» з сусідками.

Саме тоді починався наступ на «куркуля, як клясу», але сюди цей початок загину традиційного села доходив лише глухими відгомонами. Ось чую, наш бухгальтер з тонким лицем інтеліґента просторікує: «Мені кажуть, що селянин мій ворог, а який він ворог, коли носив мені в хату кури, яйця, масло?» В їдальні, де ми були прикріплені і теоретично мали б діставати під час перерви обід, не було нічого, крім вінеґрети, але щоб добитися до неї, треба було стояти в довгій черзі і часом уже не досто-

ятися... Абож — «прилататися» (це там серед робітників почула я це слово, відповідник до російського «примазаться»), хто вміє.

Отже, й тут я не знайшла зразка, щоб удосконалити свою ідеологію, набратися пролетарського духу. Були ще цехові наради для підвищення якости продукції, але вони були такі обіжниково-протокольні, що навіть комсомольці обмежувалися розписуванням, а самі втікали з таких нарад.

І почало мене все це мучити.

Оце вставання, щоб бути вчасно до третього гудка на роботі. Я годинника не мала. Цілу ніч не могла спати, щогодини прокидалася і напружено вгадувала, яка може бути вже година. Вслухалася до нічних звуків. Зривалася з постелі вночі й вибігала надвір на мороз, щоб угадати, чи вже пора виходити. Зрештою, або виходила з дому дуже рано, ще робітники відчищали сніг від трамвайних колій і мусіла чекати першого трамваю на Бульварі Шевченка біля Басарабки, або прибігала з запізненням. Одного разу я так бігла, щоб попасти в цех до третього гудка, що аж упала на залізних сходах, розсікла коліно і знепритомніла. Це було вперше в житті, що я непритомніла. Дивне почуття — нема мене. А приходжу до свідомості — де я?

Потім — осточортіла сама робота, оце тупе насікання штифтів. Нічого для ума, для серця, для набуття, — тільки втрачаю час від світання до смеркання. Що я тут чую щодня? Примітивні розмови, матюки. А прийде неділя — налягає така тупість, що несила виявити енерґію, піти знайти якусь людину, хоч би Гасю... Знов оте бунтівливе почуття, що було, як я вчителювала: яке я маю право витрачати час на непотрібне мені й нікому, коли я могла б стільки творчого за цей час зробити? Замість цих штифтів — перекладала б, читала б...

На цьому тлі й побачила я оте щось дуже гарне. І що більше розглядала, то краще воно мені здавалося. Це — очі Яші Мирецького, перенесені в цей брудний цех із якоїсь палючої східної країни. Індії чи Белуджистану, а чи може Аравії? Нічого тутешнього. Екзотика, що поривала в позасвіти раювання.

Не знаю, чим би скінчилося це моє ширяння в царинах екстази, коли мені здавалося, що в темну похмуру залю розчинилися двері і її залляло сліпуче світло, — якби Мирецький не помітив і не почав зав'язувати знайомство. Одного дня по дорозі до трамваю я вже знала від нього ж, що він — студент, працює в цеху лише чотири години, що він із Білої Церкви,

комсомолець. У цеху панувала київсько-жарґонна російська мова, але зо мною Яша зовсім природно говорив чистою українською мовою. Я, звичайно, розказала йому свою історію, що привела мене до фабрики, але моє бажання набути пролетарську ідеологію мало його зворушило. Він був такий, щоб аби відбути формальності обов'язкового офіційного культу: збори, зобов'язання в підвищеній видатності праці... «Відмітитися», що був присутній на зборах і тихенько зникнути.

Мене спочатку дивувало, що оце йде зо мною поруч і говорить про такі буденні речі індуське божество. Потім божество щораз більше перетворювалося на звичайного сірого обивателя. Не то що на жидівську хитрість-розрахунок... У Мирецького якраз нічого жидівського не було, ні в акценті, ані зарозумілої аґресії, ані почуття приналежности до «вибраного народу», ані задніх думок. Просто він бачив життя дуже прозаїчно й тверезо, без помилкових захоплень.

Знайомство перейшло в інтимнішу фазу, ми вже казали одне одному «ти», а одночасно моє ставлення до нього роздвоїлося. Зовнішність його була для мене молитво-симфонією, а прозаїзм — бар'єром, що виріс між цими двома людьми: мною і ним. Нічим не цікавитись особливо, аби пройти через цех і ВУЗ, а тоді теж без особливого зацікавлення виконувати якусь працю, — ні, це страшно нудно, без горіння, досягнання чогось, без захоплення чимось, без любови до чогось... За бар'єром поставала порожнеча, що все більше зростала.

Треба підкреслити, що Яша Мирецький був дуже прямий і чесноокреслений у своїй поведінці, без якоїсь криводушности. Він скоро зрозумів, що найкраща його роля — товариша. У цій ролі тримався й після того, як я покинула фабрику, і до кінця моїх київських днів. Ми зустрічалися все рідше й рідше, і в одну таку рідкісну зустріч він подарував мені своє фото з написом: «Моєму найкращому другові». Мабуть, за те попала я в «найкращі», що не раз своє обурення його прозаїзмом йому висловлювала.

18

На провесні 1930-го року відчиняються раз двері і входить до кімнати мій батько з вузликом у руці. Ця поява була як удар грому. Ніякого попередження ж!

Втік батько із Жашкова, з одним тільки оцим вузликом. Хтось із його численних приятелів, де він бував із сопілкою на

оказіях, прийшов до хати уночі просто із зборів сільського активу і приніс вістку, що на цих зборах ухвалено постанову депортувати таких-то за межі України, а між ними й Кузьму Гуменного. (Бач, партія делікатно перекладала цей акт насильства на самих селян, вона ж тут ні при чому!) — Негайно зійдіть з очей, — сказав той учасник зборів, що іменем його ухвалювали постанову, — бо вивіз почнеться узавтра вдосвіта.

Того ж вечора батько пішов з дому, а в цьому вузлику — одна зміна білизни. І куди ж він міг більше прийти, як не до мене?

Я вислухую це все й питаю: — А мама? То це їх самих десь вивезуть? — Бабів не вивозять самих, — безпечно каже батько.

Хата малесенька. Я сплю на розкладачці, а де буде тато спати? На підлозі? Якраз ще стільки місця, щоб постелитися одній людині. Я казала, що буду *я* на підлозі спати, але батько не хотів нізащо на це погодитися. Коли я варила на примусі куліш чи яку юшку, то батько казав: «Ти їж сама, я вже старий, мені багато не треба». Старався якнайменше заважати в хаті, питав мене, чи не треба щось допомогти, переписати. Такий тихий, винуватий, принижений, боязкий, що серце моє розривалося. Наче не до власної дитини, що до неї колись ото гарикав, а до чужого можновладця, що робить ласку, не виганяє на вулицю. Було мені боляче все це сприймати, тим більше, що я нічого-нічого не могла змінити.

Трохи повеселішав батько, як зустрів Одарку Таращук, Дарію Гарасимівну, вона тут десь двірничкою працює у великому будинку. Наша сваха. Приніс від неї таку життьову мудрість: «Я люблю, як мені не дуже добре, ще можна якось жити. Але як уже дуже добре, то начувайся! Значить, — далі піде вниз, буде гірше. То краще хай буде ще не дуже добре» — Чи не спасенна рада? Другим разом батько вернувся із своїх походеньок по місті, втішений, що зустрів Пелеха... Сторожем працює... — Треба й собі якогось сторожа знайти... — А то познайомився в парку на ослоні із старим жидом із Бару, то той йому розказав, що знає нашого сусіда, Зубова. Батько його мав велику залізо-скоб'яну торгівлю, а справжнє його прізвище не Зубов, а Хаскель (чи щось подібне).

Десь ходив мій тато й на Аскольдову Могилу чи спустився до берегів Дніпра — знайшов бузину, нарізав і приніс додому. Вже має зайняття! Поробив сопілки, вирізав у них дірочки й заграв короткими своїми пальцями, а звуки так і запурхали. «Оце наароблю сопілок, — казав, — та й понесу на Басараб-

ку продавати. Може хто купить... Еге-е, старців поробили з нас...»

Цей плян ніколи не здійснився, бо через знайомих сторожів, — колишніх куркулів, що повтікали до Києва, — знайшлася робота.

На Аскольдовій Могилі було якесь кроляче господарство, потрібно сторожа, там була й хата для сторожа. Який тато був радий! Відмінився, став почувати себе людиною, а не «позбавленим права голосу нетрудовим елементом». Як тяжко бути упослідженим, парією!

— Тепер усі хазяї поробилися сторожами, — приказував він. — От, як то воно так? Щоб глядіти соціялістичне господарство, то нікому не довіряють, тільки куркулям...

19

Так от бачу себе, що стукаю до дверей кімнати, де живе Дмитро Косарик-Коваленко, на четвертому поверсі в будинку штабу Червоної армії. А він висунув носа і не запросив до середини, вийшов з дверей і провів мене на кінець коридора, там ми сіли на підвіконні. — Вибачте, не можу вас запросити до хати, там таке робиться... То викладайте, що там у вас?

Косарик бачив, що прийшла я не для розваги і що я чимось стурбована. Це якраз минуло пару днів, як приїхав із Жашкова мій тато. Я мусіла це комусь сказати. От, Косарикові, він же такий щирий приятель, зрозуміє.

Я й випалила: — Батько приїхав! — І почала розказувати, сповідатися. — Хотіли вивезти, утік, що тепер робити?

Чого саме я до Косарика пішла? Найвірніше, мабуть, з почуття чесности, щоб потім не казали, що я «пролізла тихою сапою», що приховую свій соціяльний стан, а батько втік від заслання. (А я ж знала, що Косарик передасть, що він саме той, кому треба сказати.) Чи може це я побігла в своїй душевній заборсаності? З одного боку, я хотіла бути в одній тональності з епохою, щоб не таїти нічого, хоч би з Косариком не мати подвійної бухгальтерії, а з другого — яка ж це вопіюща несправедливість! Стару людину позбавляють даху над головою, викидають з гнізда у злидноту, отруюють її відчуттям своєї зайвости й викинутости. Де тут глузд? Кому в Жашкові заважав батько із своїми сопілками?

Косарик, слухаючи мене, розреготався. Це ж і в нього така сама картина. Цієї ночі приїхав батько з усією своєю родиною,

покинув хату в селі. Нема де їх подіти. — Правда, — додав він, — мого батько не розкуркулювали, але в селі голод, нема чого їсти... Ви не хвилюйтеся, — ще додає Косарик, — діти за батьків не відповідають...

Говорили ми на тлі наших попередніх розмов. Я ж уже була побита і не раз говорила Косарикові, що побита несправедливо, бо я не мала ніякої протирадянської думки, описуючи комуни, як вони є, я вважала, що це — цінне для майбутнього зафіксувати їх у теперішньому початковому стані. Я сама захопилась ентузіязмом комунарів, вбачаю в них героїв. Революціонери, що насмілилися ламати старе, будувати нове, шукати нових форм його...

Він мені теж розказував... — Їздив розкуркулювати батька одного відомого письменника... (кого саме — не казав) — Це страшне!.. За поли хапали, на колінях благали... Але що ж, для революції треба... Жертви мусять бути... Ліс рубають — тріски летять.

Тріски... А як я всією душею хочу працювати над словом у цій епосі, що є, то чому не можна? Я не виступала ніде з протидією існуючому. Одно тільки: несила ламати себе, говорити неправду. Брехня в мене просто не виходить, як не могла б ходити на руках чи літати. В пам'яті ще жива мука «комнезамської брехні» в ІНО. Більш не хочу таких тортурів. Ось чому була в мене потреба усунути можливу нову брехню. (А краще, як поза мною дійде?) Ось чому я подала до відому партії в особі Косарика-Коваленка. І ось чому я писала лише те, що бачили мої очі й чули мої вуха. Оті несамовиті «ідеології» над голою дійсністю, що їх набудували письменники, мені просто в голові не товпилися, модні ідеологічні мудрощі просто не влазили під череп.

От, — думаю, сидючи на підвіконні з Косариком, — от, тепер і я вже тріски... Виженуть із колективу письменників... Проте, це краще, ніж повторення моїх душевних мук в ІНО. Але Косарик мене знову заспокоює: в кожного письменника є подібні, ще й гірші, ситуації...

Не сказав Косарик і я тоді ще не знала, що батько «найпролетарськішого» тоді письменника, Івана Микитенка, мав 500 десятин землі.

20

Ситуація ж була, гей прикріша, ніж спершу здавалося. Ганя з Гуманя прислала листа, що мама прийшла до Гуманя пішки. Ми тут нічого не знали, а діялося ось що (Відновлюю з маминого оповідання):

Влада вигнала маму з хати.

За кілька днів перед тим у хаті попадали образи... Не побилися, а стояли упритул до стіни внизу, наче їх хтось обережно зняв і поставив. Знак, що буде якесь нове лихо. І ось воно: влада виганяє стару людину з її власної хати.

І ще й як! У найгіршу сльоту, в дощ... болото розгасло, немилосердний вітер,.. Ото тоді й прийшли активісти. Сказали: «Тут вашого нічого нема. Сьогодні, *зараз* маєте вийти з хати, а ми її беремо під замок».

Хоч це вже було над вечір, дано було розпорядження по Жашкову, щоб ніхто не смів прийняти куркульку наніч. Добилася мама якось до Марійки, що за п'ять верстов, отак, з порожніми руками. Там люди змилувались і пустили переночувати. Потім два дні йшла мама болотами та під дощем поки дісталася до Гуманя (50 верстов від Жашкова) до сестри Гані. Там уже була й Льона, бо її раніш викинули з роботи у Жашкові, то вона в Гумані вступила на курси рахівництва.

Дядьків Йосипа й Василя вже давно не було на хуторах, бо «хазяї села» викурили всіх хуторян, гнізда їх поруйнували, одних повивозили, другі повтікали безвісти і не давали про себе знати. Йосип був десь на Донбасі, а його жінку Меланю з малою дитиною в лютий мороз вивезли на Сибір. (Це мені розказували потім двоюрідні сестри: їздовим був зять тітчин Тодосьчин. Через 12 років у мене з'явилось оповідання «Поклонник зорі мудрих»). Василя депортували за Урал. Тітку Тодоську й дядька Хведора (Андрущенків) із найменшими дітьми, Ганею, Миколою та Василем, також вивезли за Урал, хоч усе їхнє «куркульство» було в хаті під бляхою. Не вони наймали батраків, а самі батрачили, дівчата щоліта працювали на цукрових буряках у капіталіста-держави, на цукроварні...

Відтоді з Жашковом припинився всякий зв'язок і я вже не знаю, що з іншими. Здається, й Тупчія також вигнали з хати...

Словом... «Куркуль чинить шалений опір...» Таке щодня писалося в газетах і це треба було вважати правдою. Насильство — найвищим моральним законом. Та писати на таку тему п'єси, оповідання й романи.

Дехто так і робив. Наприклад, Корнійчук. При тому він весь час настоював, що пише «правду і тільки правду»...

* * *

Все це розповіла мама, як приїхала з Гуманя до Києва. Жили мої батьки деякий час у сторожці біля кролячої фарми на Аскольдовій Могилі. Недалеко від мене, але літом то гарно, а як то зимою буде без палива? У Гані теж не сидня. Дмитро робився все більшим п'яницею, і на роботі прокрадався, а Ганя мусіла поповнювати розтрати з своєї платні. Вона, щоб стягати кінці з кінцями, тягнула дві роботи...

21

Працювала я на фабриці «Точприбор» приблизно шість місяців, а весною вийшло все так, як по-писаному. За рознарядкою мене визначили з фабрики на «посівкампанію». Інші огиналися, а я з радістю вхопилася. Відрядження було недалеко, під Києвом був Макарівський район, там, як і скрізь тієї весни, розпочиналася суцільна колективізація.

Там я дуже гойно провела час, наче з ланцюга зірвалася. Весело — бо знайшлася товаришка, саме мені по духу.

Це була студентка політехнікуму на прізвище Терпило, племінниця професора Зеленого. Дуже ми чогось підійшли одна одній, — що не скаже одна, то друга заливається сміхом. І з чого? Навіть те, що тут таке невилазне болото, було причиною до сміху. Називали ми одна одну «товаришко представничко!», бо тут усіх із міста називали «представниками».

Це був один з найкращих тижнів у моєму, бідному на людей однозвучних, житті. Я не пам'ятаю, з ким мені було так весело, як із нею, хібащо, в ставищанській школі з Василиною. Недоговореності сприймалися відразу на лету, — ось у чому чар. Однакове життєрадісне відчуття телят, що вирвалися на волю. Однакове розуміння — невисловлене, але точне — того, що діялося навколо, що бачили. А бачили ми куткові збори, селян біля сільради, зворохоблених тим, що без них переміряли їхню землю, забрали до колгоспу, а тим, хто не записався до колгоспу, давали якісь неродючі заміни. На горбі, на піску...

Тут заганяли селян у сільсько-господарську артіль, — це вже не добровільні комуни. Ото там і бачила я дідка у білих полотняних штанях, що місив босими ногами чорне болото і на

запит: — Чому не записуєтесь до артілі? — відповів: — Як я на свойому, то ти мене кидай у грязь, а я собі буду князь!

Між сміхами «товаришка представничка» розповіла мені, що вона родом із Плют, а в Плютах Зелених є півсела, і вона з цього роду. Отаман Зелений залишив дуже великі скарби, але ніхто не знає, де вони закопані. Може леґенда, а може й правда. І я їй розповіла... В моїх сусідів Зубових була наймичка з Плют. Мені розповідала сама Зубова, що ця дівчина мала таку звичку: встає рано о 5-й годині й гукає: «Гей ви, жиди, вставайте!» — Не буде ж мені Зубова брехати...

Цієї дорогої товаришки, що так освіжила душу, я вже більш ніколи не бачила.

А враження з цього відрядження на «посівкампанію» я вклала в нарис «Стрілка коливається». Малий нарисок, 16 сторінок. Послала Пилипенкові. Пилипенко відразу видав окремою брошуркою. І чомусь у мене нема цієї книжечки. Якби друковане було попередньо в журналі, то можна було б відновити...

На фабрику годинників я вже не вернулася. Навіть не пішла по розчислення за кілька зароблених днів. Боялась, що знов зачеплюся й уже не вирвуся звідти.

22

А тепер бачу себе в Домі літератури, ще в готелі «Континенталь», на якихось зборах. От, диво! Підходить до мене Григорій Косинка і вітає з появою книжечки «Стрілка коливається». Це вперше він мене «визнав». Хвалить, що книжка дуже добра.

Це угруповання, «Ланка», трималось дуже гордо й неприступно. Тільки Борис Тенета, зустрічаючись, сяяв усмішкою доброзичливости і все казав, що переїздить до Харкова, що Київ — глуха провінція, нема тут де розгорнутися, а є приказка: «Краще живий собака, ніж дохлий лев». Вже деякі й переїхали. От не бачу Антоненка-Давидовича, Підмогильного. Осьмачки я, взагалі, ніколи не бачила, про нього тільки завжди якісь леґенди розказували: то — ночує на кладовищі, то — зняли з поїзда, кудись від когось тікав...

Хоч я й не була «вхожа» до «Ланки», я однаково ходила, де тільки вони виступали. З них найбільш вражав мене Косинка — своїм майстерним читанням і самобутністю. (Косинка й Зеров, на мою думку, — найяскравіші постаті того часу в полі мого бачення). Правда, я вбачала в Косинці Стефаника, але однаково він був неперевершений. Його короткі новелі були насичені його

власною індивідуальністю (а не позиченою, я хочу сказати), з опуклою природою. Навіть не здавалися імпресіоністичними, хоч були такі. Були вони двозначні. «Думайте, що хочете, — наче казав автор між рядками, — а я собі маю свою думку, чи це радянська новеля, чи навпаки, антирадянська».

Звичайно, що я затримала в пам'яті Косинчине «Папір усе терпить!» на мою адресу у часи оні. І от тепер Косинка «на рівній нозі» підходить і вітає. Якийсь проблиск солідарности проглянув у тім приязнім його звертанні. А все таки, я дуже здивувалась — звідки така увага? Чи не тому, що мене «пророблялиа»? В тій Косіоровій промові, де ми фігурували обоє, Косіор про Косинку сказав так:

> ... Тепер прочитаю вам широковідомий серед письменницьких кіл запис відомого письменника Косинки в одному літературному альбомі.
>
> «Творча нація — це та, що стремить перемогти інших, що пригнічує інших. Українці не належать до цієї нації. Я нещасливий, що належу до пригнобленої нації».
>
> Як бачите, Косинка однакової думки з поважним Донцовим. Тільки Донцов уважає, що в нас уже народжується багатир-«націоналіст», а Косинка проливає сльози з приводу того, що цього, на жаль, нема. Як бачите, Донцов не самотній, йому співчувають деякі групи й верстви нашої української інтеліґенції... Твердження, що для зростання нації (по-нашому — робітників і селян) для розвитку культури, національної культури, потрібне пригнічення інших націй, є наскрізь буржуазне, імперіялістичне...

Є далі, але перерву тут. Так Косіор, генсек компартії й правитель України, 1928-го року назвав усе своїми іменами: наскрізь буржуазна й імперіялістична вся практика совєтської Росії. 50 років висмоктує вона з пригнічених націй все, щоб розвивати свою культуру та присвоювати досягнення окремих націй собі. Тільки, замість терміну «буржуазна», поставити: «державно-капіталістична».

Щождо Косинки, то кінчає, Косіор так:

> Я вже казав, що шовіністичні настрої мають певні клясові основи. Ці настрої прекрасно відбиває частина інтеліґенції, що є плоть від плоті нашого українського куркуля, який серед куркулів інших республік Радянського Союзу є найактивніший, найграмотніший. Одні відверто, другі приховано солідаризуються з націоналістичними елементами, що сидять закордоном і мріють про владу буржуазії на Україні, про буржуазну культуру.
>
> *Пролетарська правда*. 9 січня 1929.

А якраз Косинка — плоть під плоті бідняцьких верств села, підлітком батрачив, ходив працювати на бурякові плянтації...

Як на те, убраний тоді був Косинка в новий костюм тютюнового кольору. Пошепки казали, що цей костюм — закордонного походження, Косинка дістає пакунки з-за кордону. Речевий доказ налицє!

Не знаю, як інші, а я була в невіданні, що ця промова Косіора — далекий приціл, скерований на українську інтеліґенцію, який влучить не зараз ще, а через кілька років...

23

Звичайно, я того не розуміла тоді, передо мною стояли факти. Батьки — «куркулі», а в дійсності двоє стероризованих, безпритульних старих людей, вивласнені з усього і поставлені в стан жебраків. Я балянсую на тонкій павутині без виглядів на твердий ґрунт. Ні вчителька, ні робітниця з мене не виходить. Особисте теж бідне, особливо влітку, як наступає київська мрійність і посилюється відчуття, що нема таких людей, як я хочу. Навіть Василина вже стала чужа. Навіть Мирецький мені не підходив... Зрідка й заглядав...

Тому я раділа й оживала, коли була змога десь знов їхати. Минулого літа я була в близьких сільсько-господарських артілях на Київщині, Житомирщині та Вінниччині, а тепер усміхається мені на ціле літо поїхати в радгосп.

Радгоспів я ще не бачила. Але тоді вже чула від селян, що вони воліли б бути робітниками в радгоспах, ніж бути колгоспниками в с/г артілях. На це їм відповідала влада: мовляв, ви хитрі, хочете на готовеньке, а ви своїми силами збудуйте так, щоб державі хліб здати та ще й собі напрацювати. То цікаво ж подивитися, яка психологія в того сільсько-господарського робітника, що працює в радгоспі.

* * *

Відрядження моє було (за посередництвом «Плуга») від Наркомзему, отже й солідно підкріплене грішми, щось 130 чи що карбованців мені прислали. Їхати — до радгоспу «Червоний Перекоп». Це біля знаменитого заповідника Асканія Нова. Та першого ж дня мого туди приїзду мене начисто обікрали. Відразу після мого зареєстрування в канцелярії господарі повели споглядати якесь спортивне змагання, та й не помітила я, як у мене з непромокального плаща зник гаманець із документами та грішми. Нема навіть за що повернутися додому! Добре, що

я показала відрядження перед злодійством і зареєструвалася. Тепер що робити? І вихід знайшовся. Найняв мене радгосп на працю і ще й неабияку, модерну.

Саме були жнива і на комбайні не вистачало робочої сили. Крім комбайнера, на комбайні треба ще обліковця, що записує, скільки зерна набирається в кіш та скільки випорожняється з коша, як комбайн приходить до зернопункту. На пункті стоять вантажні автомашини, в комбайні відчиняється люк і зерно висипається в короб автомашини, а обліковець записує, скільки, користаючись метром, що є в коші. Праця нескладна, а все ж потребує письменної людини.

Оце всі жнива я й прожила просто в полі, у вагончику, разом із другою дівчиною-обліковцем, практиканткою сільсько-господарського технікуму. Вона спала на нижчій полиці вагончика, а я на вищій. В час праці ми була на різних комбайнах, але в неділю та інший вільний час ми читали. Вона мала з собою багато книжок, особливо її одновірця, Шолом-Алейхема в російському перекладі. Одного разу вона дуже образилась на мене за те, що я, прочитавши якийсь великий роман Шолом-Алейхема, після останньої сторінки взялася за другу книжку. Я повинна була відкласти книжку і довго думати над змістом, переживати враження, — бо я ж читала з захопленням... Прищемила цим її національне почуття. Але дівчина була невредна, товариська, інтеліґентна, хоч чого вона в сільсько-господарську справу залізла, — не знаю.

В тому вагончику, у степу безкрайому, серед стиглих хлібів вдень було жарко, але скільки ж повітря! Розкіш! Їли ми дуже злиденно, просто голодували, бо обідали так само, як і робітники, бідним кандьором в їдальні. Більш нічого не було. Але був хліб і то — чудовий, такий, що я його трощила самий, вдовольняючи на степовому повітрі постійний голод. Не зважаючи на таке упослідження шлункових забаганок, було мені весело, цікаво, все подобалось, бо небувало й незвично. Це ж я на комбайні працюю! Ці комбайни у безкрайому степу, серед простирал хвиль-збіжжя, пливуть як кораблі, виблискуючи металевими частинами на сонці, подібні на велетенських лебедів. І я — на одному з них.

Оце там, у радгоспі «Червоний Парекоп», що мав сто тисяч гектарів, я й надивилась тих картин, які описані в повісті «Кампанія». Там прийшло мені на думку порівняння процесу переорювання цілих сіл у Америці, як описує Стейнбек у романі «Ґрона гніву», із тим, що являлось очам на просторах радгоспу.

«Картина руїни цілих селищ та хуторів лякала». Цілі села тракторами звалили й заорали, тільки там і сям бовваніли самотні чорні димарі хат. «Здавалося, пройшла цим краєм згубна війна, набоями з літака поваляла села, газами отруйними винищила людей, так мертво визирає краєвид». Це я цитую із повісти «Кампанія» (ст. 21, ЛіМ, 1931). Яка ж ріжниця між капіталістичною Америкою і соціялістичним СРСР? Думка про державний капіталізм, що я колись висловила була Пилипенкові, підтверджувалась наочно.

Була я й у Асканії Нова, творові цього ж самого маґната Фальц-Фейна, що й база, на якій утворилась центральна дільниця радгоспу. Коли дуже захвалюють щось, то потім воно мене так не вражає. Не так, як несподіванка. Так і з цією перлиною степу. На мене особливого враження не справила. Бачила там дикі табуни, незорані степи, тільки не такі то вже високі трави, а головне — дуже хотілося води й ніде не було, аж ось штучний гай, там напилася...

І так наповнена здоров'ям та враженнями, повернулась я до Києва. В перші дні на Миколаївській зустріла Якова Мирецького. Він аж відсахнувся, побачивши мене, спочатку не впізнавши. Чи це я? Сказав мені «приємність», — я розтовстіла до непристойности! Це — на степовому повітрі і самому хлібові! Правда, київське життя скоро все те спустило, лякатися не було чого. Та й не дуже я переживала цю опінію Яші, — гарного, але далекого друга.

Слідом за цим я зопалу й не розгублюючи вражінь написала повість «Кампанія» (вже не нариси). І послала Пилипенкові. С. Пилипенко відразу узяв до друку окремою книжкою, а я дістала небувалий гонорар: тисячу карбованців.

Саме тоді закладалося будівництво житлової кооперативи «Роліт» («Робітник літератури») на розі Фундуклїівської й Пироґівської. То хто внесе тепер пая, дістане мешкання в цім домі. Новоселецький радить внести ці 1000 карбованців у кооперативу «Роліт», як пай. А мені ж так треба мешкання! Десь же треба батьків притулити! Мама за все життя наробилася, — хай хоч на старість спочине... Мама мені буде моїм літературним редактором із її непомильним відчуттям мови. А тато... Скільки можна прожити в тій розвальосі-сторожівці? Ні, треба послухати поради.

Я й переписала цей гонорар на конто «Роліту». В пляні будинку мені було призначене на третьому поверсі трьохкімнатне мешкання.

24

Тоді саме Київ переживав застій і все глибше поринав у провінційне життя. Ніякої індустрії в Києві не розвивали, ніяких будівництв. Що почато до війни, — заростало травою і ліском, як от у моєму сусідстві на Левашівській. Пояснювали це тим, що Київ — осідок реакційної дрібнобуржуазної стихії, а от Харків — повний динамізму і нових революційних сил. Інше пояснення: Київ дуже близько до кордону і тому нема потреби розвивати тут індустрію.

Справді, в Києві не було де прикласти сил. Я вже згадувала Бориса Тенету з його «афоризмом». Не видно вже було й рибкитів — ні Юрія Яновського, Миколи Бажана, ні Гео Шкурупія, ні Косинки, ні Антоненка-Давидовича... всі в Харкові. Але були М. Рильський, Я. Качура, Я. Савченко, В. Ярошенко. Зустрічала часто й Жигалка-Косяченка та з ними — Влизька із загадково насмішкуватими очима, завжди добірно одягненого, з метеликом при шиї. Щоб із ним порозумітися, треба було писати йому записки, а він нечленоподільно відповідав або теж писав на папері. Це вже він повернуся з Німеччини, де перейшов операцію на поліпшення слуху й мови. Щось та операція нічого не дала. Він повернувся глухонімим. І хто сказав би? Цей цукерково-гарний юнак — глухонімий? З ними часто був і Дмитро Фальківський з великими синцями під втомленими очима і сірим кольором лиця. З молодняківців — С. Воскрекасенко, Л. Смілянський, А. Шиян...

Я дружила й далі з Агатою, не зважаючи на її зливну оптимістичність і мою зовсім іншу вдачу. Вона по-приятельському казала мені, де йти брати роботу... Якісь лібретта робили ми для ДВУ, ще й Наталя Ходкевич із нами. Скоро мені перестали давати роботу, бо я в одному лібретто написала «розруха», в розумінні «руїна», «розвал» (У 20-му році жашків'яни казали: «В Києві тепер розруха: води нема, нема чим топити, голод...»), а грамотії в ДВУ прочитали: «розрух» у розумінні «бунт», «повстання».

Була десь тут і Марія Галич. Гася казала, що вона безнадійно закохана в Підмогильного, а він узяв та й оженився з акторкою. Ще була якась Ріта Сенгалевич, перекладачка, що нібито з неї брав Підмогильний прототип для одної героїні роману «Місто» (знову ж — Гася казала). Я в тому літературному сальоні була може з раз. Сама Маргарита видалась мені білим тістом, ніякого враження. Ця Сенгалевич не виходила з хати роками, уявляючи себе хворою.

До цієї ж епохи відноситься чутка, що приїхала з Грузії делеґація артистів і письменників із пропозицією заснувати товариство українсько-грузинської дружби й обміну культурними цінностями. Блиснув у пам'яті образ артистки з цієї делеґації, — надзвичайно вишуканої, із складною зачіскою, в елеґантному убранні. Але не пам'ятаю себе на таких зборах. Мабуть, до мене вчасно не дішло (в газеті — ані мур-мур), але з розмов дещо пригадую: кияни вважали ці збори пасткою, приманкою, провокацією для легковірних. І люди не пішли. Чи відбувалась ця зустріч? В усякому разі, ніякого дальшого розвитку цієї ідеї не було. Засохло.

Але чомусь із цим епізодом конче в'яжеться і стоїть перед очима таке:

У Домі вчених повна заля людей, на трибуні Яків Савченко. Я з почуттям полегшення (як нап'єшся в спрагу холодної води) слухаю. Савченко говорить про великодержавний шовінізм, про Ленінґрад, збудований на кістках українських козаків. Це ж так, як би говорив Антоненко-Давидович про колоніяльний стан України. Тоді часто говорилося про різницю в тиражах російської книжки та української, про гонорари в Москві й на Україні. Все це я часто чула в кулуарах за шахами, а ось Савченко сказав це з трибуни!

Дивлючись на Савченка, я часто дивувалася, — звідки така порода, наче неукраїнська, отой горбкуватий ніс?.. Якось в театрі показали мені його брата. Ще кращий, виточений і витончений красунь. Аж потім чула я, що брати Савченки — з родини сільського коваля й жидівки, які жили на віру, не мали церковного шлюбу. Так, цікаві різновидності українців можна побачити на світі!..

25

Наближається зима 30/31 року. Я й далі кручуся біля МК письменників, єдине місце, куди можна зайти, побачити людей, може що почути. Нові люди там з'явилися. Любомир Дмитерко, мальовничий красень із картинки. Справді, «живописний юноша», як казала одна там. Вироблена поколіннями краса, матеріял на артиста з амплюа коханця, ще й надхненного. Звідки це такий? Раз він казав, що галичанин, а раз, — що син лікаря з Кам'янець-Подільська. Тоді ще було вигідно вважатися галичанином, бо от же й літературну організацію створили,

«Західну Україну». Ну, а батько Дмитерка колись там із Галичини опинився в Кам'янці. Значить галичанин.

Дмитерко — поет, дуже захоплювався Пастернаком і Брюсовим, разом із Марією Пригарою. Ця теж звідкілясь узялася. Лицем — типова горбоноса жидівочка, а душею — затята українка. Цікаво, як це сталося, бо вона таки справді жидівського походження?

А так, що виховав її українкою вітчим. Мати її, лікарка, уже з народженою Марією, повдовіла і вдруге вийшла заміж за свідомого українця, що мав у хаті українські книжки. Навчив і свою нерідну дочку любити українську літературу і заохочував писати вірші. От і вийшла Марія Пригара. Вона була приятельська з нами (мною й Турчинською), але найбільше — з Дмитерком. Двоє наймолодших. Правда, цей роман-дружба скоро розлетівся, бо Пригара тієї ж осени виїхала до Харкова.

Така вже тоді була течія: кидати Київ і переселятися до Харкова. Там було багато літературної роботи, видавництва. («Живий собака, а не дохлий лев»). Ще трималася Києва «Західна Україна» — Марфієвич, Кічура, Козоріс. Загул теж жив у Києві, але ніяких розмов я з ним не мала, ніколи й не бачила. А от Козоріс зустрів мене раз на вулиці... Він — щойно зі Львова, мав з чим порівнювати. Я тоді мала сіре пальто, докупила до нього на комір шкірку білої кози. Думала, що розкішно виглядаю, а Козоріс при зустрічі спинився, з жалістю похитав головою і сказав:

— Невже ви не заслужили чогось кращого, ніж ця коза?

Я зрозуміла, що коза — дуже убоге хутро. Але ж на дорожче не було в кишені! Як на дрова ось нема!

Дрова й взуття — найболючіше місце в усі мої київські роки. Щоб дістати дрова, к у п и т и, треба було мати талон. Тоді з тим талоном десь добиратися до дров'яних складів, доставити, скласти в подвір'ї, порубати, звідти носити до хати, топити грубу... Оця мені груба! Як знаю, що о п'ятій треба топити, то вже зранку нічого іншого не можу думати. Але це ще прекрасно. А от коли нема дрів!

Чи можна загрітися одним пеньком? Так! З якихось попередніх дрів у мене залишився пеньок, якого не можна було розрубати. То як уже зовсім замерзала, я бралася його рубати. Порубаю трохи — пенька не розрубала, а вже й зігрілася. А сокира в мене була й досі ота Захаркова. Вона десь лежала, поки я приїхала до Києва з Запоріжжя. Мабуть, у Коберників.

Другий спосіб від холоду — обтирання. Мої кількаразові

запалення легенів, сухі й мокрі плеврити десь там у грудях обзивалися час-від-часу і я тоді ходила до поліклініки. Одна лікарка порадила мені, замість мікстур, чудовий засіб: холодне обтирання. Рушника з суворого полотна вмочити в воду кімнатної температури, трохи підсолену, викрутити й цим рушником обтиратися. На вибір — вранці чи ввечорі. Я її пораду здійснила — і справді! Загартовує! Я налічила собі чотири користи з обтирання. По-перше, після обтирання стає не холодно. По-друге, зміцнює силу волі, бо часом так не хочеться, холодно, — а ти обтирайся! По-третє, дійсно цим обтиранням позбулася кандидатства в туберкульозники. По-четверте, після обтирання стає весело, бадьоро, працеохоче. Дякую й сьогодні тій лікарці. Все життя я обтиралась вранці (як була змога), навіть у таборових бараках, коли на дерев'яних стінах стояв білий мороз.

Та одного дня й обтирання не допомогло. В хаті так холодно, що пальці дубіють. Нема дров. Є якийсь ордер, але на складі нема дров. Я сиджу й плачу, бо іншого нічого не лишається. А тут приходить мама з Аскольдової Могили, щось принесла з'їсти, — а я плачу. — Що ж я тобі пораджу? — питає мама.

Це, замість того, що я мала батькам допомагати, вони мене підтримували в моїй безпорадності. Я ходила до них у сторожівку, замість їм приносити, в них їла те убоге, що було. Мені не себе було шкода, а їх. Це ж я, доросла, їх повинна годувати, хату їм пристаратися, щоб не гинули в тій старій вогкій райшурі. А я... Плачу сама від холоду.

Ото може тому я й вхопилася за соломинку, вступила на курси сценаристів, десь же треба приткнути голову, щоб чимось заробляти. Всі мої попередні праці були такі, що тільки з них тікати, я ще й досі не знала, що я хочу й що можу робити, а література заробітною професією не була. Була, але комусь, не мені.

26

Про ці сценарні курси я почула в Місцевкомі письменників від Любомира Дмитерка. Задумав їх хтось на кінофабриці. Дурні курси, дурні лекції, дурні студенти, дурна я, що на них ходила. Нічого з цих курсів не придбала я, крім поганого знайомства.

Розпочалися вони пізньої осени, на Бульварі Шевченка, ниж-

че бібліотеки. Зібралася там дуже строката авдиторія. Крім Дмитерка, були ще якісь висуванці-донбасівці, сирі хлопці з блатняцькою мовою. Був Фіма Фінкельштейн, студент з 1-го курсу ІНО, що потім став Юхимом Мартичем. Тамара Козакевич із Фастова, яка дуже гордилась тим, що вона — дружина слідчого НКВД. Григорій Григор'єв, що мав вигляд бухгальтера, який перекваліфікувався з попа. Якийсь Піц. Пізніше — Борис Княжанський, страшенно хвалькувата, провінційна постать, з помпою чи то цирульника, чи то десятирядного провінційного актора. І я там.

Просто не було куди дітися. Але я собі думала: повчитися ніколи не вадить, а те, що я межи цього дріб'язку, то десь же треба бути... Тільки дуже вже по самолюбству шкребло, як приходив такий лектор, що знає мене, наприклад, Антоненко-Давидович, або... Олександер Корнійчук. Той, що колись запобіжливо й знизу догори дивився. А тепер... Він пішов уже догори, працював на кінофабриці, а я човпла й човпла в низах — і ніякого руху вперед. Навпаки, рух мій позначився вже назад, униз. Я ж була вже визначена (стараннями Косарика-Коваленка), як виходець із соціяльно чужого стану (а вони з якого, оті всякі рибаки-мартичі?), я вже обтяжена нарисами, що удостоїлися згадки Косіора... Гай-гай, минули ті часи, коли Корнійчук просився, щоб я послухала його п'єсу, чи ще напівтоваристсько поговорив у Лівадії. Тепер, коли я не знала, куди себе приткнути, коли металася від фабрики «Точприбор» до сценарних курсів, коли на лобі (як мені здавалося) в мене було написано, що батько втік від висилки, а весь рід розігнаний, розкуркулений, — а він же щось там і хтось там на кінофабриці, — о, тепер Корнійчук мене не впізнає, не помічає... Який сором! Я — курсантка, учениця Корнійчука!

Це так не раз траплялося мені на життьовій дорозі. Доти гарні, рівнорядні стосунки, поки на одному щаблі громадської драбини. Як тільки хтось вилізе вище на щабель, то й не дивиться, бо ти — внизу. І навпаки: хтось збитий з висоти — стає гарним товаришем. А перед тим зарозуміло не впізнавав.

Хвалити Бога, курси перед весною закрили, вся та збиранина розсипалася. Останнє слово було за одним висуванцем з Донбасу, який поклав «резюме» на повідомленні про закриття:

— Нас нє понялі і нас ушлі...

Одна із сценок, що збереглась у пам'яті десь упритул із цими курсами, це подорож на літературний виступ у Бердичеві. Може тому, що напередодні виїзду була я на вечірці у Дми-

терка й Тамари Козакевич. Ці двоє святкували щось ніби шлюбну учту, бо Тамара договорилась із своїм чоловіком, слідчим НКВД, що вона вже хоче бути дружиною Дмитерка, і оце тепер вона — леґальна жінка Любомирова. Баль був на східній зразок, гості й господарі сиділи напочіпки на килимові, бо меблів у тій кімнаті не було. Чи гарна була Тамара нарівні з Любомиром? Ні, вузьколиця, довгоноса, гарні були тільки сині очі. Але найбільше шикувала вона своїм цинічним гумором, де соромливості й цнотливості нема місця. Як це буде по-українському: «прожіґательніца жізні»? Мабуть, українська мова творилася без таких «зразків»...

Така сама грішно-блудлива атмосфера висіла в повітрі, як і це товариство. А я, що ніколи ніде не бувала, теж опинилася чогось тут.

Другого дня я вже їхала у Бердичів — з Дмитерком, Шереметом, і здається й Яковом Савченком, — бо коли ж то він висловився, що така браґада — «з бору да з сосонки», (думай: самі початківці — і я, визнаний критик). Був ще й Тельман. Цей хвалився, що німецький Тельман (лідер комуністичної партії) — його родич. А сам він був плюгавеньке непоказне ніщо, один з тих «критиків», що почали напливати в українську літературу. Як це, що я не пам'ятаю інших членів літературної бриґади? Пам'ятаю тільки, що вперше в бердичівській їдальні їла кролятину і вона здалась мені смачною. Увечорі ж хлопці влаштували пиятику і найбільш у тій пиятиці запам'ятався Микола Шеремет, що хвалькувато кидав порожні пляшки в стіну, як розбушований купець. Оце в цьому гульня? Ха-ха!

І цікаво, що пам'ятаю ці уривчасті сценки, а не пам'ятаю себе на трибуні перед публікою. Наче й не було.

Ну, справді, як я потребувала товариства, побороти почуття самотности (не благословенства, а муки) й усе більшої депресії, то де було шукати мені товариства, де воно було? І чи могла я в тому оточенні, яке підсувала доля, знайти те, що мені так було потрібне?

27

На такому тлі — нема-нема та й зустрінусь із Дмитром Заянчківським. Легкі, приємні зустрічі, вільна від осуги і вимог дружба. Навіть і з Гасею мені не було так легко, бо вона дуже вже спрощено все пояснювала. Вирішила, що мені треба вийти заміж — і притаскала раз якогось сватача, якогось фотографа-

кравця, Бабія. Я з нею за це посварилась. А тут ще й почав набридати один поклонник, потрібний мені, як собаці п'ята нога, але повний зарозумілости.

В побуті він звався Анатоль, а величав себе Сіла Мьортвий, що було найсмішніше, бо був це молоденький хлопчина з вогневими рум'янцями на щоках, син учительки. Не таким хлопчиськом він сам себе уявляв, — величав себе «русскім пісатєлєм», хоч нічого друкованого не мав. Справді, був вельми начитаний, старовато міркував, уявляв себе знавцем Івана Буніна, Джон Дос Пасоса...

Все це добре, нехай, але цей смішний Сіла та ще й Мьортвий вважав себе великим психологом і його «тонке знання психології» підказало йому, що саме я надаюся для його атак! Та ще й яких! Нахабно перся і ліз у хату, хоч як я його викидала. Часом я його терпіла за інтелектуальність і щоб стишити депресію самоти — не було ж із ким говорити складніше! А здебільшого не терпіла — за той тон зверхности, який він собі дозволяв. Це воно посміло казати мені, що я примітивна, що не розуміюся на вищих тонкощах літератури (не читала, наприклад, Буніна, а він — високий його цінитель), що не можу відрізнити емоції від настрою тощо. І бачить же, що його не терплять, і таки нахрапом лізе. Уявило собі, що цим способом чогось тут досягне. А що попадав пальцем у небо, то зі злости шипів: — Однаково усі кажуть, що я — ваш любовник!

Буває ж таке на світі!

І от цей нахрапистий юначок побачив раз Заянчківського і сказав: — Цей чоловік може спричинити велике зло, сам того не хотячи. — Хто? Такий делікатний інтеліґент? Я сміялася. А Заянчківський прийшов позичити словника. Коли приніс через деякий час, я розповідаю йому все це: про нахабу, і про сватача Гасіного, та скаржусь йому, що от як то бути дівчині самій, хто хоче, той думає, що може ображати. З повним довір'ям, бож що лихого можу я чекати від цього соромливого товариша з однаковими літературними мріями, з дружиною Ніною-партійкою, яка складає останні іспити в ІНО? Ще й провела його з хати надвір, ще й посиділи на фундаменті недобудованого дому, що заріс молодим ліском...

Це була не дружба, це був початок роману, що скоро закінчився і то дуже прикро. Бо ця сама Ніна прийшла до мене, яко власниця свого мужа, з тим, що це я́ хочу його в неї відібрати. Так, принаймні, їй усе пояснив він. Так то поставив мене Дмитро Заянчківський у неймовірну для мене ролю — грабіжниці

чийогось законного мужа! Я тоді, все це болючо передумуючи, ще давала скидку Заянчківському на його делікатний характер, вважала безвольною м'якушкою, що сам не помітив, як захопився... з вини дружини, яка складала іспити та зайнята була партійними справами. Але тепер я думаю інакше. Він проговорився, що ще тоді, як два роки тому ми їхали на возі, він ото н а в м и с н е соломинкою передав електричний струм. Значить, хижачок засідався на жертву. Ще була б скидка, якби він не знав, як я щиро довірялася йому з своїми жалями, що я тоді була травматизована, психічно надрушена, яка вразлива. Він все це найкраще знав і мав би найбільше за всіх розуміти мене, бо ми — одного поля ягода, — і так підступно довів мене до цієї ганьби? Так скористався довір'ям, украв його? Ні, пророцтво Сіли Мьортвого не зовсім точне. Цей чоловік здібен спричинити зло, це усвідомлюючи.

28

Того літа я спробувала ще одної професії. Короткий час була я технічним секретарем Місцевкому письменників, заміняла Наталю Ходкевич. Головою тоді був С. Воскрекасенко. Я звикла була, що молодняківці-комсомольці дуже звисока, бундючно ставились до мене. А тут — ні. Воскрекасенко виявився зовсім незарозумілим. Навпаки, якщо він насміхався, то з членів свого ж таки угруповання. Семиволоса він називав Восьмиволосом, а Клоччя в нього звучало «Клоччіа», ну майже «Бокаччіо»...

Коротке секретарювання під начальством Воскрекасенка було неважке, але я в ролі офіційної особи, виявилася зовсім непридатною. Чому? Бо я не мала «оглажености», а як засмикають, усі разом чогось хочуть, то й зовсім замотеличена, що виявлялось на лиці, як непривітність. А тут треба було бути весь час привітною. Про це, яка я була, довідалась аж через кілька років. Віра Кіпніс (дружина письменника) сказала мені, що вона чогось добивалася, а я грубо їй сказала: «Я не маю часу з вами говорити». Вона образилася, запам'ятала, а я й досі не пригадаю, коли й чому це було.

Так я переконалася, що ще одна професія мені не підходить.

* * *

І настав час, що вже нічого не було, що мене у Києві тримало б. Навпаки, стало жаско, все дихало пусткою. Неможливо

один день пробути в хаті. На вулиці — пустеля. Нема дороги. Підкрадається жах із чорними очима, як я писала тоді в щоденнику. Треба було рятуватися від самої себе.

А тут із Харкова пишуть, що я повинна переїхати туди. Коли вийшла «Кампанія», Пилипенко вирішив, що я мушу впірнути в столичну літераторську атмосферу, що мені треба позбутися моєї провінційности та ідеологічної відсталости.

Треба їхати.

Але кімната? В Києві це — найбільший скарб. Зубові тільки й чигають, щоб захопити її, а я ж не знаю, що там мене в Харкові чекає. Як довго я там пробуду з моїми непоказностями й нездібностями робити кар'єру? Може треба буде вернутися, — а тоді куди?

Мама й тато вже поїхали до Гані в Гумань. Ганя допомогала, як могла, присилала, що могла, але це було їй важко і вона побачила, що легше їй допомагати, як батьки будуть при ній.

Але недалеко Києва, у Бобровиці, працює Льона, яку я все частіше називала Оленою. Я їй написала, що треба їй кидати Бобровицю, а переїхати до Києва. Так вона й зробила, тим більше, що близько під Києвом жила тепер її товаришка, Лєна Єзерська, а в Києві — Галя Фузік.

Коли сестра приїхала, я десь у кінці серпня поїхала до Харкова. Зубові тоді пустили чутку, що я кімнату продала і що це не моя сестра.

ЧАСТИНА ДРУГА

ХАРКІВСЬКІ ВІТРЮГИ

1

Куди ж я приїхала в Харкові? До Пилипенка. Оскільки Пилипенко був ініціятор цього переїзду, а я не мала нікого (Варвара в Осетії), то Пилипенко дав мені змогу жити в його мешканні, поки приїдуть з літніх осель дружина з двома дочками та її сестра. Взагалі, в будинку «Слово» було тихо, порожньої. Всі роз'їхалися, всі у відпустці.

Це був кінець серпня. Після Липок, захряслих у лісі, відразу стало мені в Харкові неможливо. Вітри, порох, нема тієї курортної чистоти і свіжости повітря... Харків саме розростався й ширшав у степ. Тут же, подалі від кордону, росли заводи й фабрики, тут — столичні будови, хоч би отой Будинок Промисловости, що ним так пишалися харків'яни, як чудом модерного будівництва, з колосальною площею перед ним... оці нові вулиці й будинки в степу. Такий і один із них, будинок письменників «Слово». Поки дійдеш до нього, то сім раз хочеться води, вітер з пилюгою засліплює очі. Нарешті, якийсь кіоск. Води нема. А в Києві — на кожному розі...

(Навіть анекдоту сотворили кияни: «Зустрілись два товариші по школі, розпитують: „Де працюєш?" — „Я — інженер", — хвалиться перший, — „О, а скільки ж ти заробляєш?" — „500 карбованців на місяць." — „Та що ти? Так багато? Ну, я не такий успішний. Я маю кіоск із водою." — „І скільки заробляєш?" — „Ет, копійки! Якусь тисячу на місяць... аби вистачило на „кусочек хлєба ис маслом""...»

От іще! Якісь дурні анекдоти лізуть у голову...).

... Нема води, нема ситра, але можна купити пива. Купую пиво, тут же випиваю і, поки дійшла до рогу, стало якось цікавіше, примиренніше, навіть легко. Хміль робить усе театрально казковим. Це ж індустріяльна столиця у степу, і я йду по новім місті...

Сама. Нікого ще тут не знаю. Але відчуваю цю іншу атмосферу, інших людей. Це вже не замріяний, заліснений Київ із квітучими канами на вулицях, із розцвілими каштанами, із санаторійним повітрям, а динамічне промислове степове місто із вулицями, замереженими автобусами та тролейбусами, з гінкими автами (а в Києві побачиш авто де-не-де), з розгонисто-впертими вітрами, з пилюкою, з двома обличчями: провінційного вчора міста, що зникає на очах, і модерними стрункими будовами, площами в далечінь, в оточенні фабрик і заводів. Мені більше підходить Київ і я відразу почала за Києвом тужити. Але... Тут же життя, сюди вже повтікали письменники, тут твориться пульс цілої України...

Ось тільки приїхала я, вже роботи повно. В Державному видавництві України (ДВУ) буду брати на літературну редакцію ухвалені до друку рукописи. (Тут була така традиція, що рукопис перед друком проходив аж три редактори мови. Що не добачив один, побачать два других. Аж тоді вважалося, що рукопис до друку виготовлений). А крім того, у харківському радіомовленні знайшлася така високопоставлена партійка, товаришка Хмара, яка прийняла мене на роботу, щось я там мала робити, хоч не уявляла, що. А ще крім того, ДВУ друкуватиме окремою книжкою «Листи із степової України», ось-ось вийде друком і «Кубань».., що вже була видрукована в журналі «Червоний шлях» (1929, ч. 5-6).

Все це — дякуючи Пилипенкові.

Кращого опікуна, як С. Пилипенко, у свойому житті я не знала. Він надзвичайно (ну ж, ідеально!) прихильно ставився до всіх моїх літературних кроків. Не знаю, чи тільки мною піклувався він із такою батьківською уважливістю? Мабуть, не тільки. Недарма ж казали на нього «папаша». Жадне моє, послане до Харкова, писання не зосталося невидрукуване, жаден лист не зостався без відповіді. Як я вже завмирала, впадала в прострацію і остаточну зневіру, — приходило від нього відрядження, що розкривало двері в світ — і я оживала знову. Як була я бита — хто ж узявся мене обороняти? Пилипенко! (Я маю на думці статтю «В чім помилка Д. Гуменної?»).

Чому Пилипенко це робив? Щоб піддати духу боязкій дівчині? Бачив у мені здібності, яких ніхто інший не бачив? Чи справді була я в нього на особливому становищі? Бо так мене й називали тоді: «Вихованка Пилипенка». А я ж до нього, поза діловими літературними справами, не була вхожа. Особисто розмовляла може разів п'ять. Ані не заходила додому, ані не

зверталась ні за чим у його високих кабінетах. Бо хоч і не відчувала я ані крихти бюрократичної пихи, але самі назви його посад вимагали, щоб не набридати: головний редактор ДВУ, голова Науково-дослідного інституту літературознавства ім. Шевченка, відповідальний редактор провідного журналу *Червоний шлях*, редактор численних інших журналів, голова редакційної колеґії двомісячника літературознавства *Літературний архів...*

За кілька днів після мого приїзду до Харкова я вже жила в іншому мешканні і приватно ніколи не мала нагоди з Пилипенком говорити.

2

Досі я бачила «Плуг» і плужан у коротких приїздах до Харкова і більш-менш знала їх на лице. Тепер бачу перед очима сценку: я в редакції журналу *Плуг*, тут багато плужан. Панів, Минко, Дукин, Анатоль Гак, Биковець, Штангей, Лавріненко, керсправами Кривецький... Атмосфера веселої дружньої невимушености. Дивуються з моєї вимови, кажуть, що наче галицька. Я їм кажу, що так у нас у Жашкові говорять. Тут же заспівали «Огірочки», я знов кажу їм, що в нас співають інакше, заспівала. Тут же Лавріненко запитав, як буде по-українському «борзиє коні». Я сказала: «Баскі», — і за мною утвердилась репутація великого і авторитетного знавця української мови.

Друга сцена. Я в мешканні Андрія Панова. (Це — одна кімната). Тут же й Юрій Савченко, критик. Це — товариші. Панів і Савченко самі, родина Панова десь на відпочинку. Панів і Савченко без сорочок, вони працюють над якимись невідкладними замовленнями, вони не їхали нікуди, бо багато роботи. Тоді ж був розцвіт: переклади, статті, редаґування... Видавництва потребували багато літературних умів і сил, — то оце сидять вони без сорочок і думають, що опалюються, бо в вікно новобудови б'є гаряче сонце. Але чого їм ця пісня припала до смаку? Співають вони завзято і підморгуючи, на танцюристий мотив:

Ах ви, люді добриє,
Люді ви хорошіє,
Разскажітє ви нам,
Что єсть Боґ?

Єдін Боґ, єдін Боґ,
Во трьох ліцах одін Боґ,
Єдін Боґ, єдін Боґ,
Єдін Боґ!

Пісня довша, я далі забула.

Не можна було розібрати, чи це релігійна яка, чи атеїстична, співається з насміхом із своїх батьків. До речі, Ю. Савченко, син священика, трошечки нагадував мені ставищанського вчителя психології, Зиму.

Тоді взагалі всі в Харкові чомусь захоплювалися усякими жалібно-уркаганськими піснями. Саме тоді прошумів фільм «Путьовка в жізнь» про безпритульних, де було немало цих пісеньок. Ось, наприклад, ця, також почута в Харкові:

Товаріщ, товаріщ,
Скажі моєй мамє,
Что син єйо поґібнул
На войнє,
С вінтовкою в рукою
І с шашкою в друґою
Твой син поґибнул
На посте.

Товаріщ, товаріщ,
Болять мої рани,
Болять мої рани
В глибокє.
Одна зажіваєть,
Друґая нариваєть,
А трєтяя вскочіла
На бокє...

Цю пісню співали всюди, чомусь таке було захоплення безнадійністю в піснях цих нещасних жертв громадянської війни, що виростали без школи, в люках каналізації і не вміли правильної мови, а казали: «Вєдь всьо равно наша жізнь поломатая...»

Передчуття, що ось-ось і тут буде «жізнь поломатая»?

А ось і друга сценка в тій самій кімнаті Панова. Тільки тепер уже Панова нема, а є його дружина, Марія, вона розкриває свою душу. Дуже хороша людина її Андрій, не може вона нічого злого про нього сказати. Навпаки, вона дуже любить його. Але вона — рабиня в цій хаті. Нічого Андрій не знає з практичного життя, не допомагає їй, всі життьові клопоти на її плечах. Вона ж також має вищу освіту, хотіла б працювати в свойому фахові, а це їй недоступно, бо... двоє дітей. Андрій і діти мають прийти на готове...

Скільки разів чула я до того й після цього таку сповідь! Ця сповідь може й була поштовхом, зародком, що кілька років згодом вилилась у повість «Жадоба». Чого це я взялась за таку

вузькожіночу, феміністичну тему, коли стільки соціяльних тем лежали облогом? Чого це я випустила «Жадобу» вже тут у США? Але ж проблема щасливої гармонійної родини й освіченої жінки-професіоналістки нерозв'язана й досі, — можу я на це сказати.

* * *

Інша картина була там, де я оселилася, на Холодній Горі, у новобудові, у Минка. Вірніше, я оселилася в кімнаті Божка, а сусідню кімнату того ж апартаменту займав Василь Минко з дружиною Катею та сином Вовою. В третій кімнаті жила ще якась пара, не літератори. Кухня була спільна для всіх. Божко був десь на півдні у Херсоні, а в кімнаті крім мене, у кутку за шафами жив ще Грицько, Василів брат.

Коли Грицько був сирий селянський парубійко, то Василь мав типово червоноармійсько-ляйтенантський вигляд. Навіть і одежа в нього була напіввійськова: захисного кольору гімнастьорка, сині штани, заправлені в чоботи. Надзвичайно добродушний, із смішинкою в очах, що від цього видавалися намистинками, кирпатий, «свій хлопець», відразу — «на ти»! Оце ж він і секретар «Плуга», і член ЛОЧАФу. Здається, що й секретар...

Минко, як видко по Грицькові, — з близьких харківських околиць, а де він доп'яв цю Катю? Вона походила з Ростова, з рибальської родини, розмовляла ломаною, більш російською, ніж українською мовою, любила «посолонцевать» себто посмакувати засушену спеціяльним способом рибу з Озівського моря. Така риба в гастрономах дуже дорога, але їй родина час-відчасу висилала пакунки. І Катя мені розказувала, що там у Ростові теж колгоспи, рибальські. Рибу ці колгоспники могли мати тільки ту, що хитро вкрадуть із свого ж улову. Улов же мусять здати весь державним рибозаготовельним пунктам... А там же — гниють штабелі такої ж риби, — і не смій ніхто зачепити.

Це одне путнє, що я від неї почула, а решта — зіпсована молодичка з грішними поглядами, словами й думками. І Минко благодушно не бачить цього. Ну, яка ж вони пара? Він — правовірний член партії, а вона ростовська розгульна вродлива жіночка, без жадної політичної лінії, а так — аби добре пожить, погулять...

* * *

На Юрія Лавріненка я вперше роздивилася ось у якій обстанові: іду я, минаю якийсь скверик у центрі міста і натрапляю на знайомі лиця: Штангей, Заєць, Турган, і той, що питав, як буде по-українському «борзиє коні», Ю. Лавріненко. Все це виходці з гуманської знаменитої аґрономічної школи і члени гуманської філії «Плуг», що опинилися в Харкові цілою групою. Тут на лавочці, не в закритому приміщенні, Лавріненко видався мені фертиком із провінції: у «дівчачому» відкладному біленькому комірці, з маленькими чорненькими вусиками, з дрібненькими рисами, мініятюрний, якийсь аж іграшковий, щось дуже цукорне. За цю зовнішність я Лавріненка «не ухвалила». Здавалося, що за цією підкреслено чепурненькою (хоч до вальсу) зовнішністю нема глибини.

Таких цукрових красуньчиків-дженджуристів я оминаю, бо думаю, що то — провінційні «спалювачі сердець». Але виявилося скоро, що Лавріненко думки має, ще й свіжі, цікаві, дотепні. Після кількох зустрічей я змінила думку про нього і навіть зайшла в дружбу. Хто ж запросив мене тоді до хати, як не Лавріненко? А запрошував він дуже щиро. Жив він у «Слові», у великій напівпідвальній кімнаті. Там я познайомилась і з його дружиною, Любою, з лицем мадонни. Приємно було в цій хаті інтелектуалістів. Юрко був аспірантом інституту ім. Шевченка, мав тоді вже три книжечки критичних етюдів, про Еллана, Чумака, Тичину. Словом, зоря, але не горда. Юрко захоплювався в той вечір романом А. Головка «Мати», дуже складно оцінював. А мені тільки подай красномовних бесідників, складних розмов, дарма, що я годинами тільки слухаю і мовчу. Саме так я люблю.

Того ж таки вечора Лавріненко розповів про дивне зникнення свого старшого брата. Одежа лежала на березі річки, а тіла ніколи не знайшли. Де він дівся? Утопився? Утік закордон? Невідомо. Тепер Лавріненко ніколи про це не згадує.

Не маючи в Харкові приятелів, ні знайомих, я зраділа такому щирому запрошенню: заходьте, ми завжди раді вас бачити. Тим більше, що це ж земляк. Вчився в Гумані, а родом із Хижинець під Медвином. І справді, я виходила від Лавріненків повна бенкетом товариського єднання.

Після одного такого розкішного вечора, прощаючись, умовилися, коли я знов зайду, о котрій годині вдень. Я прийшла, — зустріла Лавріненка на сходах. Він каже, що зараз-зараз

прийде, а для певности дає ключа від хати, щоб я почекала. Я сиділа, чекала годину, другу... Нікого нема. Лишаю записку... І нічого. Ні пояснення, ні вибачення, все наче так і треба, наче й не було запрошення на ту годину, зустрічі на сходах, моєї записки.

Це була перша зневіра в Лавріненкові. А їх було потім безліч. Спочатку наплив моря щирости від нього, я повірю, а потім — отаке... Але як він умів робити, що після зневіри забуваєш і знов віриш у його безмежну щирість?

* * *

З Любою я, крім у «Слові», зустрічалась ще на курсах чужих мов. Вона вивчала англійську, а я таки — французьку. Любила цю мову. А якби так мати переклади... То було моє постійне бажання. Люблю шпортатися в мовних нюансах... І от зайшло якось так, що між мною і Любою не витворилось ні відрази, ні особливої дружби. Не знаю, чому. Люба ж багато в чому подібна до мене: любить постійно вчитися, читати... Ми були такі собі доброзичливі знайомі. Я дивувалася, яка вона відмінна від своєї сестри, малярки Віри. Коли Люба нагадує Мадонну, то Віра — Мессаліну. Про її конвеєр одружувань ходило стільки оповідань, що й до мене дещо дійшло. Саме тоді вона «вийшла заміж» за жонатого Копиленка і він її замикав на четвертому поверсі, а вона вікном утікла до інших пригод і «виходів заміж». Безперервний ланцюг. І все це з цинічною усмішкою шибайголови, такою протилежною до строго-скромного виразу на Любиному лиці. Аж дивно, які відмінні можуть бути рідні сестри.

* * *

З інших плужан якось мало тоді зустрічала прозаїка Миколу Дукина, хоч раніш його знала, як одного із стовпів «Плуга», поруч із Пановим та Минком. До чого ж гарненька була в нього мордочка, як у дівчини, з пікантно трошечки задертим кінчиком носа, кучерявою, русявою чуприною. Веселий, дотепний, трошки насмішкуватий. Я сказала б, неселянський, не було на ньому печаті села, як на Минкові, чи хоч би й Лавріненкові. Казали — він купецький син. І дотепи в нього була такі, що блискуче звучали по-російському, — але як перекласти на українське, наприклад, «разбіваться в лєпьошку» («старатися комусь

дуже догодити»)?.. Отакий мій скетч Дукина, загальний, здалека. Пізніше він, можливо, допоможе зрозуміти його.

* * *

Новим для мене був плужанин Ярмоленко, критик, що десь викладав українську мову й літературу. Це він написав єдиний друкований позитивний відгук на «Листи...» (у статті «Фраґментарний огляд», під псевдонімом «Черемошний»).

Анатоль Гак — невід'ємна приналежність «Плуга», його я завжди бачила в редакції. В протилежність до трохи кусючого гумору Дукина, його був доброзичливий.

А от вславленого Биковця так і не пам'ятаю. Якось не було в ньому індивідуальности, крім густих чорних брів.

* * *

З членів-жінок як же не запам'ятати прозаїка Олександру Сфеклу? Цілком ориґінальний продукт громадянської війни. Жінка-солдат, груба у висловах, з матюком, що його вона вважала шиком. Мала вона дитину, яку назвала (ім'я рек) Олександрович Сфекла, а батька дитини не було й у згадці. В цей час, як я приїхала, вона зійшлась із Яковом Ковальчуком, невиразним плужанином, що переїхав із Києва. Не вийшла заміж, а саме зійшлася, бо «вийти заміж» то ж були «буржуазні забобони». Писала вона молдавською мовою, хоч говорила українською так само природно, як і я.

Не було тоді в Харкові Варвари Чередниченко, вона ж вийшла заміж у Осетію за якусь там партійну шишку. Я колись писала їй зливно щирі листи, бо щирости в мене переливалося через край, а не було куди її подіти. То як хто мені ласкаве слово скаже, я вже й вихлюпую свою щирість якнайщедріше. Тепер уже Варвара до мене писала. Писала ж завжди повчально й протеґуюче, як старша. Я пробувала була читати її повісті для дітей — і не могла. Дуже вже повчально-нудні, зате були ідеологічно кришталево витримані. Це не допомагало читабельності.

От, дивно! Ніколи я не зустрічала тоді Наталі Забіли і Антося Шмигельського. Як це так?

* * *

Зате дуже часто зустрічала Володимира Ґжицького. У «Плузі», у видавництві, в будинку ім. Блакитного, на вулиці. Член «Плуга», він надзвичайно виділявся серед усіх навколо своєю західно-европейською елеґанцією. Костюм лежав на ньому, як на моделі з вітрини, сорочка невідмінно білосніжна випрасувана, при шиї «метелик», обличчя дуже дбайливо виголене, зачіска на голові преакуратна, волосок до волоска, а ще й мав дуже делікатні, пропорційні риси лиця, якому надавав тону віру вигнутий дугою ніс... щось польське, мадярське? Завжди привітна, люб'язна усмішка... але здалека. Абсолютно інший стиль, ніж у всіх місцевих. Навіть Панч не міг зрівнятися з Ґжицьким у виглаженості. Успіхи Ґжицького були великі й незаперечні. «Чорне озеро» вже вийшло і принесло йому все, про що міг мріяти письменник. Те, що він галичанин, надавало йому певної авреолі. Раз я бачила його і в радіостудії, — запросили його виступити з привітанням до своїх батьків, що жили у якомусь галицькому містечку.

* * *

Це ж був уже кінець 1931-го року, вже потворилися нові літературні організації, там опинилися колишні плужани. Тепер вони ставилися з погордою до своєї матірньої колиски. А хто тільки не перейшов через «Плуг»? Ось сьогодні Любов Дражевська каже, що й Микола Хвильовий там розгортав свої крила. Вона, як було їй 12 років, школяркою, бігала по всіх літературних вечорах. На літературній вечірці «Плуга» вона й чула, як Хвильовий читав свою новелю «Я», себто там вперше випробовував свої сили. Сосюра був членом «Плуга». Панч, Сенченко, Копиленко, Головко...

Ось Панч. Тепер він уже автор «Голубих ешелонів», член ВАПЛІТЕ, ходить по редакціях дуже загонисто-гордо у крилатому плащі, як англійській лорд, напускає на себе пиху, щоб поспіти в кар'єристичному гоні. Він уже тоді «ходив у мастітних» (тодішній дотеп), «котірувався» (теж; означало: «був в обігу, як монета, яку приймають», а не «вийшов з тиражу», як той, кого не хочуть друкувати). Я не дивую Панчеві. Він же, бідний, сам був петлюрівським офіцером і в бурхливих штормах, що бушували навколо, грібся якомога, хоч би навіть коштом оплювання того стягу, під яким він сам колись стояв. Але його самий тільки профіль, сама постава нагадували, що він — військовий, кадровик...

* * *

Згорда ставився до «Плуга» й Усенко, теж колишній плужанин, тепер член ВУСППу. На моїх очах він посміявся з «Плуга» одного разу. То був якийсь з'їзд. На стінах і на стендах були виставлені світлини з поїздок і відряджень членів «Плуга», із виступів, де й сам він фігурував. Була там і книга вражінь. У тій книзі він написав: «Переглянувши творчу виставку членів „Плуга", я переконався, що плужани дуже добрі фотографи». Сам він, посередній поет, так і не зробився чимсь яскравішим за інші посередності, а тримається й досі завдяки партійному квиткові.

Рудого аж вогнистого Кириленка я зрідка бачила і ніколи не перетиналися наші шляхи, то й не здавався він мені ніким іншим, як активістом у літературі.

Тих, що об'єдналися у ВАПЛІТЕ, я ніколи не бачила. Хвильового — може один раз десь на вулиці. І зовсім він не такий орлиний, як на портретах, крім дуже густих брів, зрослих на переніссі. Постать — миршава.

З інших... — Одного разу зустріла я Олену Журливу, що повернулася з еміґрації. Саме тоді вийшла її книжка «Еміґранти». Ще молода, але дуже «дамиста» жінка, з хмарою ясного штучнокучерявого волосся на голові. Але скоро її не стало. Я запитала раз наївно, чому її не видно, то Дукин з усміхом відповів: «Ісчезла в ґолубом туманє». То був стиль з усього робити сміховинку, що запровадили ваплітяни в *Літературному ярмарку* і що дуже добре засвоїв наш Дукин. Взагалі ж, не забуваймо, що нам прищеплювалася зневага до еміґрантів, хоч би й вчорашніх.

В кулуарах ДВУ зустрічала я давню знайому, Марію Пригару. Зустрілися ми по-приятельському, я довідалась, що вона має вже дитину. Більше я не питала, а воно само вияснилось згодом. Вона також брала рукописи на редакцію мови. Таку ж роботу мала й Оксана Іваненко, тоді ще не письменниця, бо що і де було тоді її друковане? Оксана Іваненко тоді трусилась за своє минуле: чоловік її був кадровий царський офіцер, хоч його вже давно десь не стало. Анкета її не була втішна...

* * *

А що то воно за Ланцуцький? Якийсь журналіст, що підходив під час обідів у Домі літератури, у прилеглих приміщеннях, і розмовляв. Це була рідкість, бо, як і всюди, ніхто не виявляв бажання поговорити, щось було в мене на лиці таке

написане, що не викликало заохоти заходити зо мною в приятельство. І чого це я запросила цього Ланцуцького (чи Ланцута?) до себе? Взагалі, чого це я здумала кликати до себе гостей, — тепер не можу зрозуміти. Щоб зреванжуватися за якесь пиво, чи може шукала ввійти якимсь боком у товариське життя?

Чомусь були самі чоловіки, — а їх жінки? Лавріненко без Люби, Ярмоленко, оцей Ланцуцький, що привів із собою ще якогось галичанина, мені невідомого. Цей незнаний мені галичанин весь час приспівував: «Ой, гуцуле, гуцулику, гуцулику, гуцку...». Лавріненко називав вінеґрету «дохлими вітамінами» та часто згадував про «деґустацію» в гуманській аґрошколі під час виробу вин...

Нічого змістовного в тій вечірці не було, а я думала — навпаки: зберуться інтелектуали, підуть цікаві розмови, а я слухатиму, — що я так обожнюю. Ні, попилися й нескладно співали. Ревли, а не співали. Як це прикро мені було, що знала тонку насолоду співу з Василиною, Тхорівським.

Ще незрозуміло було мені, чому Василь Минко нізащо не хотів приєднатися до товариства, а сидів же в сусідній кімнаті. Сам, Катя тоді поїхала до своїх у Ростов. Що воно таке? Це ж люди з того кола, що й він. Які були в нього причини руба відмежуватися?

У мене лишився жахливий осад від цієї моєї затії і я сказала собі, що більш ніколи ніяких збирань товариства робити не буду.

Після того вечора вже ніколи ні Ланцуцького, ні галичанина я не пам'ятаю, а Ярмоленко й Лавріненко, члени «Плуга», немаnема та часом зустрінуться, поговоримо...

3

Це ще рання осінь. Ще стоїть гарна погода, як я бачу себе у відрядженні на Криворіжжі. Я і ще двоє зо мною. Сава Голованівський і ще якийсь Степан Антонюк, я його раніше не бачила й про такого не чула. Мене завжди цікавило: чому Голованівський і Первомайський пристали до української літератури, коли було б пристойніше, якби вони були жидівськими письменниками. Зблизька Голованівський ажніяк не гонорився, не мав і неукраїнського акценту. Жидівський в ньому був тільки виточений тонкий профіль — віками, з покоління в покоління, плеканої породи, що не знає ні тяжкої фізичної праці, ні спеки,

ні задубілих від морозу рук. Додатком до цього мого враження були його власні слова, що в нього удома не мешкання, а колекція мистецьких утворів: статуй, килимів, картин... Звідки? Невже все те придбане за гонорари, за його прецизні українські поезії?

Степан Антонюк зацікавив мене немало: зразок українського лицаря — з золотою левиною гривою і мужнім відкритим лицем, — переповненого біологічними оптимізмом-веселощами. Він весь час щось наспівував, жартував... Ту поїздку я пригадую, як щось веселе, бравурне і безжурне. Тоді я думала, що закохана, але це я думала не раз, коли зустрічала цікаву особистість, це було таке почуття піднесення й екстази. А ті «закохання» були лише колекцією типажу, моє письменницьке «я» раділо й не втомлювалося цікавитись. Так і тим разом. Чого він такий веселий, цей породистий Антонюк? Співає, але що? Російські романси. «Ти знаєш пам'ять і любов мою...». А оце? Що це?

Йолкі-палкі, лєс ґустой,
Ходіт папа халястой,
Куда мама дєнєтся,
Каґда папа женітся...

Співає він, імітуючи дитячу вимову, і зараз же пояснює: «Це моя маленька дочка так співає, як грається з ляльками».

І знов мені цікаво: чому це цю погань, замість української пісеньки, співає його дитина? Такий тут у Харкові стиль серед української інтеліґенції? Чи дух часу? У нас такі діти виспівують «І шумить, і гуде»...

А може тому так мені було гостро весело й цікаво тоді, що їхали ми автом по криворізьких степах, вздовж червоної, як кров, ріки Кальміюса? Справді, річка ця видається кривавою, а то — забарвлення від залізної руди, що нею повні ці степи. Навколо міста Кривий Ріг насипано гори шлаку, звільненого від заліза. Увечорі тисячними вогнями розцвічена уся криворізька долина. Все це — шахти...

Дуже подобалось мені Криворіжжя, той настрій природи, ще з часів «Слова о полку Ігоревім»... Це ж тут десь, на ріці Каялі, була битва... Хотіла я писати нарис, та... завихрило, не до того зробилося.

4

Те, що відбулося відразу за видрукуванням перших «Листів...», із «заключним Косіоровим акордом» та статею Пилипенка, було лише пікантною легенькою іграшкою. Я думала, що то був кінець. Ні, то була лише прелюдія.

Тепер попала я в Харків на велику розгру, в якій нічогісінько не розуміла. І не розуміла, чому в ній опинилась я.

Почалося з того, що став мене виїдати з радіомовлення якийсь комсомолисто-політкомісарського типу молодик, на прізвище Урюпін. Мої пояснення до музичних передач були незадовільні. Вірно, я ж не мала музичної освіти, але чому мені такі пояснення доручали? Чи не на те, щоб було за що викинути з праці? І Урюпін таки виїв, а товаришка Хмара, така колись привітна, не заступилася, вона вдала, що нічого не бачить. Мене звільнили.

За цим повернули з Головліту (себто цензури) «Листи із степової України» з неґативною рецензією. Не друкувати. Підписала цю рецензію ота сама Барун, що колись закривала Київський університет і перетворювала його на ІНО.

Потім почався генеральний наступ, прокотилася серія статей і доповідей «про стан і завдання пролетарської літератури», де виявлялося всіма способами, що головним винуватцем незадовільного стану був Сергій Пилипенко, який пригрів під своїм широким кожухом куркульських письменників, таких, як Докія Гуменна, його вихованка, і інших (перелік).

Коли мені сказали, що в газеті «Комсомольська правда» є стаття під заголовком «Ех, Докіє Гуменна, куди котишся», я вже була така приголомшена й розчавлена, що просто не мала сили такого читати. Та й не тільки читати, — піти пошукати її, дістати. Так і не маю тієї статті. Мій психічний стан, що був трохи устабілізувався на вищому реґістрі із зміною вражінь та заповненням підходящою працею (редакція мови), — почав знов катастрофічно котитися вниз. Я сама те бачила, бо чого ж би то я пішла до лікарні, у психіятричний відділ?

Там я потрапила до жінки-лікаря, якій я подала свої симптоми: нічого не хочу робити, апатія до всього, ніяка професія, що я вже спробувала, мені неможлива, я мучуся і намагаюся якнайшвидше вирватися. Більш, як шість місяців, не витримую. Іншими словами — нездатність до життя. Я — зайва, мене обсідають настирливі думки про найшвидший кінець — смерть. Лікарка вирішила лікувати мене гіпнозом, щоб навіяти мені

охоту до життя та боротьби за існування. Але коли вона мене усипляла, мені стало просто смішно з комедії гіпнотизування і я більш до неї не пішла. Чи може вона, побачивши, що я не піддаюся гіпнозові, передала мене до іншого лікаря? Але ось я вже у доктора Боровича, старого, з довгою бородою. З ним я вже більше знайшла що говорити. Йому я вже розповіла, що мене весь час клюють, цькують ні за що, що моя вдача дуже мімозиста, кожна дряпина відбивається громом у мені, що я просто не вмію оборонятися, бо ніде не виступаю із спростованням тих закидів, що на мене сиплються... Лікар відповів мені повним зрозумінням, бо й з ним таке саме: він — старий член партії меншовиків і його теж весь час тероризують, цькують, знищують... Так ми одне одному свої жалі розказали і я побачила, що нічого мені лікарі не поможуть. Нащо я буду перед кимось вивертати свою душу? Ні, нема глузду перед кимось чужим шпортатися в своїй власній душі, а треба в самій собі шукати видужання. Одна корисна порада: зайнятися чимсь цікавим, щоб пересунути свої думки в інший бік.

Як? Чим?

Як, коли вже почала мене клювати комсомольська група «Трактор», що створилась усередині самого «Плуга»? Своєю назвою вона визначила заперечення самої ідеї «Плуга», отого старосвітського, що ним пропахла ця літературна організація. Індустріялізація — ось гасло. Оце ця бриґада «трактористів» — Гавриленко, Кучер, В. Жовтобрюх, Гіщук, Солодченко, Дорошко, Сторчак, Холош, Шип та інші — дружно взялися мене «проробляти». Одна за одною почали з'являтися у газетах та журналах погромні статті на мене. Це «Трактор» наділив мене почесним іменем «куркульська письменниця». Досі я нею ще не була. За неповним списком титулів я була ще «глитайський аґент в літературі», «диверсантка в літературі», «рупор дрібної буржуазії»... Всього того читати я не могла, але по змозі збирала й нащось складала. Мабуть, не все.*

Били не тільки мене, а й Саву Божка — його за «яворщину». Григорія Яковенка — отого самого Яковенка, що так хвалився своїм умінням провести в творі чисту пролетарську ідеологічну лінію — цього били за куркульські ухили. Били й Павла Нечая, теж «куркульського письменника».

Понад усіх же «трактористи» гатили по Пилипенкові. Так

* Все, що я мала у свойому архіві, я змонтувала у збірці під цією ж назвою: «Листи із степової України» та «Ех Кубань, ти Кубань, хліборозная...».

виглядало, що цю групу «Трактор» «хтось» спеціяльно створив усередині «Плуга», щоб «Плуг» знищити, а не так «Плуг», як його творця, Пилипенка.

А щоб знищити Пилипенка, треба було вишукати його слабі місця і по них гатити. Оце таким найслабшим місцем і була куркульська письменниця, змайстрована в «трактористській» майстерні, Докія Гуменна, вихованка Пилипенка. Одіозна постать, — ще й так називали мене в аґітпропних колах. Ліс рубають, — тріски летять, — оце я та тріска, що летіла, як рубали пилипенків ліс. (Правда, потім і вони в тріски пішли, оті всякі ганси з кілероґами, після того, як скінчили свою катівську роботу).

Серію статей, що пустив «Трактор» про мене, закінчено було колективною статею «Кого захищає С. Пилипенко», де взято на «проробку» статтю «В чім помилка Д. Гуменної», а також заключною постановою «За корінну перебудову пролетарсько-колгоспної літератури», «За справжню перебудову „Плугу"».

Коли це «слабе місце» було пробите, почалась атака на Пилипенка вже відкрита. На велелюдних зборищах засуджувалась уся діяльність Пилипенка, кожен раз невідмінно згадуючи й мене, при чому цей кожен раз починали словами: «Ще генеральний секретар КП(б)У, тов. Косіор, викрив... вказав...», а тоді вже городили таке, що не було сили того слухати. Я — «пролізла тихою сапою», я — «аґентка польської дефензиви»!

Либонь, і Дукинові тоді було не з медом, це тоді він приєднався до цих гицлів і написав рецензію на книжку «Кампанія» в цьому ж дусі та стилі. Ось «пахучий» шматочок із тієї рецензії:

> Отже, маємо в повісті «Кампанія» замаскований наклеп на партію, на пролетаріят, на радгоспне будівництво, на цілий процес соціялістичної реконструкції. Маємо в «Кампанії» чергову куркульську диверсію, що проти неї спрямувала вогонь пролетарська критика, ціла пролетарська суспільність. Треба також рішуче вдарити по опортунізмові деяких наших видавництв. Час, нарешті, навчитися бачити за «радгоспними» наличками клясово-ворожу, куркульську суть і не продукувати чтива, вартого книгозбірень містерів Кампбелів і містерів Троцьких, а не радянського читача (жур. *Критика*, 1932, ч. 4, ст. 93).

Видко, Дукинові тоді вже допікало, якщо він пустився на це. Щось то його примусило «вдарити по опортунізмові деяких видавництв», себто по «папаші» Пилипенкові, — я вже не кажу про мене. Правда, те йому не допомогло... І. Багряний пише в

«Саді Гетсиманському», що Дукин сидів із ним у одній камері у харківській тюрмі.

Цькування «трактористів» не було ізольоване, а включилося у ширші зборища «цілої пролетарської суспільности», як пише Дукин, з «спрямованим вогнем пролетарської критики». «Проробляли» Пилипенка, а в його «проробці» обов'язково згадували мене, як найбільший Пилипенків прогріх. Так — на всіх зборах, нарадах, мітинґах...

Ось бачу сценку. На велелюдних міських зборах, у величезній набитій публікою залі Іван Микитенко, ідеолог і тодішній цар і бог в літературі, робить двогодинну доповідь «про стан і завдання»... чи як там, та всіх нас клює. Раз-у-раз чую своє ім'я у супроводі всіх отих епітетів («куркулька», «диверсантка», «апологетка дрібної буржуазії» тощо). Відчуваю, що всі очі звернені на мене. Недалеко сидить Оля Корнієнко (разом кінчали ІНО, їздили в Крим) і чую її репліку: «Не хотіла б я бути на її місці...». Дивляться на мене, як на звіра в зоопарку. Я сиджу, зціпивши зуби — де подітися? Встати й вийти? Ні, слухати треба! Я прилипла до стільця, не можу поворухнутися. Головне ж — я не почуваю себе винною ні в чому, за що мене тут судять. Що за дика лявіна наклепів суне на мене й заливає! Але... Говорити не вмію, виправдуватися не буду, та й голосу тут мені ніхто не дасть.

І я мовчала. Виступали за Микитенком інші, висловлювалися в унісон із доповідачем. Між ними також і «трактористи» з новопридуманими нищівними лайками. Одного тільки разу, коли хтось напався на мою мову, за слово «перепрошую», що це, мовляв, галицько-польське, я поворухнулася на своєму стільці, обурено-запитливо подивилася навколо і знизала плечами. Відколи це слово «перепрошую» стало неукраїнським? Так то вони тут знають мову? І це зразу помітили, потім мені казали: «Чого, чого, а мову Гуменна нікому не подарує...».

Так то за цей зимовий сезон (1931-32) з несвідомої й політично-неписьменної початківки перетворилась я на куркульську аґітаторку, що «тихою сапою» протаскує якусь там контрабанду...

5

Та це тільки в устах «трактористів» і інших гицлів-запобігайлів. Хоч не було нікого, хто прилюдно виступив би на мій захист, тихо з усіх боків мені співчували. «Даремно напалися!»

— сказав мені Антонюк. Ярмоленко радив мати ще іншу галузь діяльности, як це робить він: в одній неприємності — переключається в другу. Він ще вчителює. Гай-гай! За пару місяців цей самий Ярмоленко вже опинився в божевільні, не витримав «неприємностей». Минко, хоч і партійний, ніколи мене не атакував, ні явно, ні тихо, не так, як безпартійний Дукин. Бачив же мене щодня, чим я дишу... Минко усім казав, що я «перебудовуюся», що я обклалася газетами і ліквідую свою політичну неписьменність.

Так, я обклалася, але газетний зміст відскакував від мене, як горох від стіни, і горошок цей перекочувався по всіх однакових сторінках газет. Я не могла пролізти крізь суконну мову шабльонових стандартних фраз, що ними рябіли всі сторінки, та отой нещирий патос. Що воно, наприклад, за «повзучий емпіризм»? Це може справжній реалізм, а не той «політично грамотний» сахарин, соцреалізм?

* * *

Я не могла читати газет ще й тому, що вернуло від явної брехні. Все треба читати навпаки.

Всяке правдиве діло повинно йти правильними шляхами, а не єзуїтськими, — думала я, розгризаючи те, що в газетах вичитувала. Злом добра не зробиш. Як можна йти до щасливого майбутнього одній частині народу, коли воно будується на нещасті другої частини? Хіба тітка Тодоська не частина народу? А її вивезли на загибіль за Урал...

Чого це про французьку промисловість можна прямо писати в наших газетах, що вона виросла на інфляції, на знеціненні робочої сили? Все названо своїм іменем. У нас же, — пишуть ці самі газети, — платню робітникам піднесли на 16 з половиною відсотків, але не пишуть, що кошти прожиття зросли на 400 відсотків. Себто й наша робоча сила знецінена і за її рахунок росте соціялістична промисловість.

Ось Грицько, Василів політично неписьменний брат, сільський парубійко, розказує: «Дядько в місті питає: — По чому булка? — Один карбованець, — відказує продавець. — А три на карбованець не можна? — Ні. — От, а я вам цілий пуд продав за карбованця!..». То хіба не кориснiше було б сказати робітникові й селянинові: «Ти віддаєш багато, а дістаєш мізерно, але це мить в історичній епосі, що ти її своєю працею починаєш...».

Але з Василем Минком так «контрреволюційно» не пого-

вориш. Коли я починала отаке розводити, отак теоретично критикувати те, що читала в газеті, Василь швиденько переводив розмову на щось інше, або ж — усе виправдував. Нічого злого в нашій дійсності, на його думку, нема, де я те зло побачила? Все діється якнайліпше. Василь — справжній «оплот совєтской власті на мєстах»!*

Я з цими «відсотками» чіплялася й до Юрка Лавріненка, одного з тих небагатьох, що не гребували розмовою зо мною. Що він на це сказав? Яка двозначна відповідь! «Той, хто буде порівнювати 16 відсотків із 400 відсотками, той суттю чинить контрреволюцію». Це вже він, видко, перебудовувався? Або говорив езоповою мовою? Бо як це поставити поруч із іншими Юрковим висловом того ж часу? Той вислів також вразив мене своєю образністю. «Це як коням: поставили біля очей „надґлазнікі"** і кажуть дивитися тільки вперед, а по боках — недозволено».***

---

* В книжці «Червоний Парнас» (Василь Минко, Київ, «Радянський Письменник», 1972) Василь подає і цю частину своєї біографії (чи сповіді). Мене вразили такі його бідкання: «Про що ж писати? Нема теми». Врешті, знайшов: «Беладонна» — про розпущену жінку, «отруйну рослину». В цім же місці він оповідає, що постійно виїжджав у відрядження від партії на село для «виконання державних завдань». Це ж значить: розкуркулення, викачка хліба, насильна суцільна колективізація, голод, вимерлі села, безрадісні картини колгоспного живоття... От і напиши, як свої ж брати за ноги хапали та молили лишити трохи посліду дітям, та благали не виганяти з хати взимку на мороз. Вистачило б сюжетів не на одну книжку. Тільки опиши все те, що бачив і сам переживав, певний, що все це діється на добро... Чиє?

Ні він і тоді не мав чого писати, і в 1971 році не посмів про ті часи заікнутися.

** «Наочники»? Ніхто з нас не знав, як буде по-українському — «надґлазнікі». От, селянські письменники!

*** Аж через 15 років розказав мені Юрко, як він думав насправді в ці часи. В Зальцбурзі, у таборі Лексенфельд, згадався Іванушкін, отой, що колись приїздив до ставищанської педшколи, — з розкішною золотою бородою, обличчям юнака і добірною українською мовою. Він, виявляється, був директором софіївської аґрошколи і за свою бороду мав інтимне ім'я — «дід Василь». Так от яку розмовочку мав Юрко з Іванушкіним, що виховував уже не членів профспілки, а комсомольців. Це було на тлі подій, що вирували навколо. Питає Юрко:

— Діду Василю! А якщо для побудови соціялізму треба буде всіх українців вивезти на Арктику, ви це зробите, діду Василю?

— Так, якщо треба буде, — зробимо, — відказав «дід Василь» з пишною бородою і молодим лицем. — Ми ж ідемо через соціялізм до побудови інтернаціонального комунізму.

— Якщо так, то на..ав я на такий соціялізм і комунізм! — відказав вихованець.

Проти вивезення на Арктику *частини* українців він тоді не протестував, тільки проти депортації всієї України.

Але Боже мій! Ми тоді всі були спантеличені, всім нам аґітпроп понавішував «наочники», ще й із кольорами. Одні знаходили в собі гнучкість мислі, щоб бачити чорне білим, а другі — ну, ніяк не вміли і більше розуміли політично неписьменного Грицька, ніж ідеологічно витриманого Василя Минка.

6

Як уже дуже розпалилась «проробка» Пилипенка й тих «куркульських письменників», що «сховались під його широким кожухом», приїхав із свого півдня України й Сава Божко. Побоїще і розгром уже набрали широкого розмаху. Не було газети, не було зборів, щоб Пилипенка не виклинали. Я не могла зрозуміти, чого така напасть на нього.

Наївна провінціялка, я *нічого* не розуміла. Не тямила, за що мене громлять, в чому я мала каятися, коли «не їла душа часнику» — не є я ні в шпигунах, ні в аґентах чиєсь дефензиви, ані не ставлюся вороже до будівництва комун. Тільки треба ж зафіксувати цей історичний етап, що в ньому ми живемо, таким, як він є, а не присахаринено. І коли я питала щось у тих, що краще мене розуміли, чому це побоїще, то вони теж не могли нічого пояснити, тільки казали:

— Читайте газети!

Божко ж усе знав.

Такої кольористої фігури, як Божко, треба пошукати. Хлестаков! Просто милуєшся цим неперевершеним апльомбом, цим баронмюнхгавзенським самохвальством, коли бачиш його й слухаєш. Всі його розмови крутилися навколо «я», «я», «я», довкола його величі, успішности всюди і скрізь. Він і далі їздив не так собі просто, як усі смертні, а на спеціяльний безкоштовний урядовий літер. В кожні двері начальницьких кабінетів має він вільний вступ, без попереднього зголошення.

Особливо цікаво було довідатися, як він творить. Модерно, як і належиться генієві. Хтось сидить за столом та шкрябає, шкрябає, шкрябає, потім закреслює, закреслює, закреслює, знов шкрябає... Не він, ні! Божко ходить по кімнаті і диктує секретарці-друкарниці свій епохальний твір, — зате ж подивіться, яка кирпичина! Так називав Божко свій грубезний роман «У степах», написаний на машинці під диктовку. Цю «кирпичину», грубезну й важкенну, він роздавав на всі боки широким князівським жестом. Мені подарував у різні часи аж дві, але я ні одної не могла вчитати.

Отож у Божковій «кирпичині» радянська критика знайшла «яворщину» і тепер на всі лади відмінюють ім'я Сави Божка у компанії з Докією Гуменною, «куркулькою й аґенткою польської дефензиви». А до того ж вона ще й живе в його кімнаті.

Так, Божко приїхав на свій розгром, на суд. Але щасливий чоловік, він і в цій ситуації зумів бачити світ, як безперервний благовісний для нього збіг обставин. В його очах оті збори, де розбирали по кісточках всі його гріхи супроти генеральної лінії партії, були його тріюмфом, а свою промову, яку йому дозволили виголосити на свій захист, він назвав т р о н н о ю! «От, шкода, що ви не чули моєї тронної промови!» — хвалився він, прийшовши після тих зборів додому.

І не зважаючи на всю свою пиху, бундючність та помпу, був це дуже товариський і просто таки «душа нарозстіж» чоловік. Вкритий оптимізмом, як панцером, він ніяк не подобáв на людину приречену. Тут його мало не позбавляють партійного квитка, мало не виганяють звідусюди, а він... хвалиться своїми успіхами у жінок. На доказ — відразу витягає грубу паку фотографій. Ці всі — його коханки! (А Минко потиху сказав, що він попросту краде світлини, «жертви» навіть не знають, що потрапили в «Божкові коханки»). І про Наталю Забілу нащось розповідав мені інтимні подробиці (її перший чоловік!). Про якусь коханку, що тепер є в нього... «От, якби ви її побачили! Як піч! Як оця шафа!».

Але ж не хто, як він розкрив мені очі на те, що власне діялося. Це Божко дав мені зв'язну картину всіх подій, що вихрили навколо.

* * *

Божко говорив ширше й політично-партійним жарґоном (його ж ніяк не можу засвоїти), а я вловила тільки суть і тут передаю своїми словами, як умію.

Це б'ють не мене, не Божка, не інших «куркульських письменників», не Пилипенка навіть за нас, це дарма, що Пилипенкові повишукували «слабі місця» на доказ його «правоухильного опортунізму». Вірніше — Пилипенко тільки передня фігура у двобою, що розігрується за лаштунками. Двобій точиться між Косіором і Скрипником, бо це Скрипник має бути на тому місці, де тепер Косіор. Пилипенко людина Скрипникова, він посідає важливі ключові позиції, так що дуже важливо його з них вибити. От його й торпедують, щоб послабити Скрипникові

впливи, силу, владу і що там тільки не є. Верхівка столиці поділена на ці два табори. Які — Божко ясно не сказав, але я думаю — централістичний і місцевий республіканський. Централістичному не так то легко добратися до Скрипника, то оце обходять такими довкільними стежками... Дивись і розумій, що діється на верхах і куди гне політика. Скрипника ще не можуть досягти, але покищо вибивають із сідла його людей. На протилежному боці, Косіоровому, стоїть Андрій Хвиля...

От тобі й хвалько-Божко! Передбачив, що буде через пару років. Як він на початку 1932-го року міг відчути, що всесильний тоді Скрипник у 1933 році застрелиться, щоб уникнути знищення від власної ж партії? А Андрій Хвиля потім буде на Скрипниковому місці наркомом освіти...

* * *

Божко поїхав у Херсон назад, а похмура Пилипенкова трагедія заглиблювалася далі. Не допомогли його «покаянія», де він і від мене відпекувався, визнавши в числі своїх «помилок» і друкування моїх нарисів. Вигнали його з усіх посад.

Востаннє бачила я Пилипенка на одній велелюдній площі, де сходяться трамваї. Стояв і він серед тих, що чекали. Постарів, знищений, принижений, побитий, змучений. Уже нема того виточеного з мармуру обличчя «папаші» із плеканими вусами, а стоїть бідна зацькована людина. Він удав, що мене не бачить. А я так хотіла підійти й сказати, що не маю ніякого жалю за те, що він вирікся мене, покаявся за захист мене, за свою «правоопортуністичному помилку». Та не посміла. Я ж була вже «одіозна постать» і моє признавання до нього може йому тільки пошкодити. А ще — кому приємно бачити жаль в очах до свого нещастя?

7

Мене також уже остаточно виганяли. В ДВУ не тільки не давали вже роботи, а й перевели остаточну розплату. В бухгальтерії той, що виконував цю операцію, невинно запитав мене: «Чи хочете ви забрати ті сто карбованців, що підписали на позику Повітряної фльоти?». В цих словах без співчутливого виразу в очах і з холодною барвою в голосі я відчула: «Нічого не давай таким чортам, як вони тебе ні за що нищать!». Я

чомусь вважала нечесним відмовитися від підписки і свої останні сто карбованців подарувала Повітряній фльоті.

Потім походи́ла попід велетенським стендом у фойє видавництва з виставленими книжками Пилипенкового видання, зверху аншлаґ: ЛІТЕРАТУРНИЙ БРАК. Стояли там і мої «Ех, кубань...», «Стрілка коливається», «Кампанія»...

Я тоді була така розтрощена, що перестала щось відчувати. Затупіла, одубіла. Розпад особистости. Нема того мого постійного бажання р о с т и інтелектуально, читати, бачити, сприймати нові враження. Лише жити трав'янисто-тваринним первісним відчуттям. Сердилася, коли хтось намагався порушити цю трав'янистість. Нема нестерпного страждання. Коли вже стає нестерпно, людина умліває, або отак дубіє, без відчуття болів. Це — якийсь панцер, що ним природа сама обгортає смертельно вражене єство. Це вже навіть не прострація, що я переживала на вакаціях, після першого року в ІНО, а ступор. Я — побита, не маю сили підвестися... Так тривало довго-довго.

А ще ж так недавно їздила я на виступ у Криворіжжя разом із Антонюком і Голованівським, як «своя». А тепер... Що ж далі?

І що найдивніше — ця найглибша депресія-завмирання духа ішла в парі з почуттям: *я нічого не боюся*. Я нічого проти сумління не вчинила. Знайшла я тепер свій запис у щоденникові з 8-го березня 1932 року, після остаточної викидачки мене з «Плуга»:

> На цьому пленумі мене запевнили, що я в чомусь дуже сильна. Створили круг мене авреолю письменниці. І на превелике диво мені сил прибуло. Велике бажання і ніби широкі дороги розчистив пленум, створив мені хоч дико чорне, але ім'я. Етап пройдено, закінчено з тріском, блискуче. Хоч мене побили, але я виходжу з цього побиття із почуттям переможця.
>
> Інертність порушено, от що. Тепер уже попалені кораблі, мені ні за чим жаліти і несила сидіти, обрії розкриті...

Бувають же такі виблиски серед пітьми. Це вже я ходила тоді на курси мов Близького Сходу і в перспективі була двомісячна подорож до Туркменістану.

8

Але диво, що почали до мене вітатися раніш неприступні. От, Валер'ян Підмогильний. Чогось нам уже й по дорозі до

Будинку ім. Блакитного, можна перекинутись словом. Підмогильний — визнаний знавець українських мовних нюансів. А я завжди дуже вразлива до них і хапаю де що можу. І тут зайшла маленька дискусія, поки ми дійшли до їдальні. Підмогильний казав, що треба вичищати літературну мову від усяких провінціялізмів і льокалізмів, бо літературна мова вже така розроблена й розвинена, що вони вже нам непотрібні. А я захищала всякі слівця в мові письменника (не тільки персонажів), бо це робить її животрепетною. — Нещадно виганяти усі льокальні варіянти! — Це ж збіднення!

І досі незгодна з ним.

Взагалі ж, Підмогильний був великий аристократ у літературі і з такими, як я, плужанами, не заходив. Аж дивно, що я можу з ним говорити на «рівній нозі», ще й сперечатися! То це в нього, оцього не дуже таки й гарного, але чимось чарівного, довгі роки була безнадійно закохана Марія Галич? Який був для неї удар, коли він оженився...

* * *

А до речі, Марія Галич теж покинула Київ, живе в Харкові. Я навіть заходила до хати. Вона вже мала синка, якого називала Зайчуга, бо він «зайцем» їздив у неї на руках в трамваях, — безквитковий пасажир. А вийшла заміж вона химерно, якщо це не Гасина вигадка.

Ще за студентських років залицявся до Марусі Галич студент біологічного факультету ІНО, але без успіху. Я його навіть знала, такий довготелесий рудий біолог. Згодом до Марії Галич почала заглядати мара «стародівства», а вона цього «сорому» неймовірно боялася. Є такий забобон, що для дівчини це — найстрашіша кара. «Стара діва» — предмет усяких насміхів. Я навіть чула вираз: «Старая дєва, которой нє осталось нічєво больше, как куріть».

Оцей біолог уже й оженився, живе в Харкові, а все за Марусю не забуває. Приїздить до Києва, її шукає. Одного разу приїхав і... просто присилував її (це Гася казала, якщо вона брехала, то я не винна). Аж тоді тільки Галич визнала біолога, скорилася долі.

Але ж він жонатий!

То нічого! Можна і розвестися, і зареєструватися у Загсі. Але ж де жити? Одна тільки кімната у біолога з його попередньою родиною. Полагодили справу так: кімнату переділили

диктом надвоє. В одній половині Маруся з Зайчугою й чоловіком, а в другій — колишня жінка з матір'ю і сестрами. Вони страшенно псували життя Марусі, але другого виходу не було, бо мешкання в Харкові ще важча проблема, ніж у Києві.

Чудовий зразок для вивчення підсовєтського побуту!

Марію Галич я й зустріла на вулиці із Зайчугою на руках. Вона не здалася перед труднощами цього побуту, а й далі була Марією Галич. З дитиною ходила до університету на курс філософії. Всміхаючись, розказувала, які випадки трапляються там, які питання ставлять студенти викладачам.

Лектор пояснює закони діялектики. Це — рух, безперервний рух, а коли руху нема, тоді все загниває. От студент і питає:

— Чи в нашій щоденності діє цей закон діялектики?

— Ну, ясно! Після тези має прийти антитеза, потім наступить синтеза...

— То як ви поясните жіночі бунти в колгоспах? Чи це буде антитеза? А яка синтеза? Якщо діє закон діялектики: теза-антитеза-синтеза, — то це закономірне явище?

Лектор стоїть зніяковілий, тик-мик, не знає, як викрутитися. А студент «хилить палицю» далі:

— Якщо є рух, сьогоднішня колективізація, то їй має прийти на зміну антитеза?..

— Ні, — заперечує лектор, — це, що є, — ідеальне, воно не може змінитися...

Студенти вдоволено посміхаються, що загнали лектора на слизьке.

— Як нема руху, то це, що є, призначене на загнивання?

Це тодішня молодь так уже «роз'яснювала» діялектичний матеріялізм. До речі, на сьогодні актуальне: колективізація — «теза», без зміни «антитези» — загнивання...

Марія Галич захоплювалась цим курсом. Для неї все в житті захопливе, цікаве. Одне тільки (признається вона дуже інтимно) в заміжжі треба весь час остерігатися добавки родини.

Я думаю! В переділеній надвоє кімнаті ще одне пискля...

9

Але кого я ще в Харкові зустріла! Свою двоюрідну сестру, Нату, колись Кравченко, а тепер Товстолужську. Вже її Петро не секретар районової партійної організації у Жашкові, а старшина в Червоній армії. І живуть вони тепер тут у Харкові, у домі військового командного складу.

Ната зраділа, розпитує мене, запрошує заходити, питає, чи може вона мені чим допомогти. — А як ти влаштовуєшся з пранням білизни? — відразу влучає вона в трудне побутове. — Ти можеш заносити до мене, а в нас є хороша пральня, дуже дешева для начскладу, я віддам і відберу, забереш чисте...

Та певно, що треба зайти. Ната з п'ятилітньою дівчинкою живе в одній кімнаті, а Петрусь більше в таборах на маневрах перебуває, зрідка приїздить. — Що ж там у Жашкові? — розпитую я. — Натині старі живуть і далі там, але треба харчі їм посилати... А ось оце недавно дістав Петро листа від хутірського дядька Явдокима. З зойком. Питає: «Що це робиться? Голод, нема чим сіяти, коні здихають. Коровами кажуть орати! Що ж це за правда? Забрали хліб, а нас заставили голодувати!»

Лист — агонія. І до кого? До того, що сам це спустошення робив...

(Мабуть, немало таких листів летіло до високопоставлених родичів. Не можна сказати, що партія не знала, що діється).

А ще — дістали старі листа від Фєді, з Франції... Давно, ще тоді, як був він у Сербії, а Петро залицявся до Нати, був від нього лист. Писав, щоб йому прислали золото. Яке золото? Чи він не знає, що вони ніколи ніякого золота не мали? Чисто білоеміґрантське маячення. Теперішній лист був самозадоволений. Писав, що одружився з француженкою, жінка закохана в нього, «как кошка», і варить йому дуже смачні обіди... От, обиватель! Навіть шкода, що він — мій двоюрідний брат.

Пару разів застала я й Петра. У військовому він був ще зібраніший. Так само заспокійливо всміхнений, як і в Жашкові. Та й ставлення його не змінилося: прихильне, доброзичливе. Мабуть, оця його дуже приємна, підкупна зовнішність та ще й красномовність промостили йому дорогу до армії, він напевно в ній політкомісар. Я не питала... Але Петро про мене все знав. — Читав, читав твої писання, і про тебе! Таки треба тобі перебудуватися! Все, за що тебе критикують, правда! Справедливо б'ють! Треба тобі стати політичним письменником!

Петро напевно якийсь політкомісар. Так і тхне від нього ортодоксальною твердовірністю.

Якої то політичної атмосфери мала б я набратися в надрах Червоної армії, не прямо, а посередньо, надоумила мене Ната, як не було Петра. Ната була й тепер така сама: щедро розмальована, біло напудрована та «світсько» усміхнена. Вся активність її, як і інших «жон комсостава», була в тому, що виходила у скверик біля дому й сідала на лавочці. Від «жон

комсостава» нічого не вимагалося, лише бути свіжими й готовими, коли втомлені старшини приїдуть із маневрів. Але хай краще словами Нати, це подібне на анекдоту.

— У нас, як посходяться дружини командирів, як посідають на лавочці, то зараз обсудять, обпльоткують тих, кого тут нема. Відійде одна, прилучиться та, що її щойно судили, — зараз беруть у роботу відсутню. І так, жадної нема, щоб про неї позаочі не казали: «Та вона ж проститутка!». Наша мала це чує не раз і не два. Приходимо ми раз у скверик, а сісти нема де. Моя мала й каже до тих, що сидять: «Праституткі, падвіньтєсь!». Вона ж чула, що їх усіх так називали і думала, що це дуже гарне ім'я.

Зо два рази заносила я й білизну, на Натине запрошення. Тільки за другим разом не долічилась я найкращого, що було в ній: новенького лянного рушника із синенькою мережечкою, моєю вишивкою. Як таке злодійство, — подумала я, — то краще я сама собі буду давати раду з пранням.

На тому й закінчилось моє знайомство з побутом дружин командного складу Червоної армії. До Нати більше не пішла, а Петра ще один раз бачила в Києві на Хрещатику пару років згодом...

Щоб уже не вертатись до цього нашого родича, забіжу наперед: Петро Товстолужський робив семимильну кар'єру, маючи талант особистого чару. За кілька років він уже був першим секретарем Ворошилова. А одного дня знайшли його в урядовому кабінеті, сидів мертвий за столом, застрелений. Поховали його без почестей і розголосу, з офіційним повідомленням родині, що він покінчив із собою сам. Про це розповідала мені дядина Маринка, Натина мама.

10

Мало того, що «перебудуватися», треба було ще й покаятися. Кому й нащо було це моє покаяння, не знаю, але перестрічає мене раз Яков Ґородской на вулиці, перепиняє і каже: — Я вам раджу написати відкритого листа до *Літературної газети,* ми надрукуємо. — Мене ця турбота Ґородского здивувала, бо ніколи не заходив він у розмову зо мною, не помічав навіть. Яков Ґородской! Яке відношення має він до української літератури? З пикою різника, національно гебру, «русскій пісатєль», але чомусь редактор української *Літературної газети* (більше

не знайшлося кому?), секретар партійної групи Місцевкому харківських письменників. (Теж більше нікого не знайшлося?).

Що ж, відкритого листа, то відкритого листа! Раз дають голос, то треба заговорити. Добра нагода вияснити свою позицію. Я ще ніде не писнула, а є такі люди, що вважають: мовчиш, значить погоджуєшся.

Написала я того «відкритого листа» так само щиро, як і «Листи із степової України». Написала: я щиро хочу працювати для батьківщини в дусі пролетарської ідеології і якщо я помилялась, то хочу свої помилки виправити в своїй дальшій праці. Але ніде в нарисах я не написала неправди, не почуваю себе винною та не знаю, за що мене б'ють. Ніколи нічого не мала я іншого на думці, як працювати для свого народу, і з обуренням протестую проти вигадок, наклепів і нісенітниць, що на мене сиплються.

Що ж я прочитала в *Літературній газеті?* Ґородской, не питаючи мене, самоправно викинув у мойому листі все те, задля чого я того листа писала, — моє обурення і невизнавання за собою ніякої провини, — а залишив тільки першу частину листа і вийшло так, що я навколішках каюся та прошу прощення! Ґородской з ф а л ь ш у в а в мого відкритого листа.

Та й сердита ж була я, що піддалася ділкам літератури обдурити мене! Але куди йти протестувати?

А тут зустрічаю Григорія Косинку. — Ну, й боягузка ж ви! — кинув він мені. — Що таке? — Вчора прочитав у газеті ваше каяття! Не треба було! Я як прочитав, то сказав собі: «Дівча сі перепудило!» — Та я не знаю, кому морду бити! — обурено розповідаю, *що* я написала і *як* спотворив Ґородской. — Це ж фальшивка! Викинуто те, заради чого я того листа написала.

Цей лист друковано у *Літературній газеті* 24.IV чи 25.IV 1932 року. Я чомусь не маю. Жалую, а ще більше жалую, що не лишила собі копії мого справжнього листа. Відновлюю тут із пам'яті.

Тепер мені ясно, що всі такі подібні листи у друку зпрепаровані так, як того треба фальшівникам літератури.

От тільки не знаю, нащо їм був мій лист. Чи я така важлива була? Комашка, коли валили колосів. І що ж їм шкодило б, якби з'явилось те, що я написала? Я ж тоді саме так і думала. Гаразд, я політично неписьменна, як звідусюди мені турукають. Гаразд, я хочу позбутися цього, але в писаннях моїх усе правда. І писала я їх не з наміром очорнити будівництво соціялізму, а щоб недоладності усунути, ось чому я про вади писала. Це була головна мета мого листа.

11

Про курси мов Близького Сходу я почула, мабуть, від Василя Мисика. А вірніше — від Минка. Цей розказував про те, що у Мисика всі стіни завішані гаслами з таджицьких газет, бо він вивчає цю мову на курсах. Василь Мисик жив у цьому ж домі, на цьому ж коридорі, тільки поверхом нижче. З Мисиком у мене не було жадного слова розмови. Не було взаємнення, очевидно, Мисик гордував мною. Не знаю. Він навіть заходив до того мешкання, де жила я, до Минка — пограти в шахи. Часом він сам, а часом і Роман Шевченко, отой чорнявий красень із мрійними сумними очима: брови зрослися на переніссі, очі мага, ніколи не всміхаються... Вони приходили і грали з Минком годинами. І Шевченко на мене не звертав уваги, навіть і не вітався...

Я дуже хотіла б зайти та подивитися на ті Мисикові таджицькі плякати, але ніколи не знаходила ніякої теми для розмови. То є такі люди, що між тобою і ними стоїть якась непроникненна стіна. Ще й цікаву побутову подробицю оповів мені оце недавно товариський Борис Тенета. Мисик (Мисик?! Цей суворий, не від світу цього аскет?) і Марія Пригара судилися, два поети. Тенета і Минко, два прозаїки, були в суді за свідків. Марія Пригара подала на Мисика, щоб він їй виплачував аліменти на дитину. Так то кінчається роман між двома поетами!

Набралася якось я духу і запитала в непривітного Мисика, яка адреса тих курсів, що він відвідує. А потім, ще більшого духу набравшись, пішла й записалась на ці курси. Тільки не на таджицький, а на туркменський відділ. Це ж те, що мені тепер так пекучо потрібне: подорожі, зміна оточення. Мені треба конче побачити пустелю Кара-Кум, в ній оази. Не знаю ще що, але щось дуже для мене важливе...

І так я ще кілька місяців прожила в цьому вітристому, запилюженому, ворожому до мене Харкові, де мене викинуто на звалище, в «літературний брак». Жила я думкою про наступне відрядження на два місяці до Середньої Азії. Так було в пляні, що студенти матимуть два місяці «виробничої практики». Це давало мені можливість жити й дихати. Я старанно прихопилася до азів туркменської мови, купила собі підручника...

Директором курсів і викладачем туркменської мови був якийсь Данильченко. Він читав лекції і говорив виключно російською мовою. Але в тому старанному російському акцентові я

вловлювала, що то — вивчена мова, що рідна — українська. Безумовно, він усе знав про мене, це я бачила по тому, як він на мене поглядав, — з усмішечкою в очах. Ніяких деталізацій не було, крім того, що я не могла дивитись йому в очі. Це було щось цікаве і я намагалася на нього роздивитися.

Прикметно, що в цьому «харківському періоді» не було місця якомусь залицянню, фліртові, романові. Тільки приятелів, дружби мені хотілося — і цей крик був лише в пустелі. То вже краще піти в пустелю справжню.

12

Я таки дочекалася того часу, що Наркомос відрядив курси на два місяці на «виробничу практику». Моя радість, моя мрія здійснюється. Я вже лаштуюся в далеку дорогу, покидаю цей осоружний Харків, якого не люблю всіма моїми атомами. Не люблю ні природи, ні громадської атмосфери.

Збираюся я, геть усе обдумуючи, стараюся все передбачити до деталей, нічого не забути. Купила навіть гарненьку синю валізочку. Кажуть, що там голод, нема чого їсти? Якось то буде, а покищо набираю з собою якийсь запас коржиків і пастили «праліне́» із сої. Тоді в Харкові дуже модна була соя, існували навіть їдальні, де всі страви виготовлялися із сої. Вільно продавалося й це «праліне», воно, до речі, дуже було мені тоді смачне...

От уже й день виїзду. Як звичайно, ніхто мене не відпроваджує, я вже все зібрала, вже вийшла з валізкою, вже й біля трамвайної зупинки. Тут я пригадую... Забула дощовика! Значить, буде невдача. Забобон не забобон, а прикмета завжди справджується. Але ще більша невдача, коли повернешся за забутою річчю. Я не повертаюся.

Так воно й було. Дощовика в Туркменії не треба було, там дощі не йдуть. А що забула, то прикмета справдилась.

* * *

Наші курси зайняли два вагони. Їхали ми так із тиждень. У Харкові лякали, що в Середній Азії голод, нічого на станціях не продається... А в дійсності, що далі від України, то щедріше виносили люди до вагонів харчі на продаж.

Серед цих усіх, що в двох вагонах їхали, був знайомий лише Мисик. Але ми за всю дорогу не промовили одне до

одного ані слова. З жінок відома мені була лише Дуня Первомайська. Власне, я її ніколи не бачила, але це ж жінка Первомайського (Ґінзбурґа), що чомусь вирішив бути українським письменником, а не жидівським. Вона, не зважаючи на мімікрійне ім'я (Дуня), була така собі цукристо-розсипчаста булочка на шабес. Навколо неї було багато приятельок, все з харківської еліти. Але Боже мій, що співає ця сметанка харківської інтеліґенції! Знов блатні пісеньки, як я чула й у Панова, тільки там переважали мотиви «церковні», а тут...

Ох, умру я, умру,
Похоронят мєня
І нікто нє узнаєт,
Ґдє моґілка моя...

Позабит, позаброшен,
С молодих, юних лєт...
(далі не пам'ятаю)

... а тут — кримінальні. Надхненно співали «Мілку», всю пересипану блатняцьким жарґоном. Особливо старалась Дуня Первомайська.

... Здравствуй, мілка, ти наша ґалубка,
здравствуй, дараґая, і пращай!
Ти зашухеріла всю нашу маліну,
Вот тєбє масліна, палучай!

Развє тєбє, мілка, плоха било с намі,
Развє нє хватало барахла?
Что тєбя заставіло связаться с ляґашамі
І пашла служіть ти в ґубчека?

Не радянські соцреалістичні пісні, а ці були їм близькі до серця, всім оцим дамам, дружинам «отвєтствєнних работніков», що з нудьги пішли на ці курси. Чи не варте соціологічної аналізи явище? Я не чула за цей тиждень хоч наближеної пісні до Гасиної «Барабани б'ють, сурмлять сурми...». І так наче підсумок-рефрен:

Вєдь всьо равно наша жізнь поломатая...

Цей вираз навіть увійшов був у побут і часто літав з уст до уст.

Я була в цім жіночім вагоні ні з ким, якщо можна так висловитися. Чужа всім, я або дивилась у вікно, або розчиняла-зачиняла свою новокуплену валізку та щось там шукала. Просто, щоб щось робити, бути зайнятою.

Їхали ми на схід, на схід... Вже проминули Астрахань, вже в Середній Азії. Тут туркменська група (осіб 12) відділилася і поїхала на південь до Ашхабаду, а узбецька й таджицька — далі...

13

Столиця Туркменістану, Ашхабад, всього за сім кілометрів від перського кордону. Це, власне, одна з оаз пустелі Кара-Кум, що означає — «Чорні Піски». От уже стали мені й у пригоді мої таращанські та жашківські торки! У нас на Таращанщині є також назва «кара» — село Карапаші — «Чорні генерали», кара коняка, карі очі — це ж чорні... Аж тут мені блиснуло, чого я так рвалась до Туркменістану, саме до нього, а не до інших середньоазійських країн. Та це ж я в гостях у моїх далеких родичів, відділених якимись тисячоліттями. Їхні брати й свати подалися в мандри зеленими европейськими просторами, докочувалися аж до Поросся й там осіли, мої предки.

Хто сказав, що є на світі якась депресія, якась нудьга і всяке інше чортовиння? Я аж тремчу фібрами життя й невситимою цікавістю!

Місто Ашхабад було адміністративним центром якоїсь губернії безмежної царської імперії, але це нічого не значить. Казенний імперський стандарт губиться серед мальовничої туркменської самобутности. Де не поступишся, де не повернешся — всюди атмосфера якоїсь іншої країни, екзотичної.

Почати б із самого повітря. Сухе, гаряче, наче весь час купаєшся у повітряній ванні. На кожному кроці — зовсім інші люди, одягнені в довгі одяги, переважно малинового кольору з дебелого шовку. Жіноча одежа звалась «койне́к», а чоловіча — «дон», а ми б сказали «халат». Жінки з високими уборами на голові, — «тапи́», — і це робить їх ще стрункішими, ще вищими. Вже на станції побачили ми ці мальовничі постаті, вони сиділи просто на землі із схрещеними ногами, чекаючи поїзда. Тут на станції були й інші, у ватяних квітчастих халатах, з величезними мохнатими шапками. Це ж Середня Азія, тут у

найбільшу спеку треба одягатися саме отак, щоб охоронитися від сонця. Ці — з іншого племени, інший тип, інакше зодягнені. Туркмени ж поділені на десять племен.

А на самих ашхабадських вулицях я просто зупинилася й не знала, що думати. Ось сивобородий дід із посохом, як на образах малюють біблійного патріярха Авраама, жене баранів із такими ж біблійними закрученими рогами. Та ця сценка має тисячі і тисячі літ! Як вона заблукала сюди із синайських пустель? У самий центр Ашхабаду!

Пройшла трохи далі — серед площі з бідними деревцями стоїть пам'ятник Ленінові. Найкраще оформлений пам'ятник, що я досі бачила. Привабливий був постамент, обвішаний бордовими туркменськими килимами. А як підійдеш ближче, то виявиш, що ці килими — з кахлі.

Тутешня спека мене анітрохи не мучила. Навпаки, я її любила. Я відчувала дивне: все мені тут рідне. Це таке незвичайне почуття! Я ж змалку скрізь відчувала себе чужою, а тут — навпаки! Наче вернулась додому. Все навколо було мені своє, привітне, — гостро цікаве. І це почуття не покидало мене весь час, раз-у-раз вибухало.

Перше, що зробила наша група, — примістились ми у гуртожитку якоїсь школи. Потім пішли, покупались у лазні, щоб змити з себе дорожні порохи. Ще й помили дівчата голову у шкільному подвір'ї, отам біля великої цистерни у широчезному подвір'ї гуртожитку. За кілька хвилин, поки перейшли з одного кінця подвір'я в другий — волосся вже було сухе. Таке тут сухе повітря. А тепер — треба ж поїсти. І знов — приємне здивовання. Кругом же пустеля, хліб тут не родить, а ми зайшли в якесь кафе чи їдальню — подали нам чудове холодне кисле молоко, що зветься тут «мацоні», і білі булочки. Пий, скільки душі завгодно, ніяких обмежень. Жадних продуктових карток. Ніякого харчового напруження, не так, як на Україні. Виноград тут продається горами, такий смачний, що ніякі одеські чи кримські виногради не доженуть. А дешевий! Білого хліба в Ашхабані повно. На обід подають баранину чи плов, не так, як у Харкові: на перше соя, на друге соя і на третє соя...

Другого дня відбулося приймання нас у Наросвіті. Заступник наркома освіти, елеґантний молодий европеєць у білому костюмі* вийшов у приймальню із свого кабінету і всім нам вклонився східнім жестом: руки навхрест до серця притуливши,

* Тут усіх, що прибули з заходу, з-за Уралу звуть европейцями.

низьким уклоном. Привітався, зробив перекличку за списком, а тоді загадав кожному з нас розповісти свою біографію. Виявилося, хто межи нас комсомолець, хто якого соціяльного стану. Одна дівчина, дуже полохлива і ніжна, розказала, що вона — офіцерського роду. А я — що мої батьки розкуркулені, що я маю вищу педагогічну освіту, що друкувалися мої нариси про сільськогосподарські комуни та що їх засудила критика. Нащо це йому було, оця прилюдна екзекуція? Я ж певна, що він знав за кожного з нас більше, ніж ми самі. Це ж ми під самим перським кордоном, за сім кілометрів. Може хотів зловити на брехні? Ситуація така, що замовчати щось — загрозливо. Та й так раптом, зненацька застукав...

Натерпілась же я від двох комсомольців у нашій групі після цієї прилюдної анкети! Як тільки могли, знущалися ці два парубійки блатняцького типу у ці дні, поки ми сиділи в ашхабадському гуртожитку та чекали, коли нас розподілять десь на райони. На кожному кроці вони старалися стероризувати мене: кпини, зауваги, прямі лайки — «буржуазная сволоч», «кулачка»... Та ж сама нáпасть, що й Урюпін у радіомовленні, що «трактористи» в «Плузі», тільки що тут нема де від них подітися і що ці говорили суржиком: «пайдьом подшамаєм», «ґрубó падрубалі» (гарно попоїли), «Во! На бальшой с прісипочкой!», «Нє бузі!»... Я вже не могла витримати і відвела душу тим, що написала листа до самого Скрипника в Наркомосвіту: чого мене зацьковують ці «рєб'ята»? І ще ширше: це знущання отут — продовження попереднього цькування. Перечислила... Невже так усе життя мене клюватимуть, де тільки повернуся? І просила захисту від усяких урюпіних. Невідомо мені, чи лист дійшов до України, чи потрапив у Наросвіту, чи читав його Скрипник, чи це був для нього дрібний випадок... Відповіді ніколи не було. Але й цих двох я теж ніколи більш не бачила. Туркменський Наркомос порозбивав нас на бригади, і я була призначена у Мерв разом з двома дівчатами. Одна з них мені не запам'яталася, а друга — кучерява комсомолка-жидівочка. Вона старалась бути товариською й люб'язною, з тією все таки дистанцією, що вона була дуже молода, а я вже «поросла мохом».

* * *

В цю ж першу подорож по Туркменістані мене обікрали. Недарма була прикмета при виїзді з Харкова! Недарма надивлялась я всю дорогу на свою новеньку валізочку і її вміст! Її

вкрали! Поїзд оцим тонесеньким ланцюжком рейок через піски йде тільки раз на добу, всідати треба було ввечорі, а в Мерві десь уночі вставати о третій годині. Як ми влізли у набитий людьми вагон, якісь двоє статечних людей-европейців, таких порядних, заговорили до мене, ще й постаралися мені місце на полиці. Я передбачливо поставила валізку собі під голову і ми ще поговорили трохи. «Спіть, спіть, ми вас розбудимо!» І чого на мене такий сон наліг, що я справді відразу почала спати? Коли засинала, то ще чула, що мою валізку зняли вниз, але я думала, що мої порядні сусіди оберігають мій сон та для моєї зручности спустили вниз валізку. Тривожний голос не заговорив у мені: валізка має бути біля мене. Але розлилась якась загіпнотизованість, це я часто її відчувала — хочеш зробити своє і не можеш. Як це злодії роблять, що примушують втрачати силу волі, силу опертя?

Прокинулась — ні чемних молодих людей, ні валізки. От, було переживання! Я ж узяла з собою все, що було в мене найкраще, а тепер нема навіть на зміну сорочки. Гола! І я сама винна, сама! Моя довірливість!

До світанку сиділа я там на станції і була така розхвильована, що мусіли курити папіроси одну за одною, без пам'яті... Аж затруїлася! Ще добре, що гроші й документи я не вклала в валізку і вони збереглись. Я купила на базарі в Мерві якусь дешевеньку фантину і то в ній, на зміну з тим, що було на мені, перебула до кінця відрядження. Кілька днів згодом мене викликали до міліції: чи це моя валізка? Знайдена за Мервом під залізничним насипом, розбита й порожня.

З трудом отямилась я від цього шоку. Та помалу почала забувати, захоплена середньоазійським антуражем.

14

Мерв! Колись — столиця багатого царства Бактріяни, тієї казкової країни Айр'янем-Веджо, де народився пророк Заратустра. Перекази й леґенди малюють цей край, як квітучий розкішний сад, з буйними врожаями плодючої землі, з безліччю худоби, коней, черед і отар, густо залюднений, із селами, містами, а в них — палацами із журчливими водограями у палацових парках. Жили тут щасливі люди Айр'янем-Веджо.

А тепер це — малесеньке містечко серед пустелі, зрошуване каналами, маленька станційка. Ліплені хатки з пласкими дахами. На околицях містечка — повстяні юрти. А далі — пісок,

пустеля. В цій пустелі, кажуть леґенди, в цих пісках засипано немало твердинь і палаців, тут була колись першорядна іриґація, що зрошувала цей край...

Тепер... маленька оаза, де плекають потороху бавовну.

Що ж тут можна почути й побачити, коли ми живемо в кімнаті шкільного гуртожитку, маємо призначення працювати в райвиконкомі і не стикаємося з місцевою людністю, щоб набувати собі мовної практики? Ті кілька слів, що привезли ми з собою із Харкова, недостатні, а в райвиконкомі їх і не треба, бо все діловодство ведеться російською мовою.

Але ж Мерв це все таки осереддя найбільшого туркменського племени т е к é, одного з десятьох. Кожне плем'я має свої відмінності в побуті, звичаях, одежі, діялекті і навіть у взірцях своїх знаменитих килимів. Чули колись про текінський килим? То це з Мерва. Такий килим витканий з вовни, пофарбований не фабричними, а своїми, рослинними барвами, він ніколи не вилиняє. Такого килима кладуть на землю і по ньому товчуться, бруднять, — аж тоді він набуває своєї найбільшої вартости. І ці килими тчуть ось ці царственні жінки, що ходять по вулицях і на базарі Мерва у своїх височенних «тапи» на голові, оці жінки, що сидять гордо і незалежно біля мервської станції, дожидаючи свого поїзда.

Така спека, а вони в усій своїй ошатності: в довгому до землі малиновому «койнеку» з чистого шовку, на грудях нашиті срібні монети й прикраси, на голові оте «відро, перевернене догори ногами», також усе обшите срібними монетами. Та це ж одежа хорезмійських цариць, як вони показані на старовинних монетах, медальйонах, фресках, барельєфах. Ця одежа туркменок не міняється тисячоліттями і, як видно, тепер, під натиском совєтизації, не збирається зникати. — Чи справді? — Візьмім тільки одне «тапи». Нефретіті єгипетська фараонеса, стоїть у всіх музеях світу в такому «тапи», а вона — принцеса сусіднього мітаннійського царства. Ґеттські божества чи цариці показані на скельних барельєфах у таких самих «тапи»...

А це ж та країна, де жінку ще так недавно купували й продавали за калим. Ні, калим це, мабуть, якесь пізніше нашарування, бо текінкам не прищепився рабський звичай ісламу закривати своє лице, замотуватися в паранджу. Текінки зовсім не закривають свого обличчя.

А що мене дуже таки здивувало, то це те, що вони не мають нічого з розплесканого монгольського вузькоокого косоокого типу. Вони мають правильні, дуже пропорційні риси. Я навіть

бачила синьоокий русявих туркменок у цих самих царських уборах на голові. Тоді я думала, що це якісь правнучки московського завоювання Туркменістану, солдатські дарунки через кілька поколінь. Але тепер я думаю інакше: тут саме проживали европеоїди з синіми очима та русим волоссям, масаґети, саки, східня гілка европейських скитів. На західнім узбережжі Чорного моря є свої даки і ґети. Майбутнім детективам доісторії доведеться ще розібрати, чого це за Каспієм на Сході і за Чорним морем на Заході дійшли до нашого часу однакові назви: т е к е — д а к и, м а с а ґ е т и - ґ е т и.

Квітуча Айр'янем-Веджо протягом тисячоліть усихала, перетворювалась на пустелю, людність намагалась спинити наступ пустелі іриґацією, — та й що залишилось? Оця маленька смужка оаз, що живиться водами Аму-Дар'ї й Сир-Дар'ї, та от ще ці вперті текінці, що не посунули шукати нових земель та випасів, а залишилися у своїх рідних пісках. Стрункі, високі, гнучкі, майстерні наїзники, у своїх малинових «донах» і високих білих «тельпеках» (шапках) на голові. Я їх бачила у Мерві щодня і не могла намилуватися. Тоді я такої зв'язаної картини не мала перед очима, але зате тепер ясно встає образ тих людей, що бачила 1932-го року влітку.

Леґенди про квітучі міста в садах, із кріпостями, палацами й водограями за цей час стали дійсністю. Після Другої світової війни археологи з літака повідкривали багато їх, вони вже позначені на мапах, мають історичні назви, деякі з них уже розкопані...

А що тут із найдавніших часів квітла хліборобська цивілізація, то хай про це скаже Анау. Це тут біля Ашхабаду американські археологи розкопали поселення з IV тисячоліття до н.е., типу нашого трипільського, з розмальованою керамікою, хліборобським знаряддям, глиняними хатами, також розмальованими...

Що ж роблять теперішні текінці? А вони в оазах сіють бавовну, вирощують її, здають державі, за це дістають мануфактуру і наш український хліб. Та на цих же зрошених полях пишно ростуть помідори, всяка інша городина, виноград, персики й морелі, дині... Сусідня оаза, Чарджуй, славиться своїми динями, ці дині подавали на срібних тацях французьким королям у XVIII столітті.

В Чарджуї я також була. Тільки подивитися. Яка широка ота годувальниця їхня, ріка Сир-Дар'я! А яка жовта в ній вода, здається — сама глина. Оце з неї розходяться канали («арики»)

і несуть воду рештkам квітучої батьківщини Заратустри, Айр'янем-Веджо.

Ще чогось посилав мене райвиконком до науково-дослідної станції у Семенджіку. Доводилось знов їхати уночі, вночі сходити з поїзда в незнаній місцевості, іти з незнайомими людьми до станції, обходити якісь арики, шукати нічлігу. В тій науково-дослідній станції вже все спало на дахах, у подвір'ї на розкладних ліжках. Збоку десь тарахкотів трактор, напомповував воду в ці канали... Ділова, мирна, спокійна обстанова. Ніхто мене не зачепив і пальцем, ні словом...

А вранці — бачу того молодого чоловіка, що їхав зі мною із Ашхабаду, так опікувався мною й потягнув мою валізку. Він тут аґрономом! Побачив мене — і зник з очей.

Чому я на нього не заявила? І чи треба було? Не знаю. Я тоді подумала, що хай цей чоловік подавиться моїм майном, однаково він ним не збагатіє, а зате буде мати тягар на серці...

* * *

Не мала я тоді багато знань про барвисту й багату минувшину цього краю, але чарував він мене безмежно. Кожна деталь! Може тому так подобалась мені ця країна, що не було тут остогидлого стандарту, а все зберігає свою відмінність. Інша плянета! І чи не дивно? Тож скрізь я відчувала свою чужість. Навіть у своїй родині із сестрами — чужа. З сільськими родичами — наче душею своя, а насправді — чужа. В місті — рішучо чужа, нема ніякого споріднення. Ніде. А тут рідне все! Що воно таке?

Одне тільки негараздне тут: пендинка. — Це хвороба шкіри, що сідає на лиці, на тілі, де хоче. Така чорна пляма.

Мерв подарував мені ще одну красу. На мервському базарі одного разу побачила я якихось незвичайних людей. Це — афґанці чи пак белуджі. Вони прибули до Мерву караваном на верблюдах. Вся одежа на них з білого полотна, на голові — тюрбан, продовгастий завій з білого легкого полотна. Все це непідрублене. Люди ці ніколи не перуть своєї білої полотняної одежі, а носять, аж подереться на тілі. Але ж гарні бо! Чудова людська раса! Очі величезні, блискучі, профілі орлині, зуби виблискують перлами, вираз якийсь дико-шляхетний. Я ж то на них роздивлялася та задивлялася! Чи є ще де така краса?

Белуджі вільно переходять кордон, щось сюди доставляють, а тут закуповують біле полотно на свою одежу...

15

Моя практика мала дві частини. Як скінчився час у бавовняному Мерві, я сама, без товаришок, поїхала до Казанджіка. І це містечко причепилося до залізничного ланцюжка. Станція, кілька будиночків адміністративного районового значення, — всього пара вуличок. А за ними вже починаються туркменські юрти. Вони звідусіль обступили містечко, туляться до нього, бо вже за ними — безмежні аж до обрію піски, бархани, кучугури, грізна пустеля Кара-Кум. Ген далеко біліє тільки стежечка через ці піски. Це караванна дорога, витоптана ногами верблюдів.

Ну, це вже справжня пустеля! Ніякої оази, ніякої іриґації, бавовни, городини. Нічого тут не родить. Але чого і як живуть тут люди?

Проживає тут інше туркменське плем'я — йомуди. Кочовики-скотарі. Не тільки вони кочують із своїми отарами із одного пасовиська на друге, але й оці їхні шатра. Йомуди своїх вулиць не замітають, сміття не вивозять. А як дуже засмітять коло юрт, то просто: переходять на чистий пісок.

О, ці вже монголисті! Широкі розплескані лиця. Не стрункість, а розвальркуватість. І одежа йомудянок не така, як у текінок Мерва, — не «тапи» на голові, а довга шаль — «бурунджок», — що нею жінки закривають нижчу частину лиця, що оповиває постать. Воду вони носять на голові у глеках (з артезіянських колодязів у самому містечку). І коли йде така постать, а синій бурунджок її має на вітрі, то видається, що вона зійшла з картини біблійного змісту.

А яке синє небо! Воно синє в усьому Туркменістані, але тут воно ще синіше, оця ультрамаринова куля над головою, над жовтим океаном пустелі.

Тут я вже бачила більше побутового Туркменістану. Примістили мене у школі, у кімнаті цілком без меблів, але надзвичайно затишній: всі стіни й підлога були в килимах тутешнього стилю і взору, йомудського. В сусідньому будинкові в цьому ж подвір'ї жив учитель Овез із дружиною, також вчителькою. Обоє туркмени, але вчителька вже в европейському одягові, стрижена, як і я. На голові — тюбетейка.

Обідала я в їдальні працівників райвиконкому, звичайно, серед росіян. Вже тут не було такої розкоші, як виноград, дині та персики, але були сушені ізюм та урюк. Основне тут — баранина.

В Казанджіку я ще більше зливалась душею з усім, почувала

себе ще розкішніше, ніж у Мерві, там все таки було багато середньоазійської глиняної пилюки. А тут! Чисте кришталеве повітря, — може я від цього була така щаслива кожну мить?

Другого дня пішла я розглядатися, ануж, спробую дійти, куди можна! Нема з ким, то сама. Пішла я повз шатра в пісках, але не на північ, де можна загубитися, а на південь, до отих недалеких гір, хребта Копет-Даґ. І звичайно до гір не дійшла, але натрапила на чудову несподіванку. Так за кілометр від містечка в кам'яній заглибині було блакитнюще озерце, і навіть не озерце, а саме камінний к а з а н о к. Він відбивав у собі синю півкулю неба, а як зайдеш з іншого боку, то й далекі обриси Копет-Даґу. Прозора, синя вода, — ну, як тут не скупатися? Бачу, й дітиська туркменські тут купаються, хлюпаються, плавають як жабки, що зветься тут «туркмендже».

Так от чому — «казанджік»! Це наше українське слово «казан» — туркменське! Прямий переклад слова «казанджік» — «казанок». Дійсно, це озерце — казаночок.

* * *

У шкільному подвір'ї був артезіянський колодязь і сюди часто заходили каравани з пустелі, перепочивали, поїли верблюдів і йшли далі. А одного разу зайшов такий караван і Овез та його дружина почали розвантажувати верблюдів. З верблюда зійшла висока стара туркменка, чорна й суха як перець, але обвішана сріблом, з гордою поставою і наказовими жестами. Ну ж, матріярх! Це — Овезова мати. Вона живе далеко в пісках, а до сина приїхала в гості.

Як може вона спати в кімнаті? Туркмени кажуть, що в кімнаті нема повітря, нема чим дихати. Для матері цього ж дня поставили у подвір'ї юрту. Я дивувалась, як швидко виросло це шатро поруч будинку вчителів. Будували учителька і стара мати, бо це — жіноча робота. З'явилося коло з пруття, переплутали його мотуззям, стягли пруття вгорі посередині, все це обтягли повстю ззовні, а всередині обвішали килимами, на землю постелили килими, — вже й готова хата. Аж тоді з'явився Овез із молодими туркменами і почали «справляти входини», «освячувати». Повісили якнайвище червону хустку і кожен по черзі вбігав та зривав її.

А після того й Овез із дружиною перейшли ночувати у шатро. Стіни кімнати давлять, — пояснили вони мені.

* * *

Але найбільшим інформатором був таки Ораз. Завівся тут у мене «роман», себто з'явився звідкілясь стрункий молодий туркмен-текінець і відразу вирішив, що треба йому зо мною оженитися, тим більше, що я зовсім на туркменку скидаюся, ось тільки вдягнуся по-туркменському у «койнек» і «тапи».

Був примітивний і сирий, говорив каліченою російською мовою, що її навчився десь у Тулі (де він проходив науку, як уживати ножа й виделку), ходив у білих полотняних парусинових чоботях, з пляншеткою на ремінці через плече. Обличчям був і непоганий, схожий більше на перса, — але щоб так мене дуже захопив чи чим вразив, то ні. Та як же пропустити таку чудову нагоду почути від справжнісінького туркмена все те, що хотілося знати. Це ж нема ще сто років, як цей край став частиною Російської імперії. І хоч Ораз має вигляд активіста, чистий тобі «оплот совєтской власті», але цікаво...

Ось він хвалиться, що приймав участь у боротьбі з басмачами... — Хто такі басмачі? — Це в пісках, у недоступних для европейців схованках, крилися повстанці, бандити. Вони не визнали совєтської влади і ще донедавна боролися проти неї. Аж ось створено було загін червоноармійців із самих туркменів, що знають таємниці Кара-Кумів... — Ага, то Туркменістан не добровільно ввійшов до складу СРСР, — нотую я собі.

Не диво! Ось Ораз захоплено розповідає про недавню вольницю (а на мою думку — середньовічне варварство), про а л а м а н. Очі Оразові при цьому блищать, бо він і досі вважає аламан найвищим виявом геройства й слави. Може й сам він був учасником аламану? Що ж таке аламан? — А це — збираються молодці у похід, зненацька наскакують на сусідні перські мирні села й грабують, хапають, що вдасться: килими, золото, срібло, дорогоцінний посуд, худобу, збіжжя, скакунів, невільників і невільниць, які потім ідуть на продаж, або рабствують, якщо нема кому їм викупити. Молодці повертаються з аламану додому вкриті славою. Хто більше виявив відваги в аламані, той більший герой... Було це — каже Ораз, — найшляхетніше зайняття...

Таке ж, як і три, чотири тисячі років тому, — думала я. Так і за Кіра й Дарія було.

Так, це ще зовсім жива тут дійсність. Цей совєтський активіст душею й тілом схвалює таке «геройство», воно ще в його крові, ще його діди, а може й батьки ходили в аламан. Це ж Середня Азія, що тисячоліттями постачала отакі збройні ватаги, вони безперестанно колошкали мирну хліборобську люд-

ність сусідньої Аріяни, Персії... Перський цар Дарій навіть зайшов аж у Північне Причорномор'я, щоб завдати удару родичам цих середньоазійських аламанників, скитам...

Захоплений своїми оповіданнями, Ораз кожен раз щось цікаве для мене скаже. Він оповідає, як то в цій пустелі блискавично поширюється кожна новина, не треба телеграфу. Є тут «у з у н - к у л а к». Що таке «узун-кулак»? — Дослівно: «довге вухо». Новина переказується від вуха до вуха. — Я міркую: «кулак» — «вухо». А в нас теж є це слово, «кульчики», себто сережки, «вушка». А «узун»? Я колись проходила по Таращанщині, колишньому осідкові торків, попри село У з и н. То це значить — «довге»? Справді, кілометрів зо три тяглося воно, вузьке й довге, понад річкою.

А за цим почали сотатися й інші назви Жашківщини-Таращанщини: Ташлик, Кагарлик, Сабадаш, Колтуй... Моя «виробнича практика» ставала все успішніша.

А Ораз не тільки розказував, він і показував. Таке, чого я ніколи в світі не побачила б сама, якби не він. Живий туркменський побут. Про «клясову боротьбу», про баїв і батраків не почула я від нього ні слова, а зате повіз у гості до кочовика-скотаря, що живе в пісках. Шубовснула я в саму гущу кочовицького туркменського побуту. Самотня юрта серед пісків. В ній на паласах (килимах) сидів сам патріярх, а десь на задньому пляні були домочадці. Їли ми плов з одної миски одною ложкою, а патріярх весь час примовляв до мене: «Ал, ал!» (їж). Подавала невістка. Як рабиня, з закритою шаллю («яшмаком») нижньої частини лиця, ні звука не промовила, бо непристойно при старших сказати слово. Я — інша справа, я — гість. Але тут же мені Ораз каже, щоб я не відмовлялась їсти, бо це буде велика образа для господаря. Коли ж надходила ніч, то Ораз чомусь із значінням мені сказав, щоб я нічого не боялася, бо мене, як гостя патріярха-кочовика, ніхто не посміє тут скривдити, пальцем зачепити... Я тих слів тоді не розуміла, а то ж означало, що тут десь недалеко є басмачі, боятися все таки є чого. І Боже мій, як холодно було над ранок у тій самій юрті, що вдень дихала розпеченим піском! Як на все, на нас самих і на наше накриття наліг грубий шар піску!

Цей кочовик весь час міняє місце осідку. Зимою він відкочовує із своїми отарами до підніжжя Копет-Даґу під кордон Персії, а весною, як зацвіте пустеля і є там подостатком води, то кочує по Кара-Кумах.

Дуже мене манило побувати в цих горах, побачити їх зблизь-

ка. Ораз і це може. В горах є промисли, добувають там (от, забула, який мінерал), а в одному такому промисловому селищі працюють робітниками його два двоюрідні брати. Ми й поїхали туди якимсь принагідним вантажним автом.

Копет-Даґ — чорні безлісні гори. У селищі знайшли ми й братів. Обидва і їхні жінки дуже привітно та гостинно нас прийняли, тут уже не було приниженого, підлеглого в поведінці жінок. Вони жартували, наче й командували у хаті. Зараз влаштували й бенкет для гостей, на килимах долі. Але... Жінок не було тут. Жінки, звичай каже, не сміють бути учасницями. Ми сиділи на паласах, нас тільки четверо, — три брати і я. Я — наче на голках, на душі шкребло...

А тут один брат заспівав і заграв на дутарі... Це вже мене стрясло. Була то не пісня, а ридання кочовика, що от-от у спеці й спразі загибає без води. Очі закочені під лоб, ридання й заїкування — від неможливости висловити своє горе... Та чекай! Це ж я чула ще в Жашкові у дитинстві, як жили ми в заїзді. Так моляться старі жиди, вбравшись у смугастий талес і тору та похитуючись. О, Аданої... Це — спів кочовика, сина пустелі. Цікаво ж, що від Авраама до жашківських Иойни й Аби протягом кількох тисячоліть нічого в цім співі не змінилося! Цей спів не особливість гебрейської релігії, не тільки спів Авраамових, Йосифових, Мойсеєвих кочових племен, а взагалі пісня пустелі...

Так, це була лише стара-старовинна пісня, бо скінчивши її, оце ридання, брат Оразів почав знову жартувати, як і перед піснею.

Чекай!

А я ж і в Мерві чула вже цей спів. Я думала тоді, що то старий туркмен справді плаче, щось йому важке причинилося і він виливає під дутар своє горе. Шкода було його. А то був просто народний лірник, сказавши по-нашому. І навколо нього, як у нас на ярмарку, зібралась купка туркмен і слухала, зідхала...

Не уявляю, що було б, якби я справді з цим Оразом одружилася. В душі тоді я не дуже заперечувала проти такої можливості, так вільготно і розкішно чулася я в Туркменістані. Одночасно, я бачила всю абсурдність такої «можливости». Я — в ролі дружини дикого азіята! А Ораз уже й представив мене братам, жінкам, і всім мешканцям селища, як його наречену. Це — його гелін!

Як уже надходила ніч, постелили мені в одній кімнаті з Оразом, бо це був такий тут обряд одруження — кайтарма. Я

спротивилася і мені дали місце десь інде. А на ранок зустрів мене мороз обструкції всього роду, ніхто зо мною не говорив і навіть не було води очі промити. Вийшла я з непривітного дому, навіть не бачивши Ораза, — добре, що було принагідне вантажне авто до Казанджіка. «Роман» скінчився.

Але я не жалую, що в таку пригоду втелющилася. Бо як би інакше могла я побачити Туркменістан, а потім написати «Кайтарму»?

Коли я потім розказувала мамі, що мало не вийшла заміж за туркмена, мама жаліла. «Треба було вийти! А потім би втікла!» От, не думала я, що моя мама така вільнодумна!

Вже закінчився мій двохмісячний термін відрядження. Я надумала повертатися додому трохи іншим шляхом. Казанджік — це вже ближче до Каспійського моря. Поїду пароплавом, через море. Так і зробила. Сіла в поїзд, що йшов на захід.

Ще по дорозі треба було чомусь висісти й кілька годин чекати на самотньому полустанку. Там я побачила ще одну туркменську родину. Бачила вже активіста, кочовика, робітників, а тепер ще й службовців залізниці. Службовцем була туркменка з дітьми. Йомудські хлопчаки в розплесканих тельпеках, з блискучими розумними очима та перловими сніжистими зубами, усмішкою, що була наче відбиткою цього кришталевого повітря. Дівчатка, що їх мама-залізничниця називала: одну «Сім сувоїв шовку», а другу «Сім верблюдів». Це значить — вона за них матиме такий калим. Вона жартувала. Калим уже законом заборонений.

Каспійське море було дуже непривітне, надуте, кольору буробрудного і навіть видалось мені, що чимось смердить. Нафтою чи що?.. Я була рада, як уже перепливла його і рада буду більш ніколи не бачити.

Але Туркменістану не можу забути, так мені було там прекрасно. Я побувала вдома! Серед свого рідного народу!

Ще довго ним жила. Хотіла все перечитати, що про нього написано. Засіла в бібліотеці й перечитувала, які де не є журнали та видання. Взялася за історію, але то величезна лектура, щільно пов'язана з історією всього Туркестану, з емірами, ханами, Чінґісханом, Батиєм. Дуже загайно, все життя треба присвятити, щоб розплутати всі ті туркестанські вузли. А мені коли б тільки про Туркменістан трапилась книжка, або хто порадив... Та не було кому радити. З того всього, я вичитала в туркменських журналах кілька дописів про жінок, піонерок розкріпа-

чення, і написала на тій канві пару оповідань. («Ніяз і Ґюллер», «Перший іспит кочовицького сина, Чари», «Кайтарма»).

Мало того. Захотілось мені мати туркменського килима. Де там! Недоступне це. Але намалювати? Знов беру туркменські журнали і вивчаю ті зразки, що там трапляються. Беру кілька деталей, рисую на картоні, вирізую трафарет, купую білу й ультрамаринову фарбу, обрус фарбую в оранжовий колір — і ось у мене вже є в хаті «туркменський килим». Вже два «килими» є, а тепер ще повішу на входових дверях. Кімнатка вся в килимах і дверей не видно. Хто приходить — каже: «Тут артистична атмосфера».

І досі я зацікавлена Туркменістаном. Як тільки де зустріну згадку, так і прикіпаю очима. Вже в Нью-Йорку здибала я книжку С.П. Толстова «По следам древнехорезмийской цивилизации», 1948, на підставі розкопів у пісках — і прочитала те, чого мені не вистачало, коли я була там. Розкопи там йдуть. Ось книжка В.И. Сарианиди «Тайны исчезнувшего искусства Кара-Кумов», 1967. Ще більше доказів: під тими пісками поховане повнокровне життя.

16

З Туркменістану поїхала я до Києва. Чого було повертатися до Харкова? Те місто не прийняло мене і я не прийняла його. Досить Харкова! Київ моя батьківщина, я належу тільки до Києва.

Ще з місяць володіла я туркменським набутком: все тіло було як твердий тугий огірок, в пустелі всі товщі й вода випарилися. Носила я себе таку легку, як пір'їна, здорову духом і тілом.

У Києві я без труднощів поновилася у Місцевкомі письменників. Секретарем був Новоселецький, той, що раніш працював літературним редактором у ДВУ. Людина дуже приємна, усміхлива і доброзичлива. На одну ногу припадав.

Був це уламок з давніших часів, коли діяли видавництва «Криниця», «Сяйво», «Час». Знав добре В. Самійленка, Чупринку та інших, кого згадував. Словом, своя людина. Він зустрів мене, як давню знайому, і ось я вже знову в письменницькому колективі. Не так, як у Харкові.

А тут вже все не таке.

Місцевком письменників уже не в готелі «Континенталь», а на Фундуклієвській біля Пушкінської. Тут уже нема розкішних

заль з китайськими вазами й ліхтариками, а просто: величезна кімната, біля неї багато менших кімнат і коридорів. Ніяких прикрас, а тільки столи, столики, стільці. У великій кімнаті в першому кутку стояв стіл технічного секретаря МК письменників, а далі розставлені ряди стільців на випадок зборів. В кімнатках і коридорах стояли принагідні столики, там завжди юрмилося багато письменницької рибки, там завжди хтось грав у шахи, там найперше можна було почути найновіші новини. Письменники гуртувалися за своїм уподобанням, грали в шахи, дотепничали, пліткували, пошепки й натяками переказували те, чого вголос не вимовлялося.

В дальшій кімнаті була редакція журналу, вже тепер не *Життя й Революція,* а *Радянська література,* і головним редактором був не М. Терещенко, а Іван Ле. Вступ туди був невидно заборонений, хоч на дверях ніяких написів не було. Просто якось не входилося. Сам Іван Ле виходив звідти пограти в шахи і часто глибокодумно засідав за столиком, найчастіше з Яковом Качурою, теперішнім головою колективу письменників.

Може нікому ця метаморфоза увічі не кидалась, а я її після довгої перерви відразу побачила. Коли це було, які вічності в минулому, як у редакції *Пролетарської Правди* Качура протеґував якомусь там невідомому авторові одного оповідання, Іванові Ле, говорив із ним поблажливо й авторитетно? Тепер усе навпаки: це Іван Ле звертається до Качури авторитетним тоном господаря, а Качура послужливо виступає в ролі його адь'ютанта, підручного й виконавця. Тепер уже Ле — автор роману «Роман Міжгір'я», виданого багато разів, він — член комуністичної партії, він тепер, зрештою, — вершитель усіх справ у київському Місцевкомі письменників.

От, як міняються ролі!

МК письменників відогравав у цей час велику ролю в житті письменницького колективу. Це ж заведено було карткову систему на хліб. Все населення м. Києва діставало по 200 грамів хліба на особу денно, лише деякі по 300 грам. Але робітники діставали по 500 грам. Письменники, як члени Спілки поліграфістів, також діставали по 500 грам. От, як то далеко наперед передбачено було, коли цей комітет засновували! Це була неабияка привілея і підтримка, нехтувати нею не збирався (чи вірніше, не посмів) ніхто.

То ясно ж, що до МК письменників щоденно сходились не тільки поговорити, пограти в шахи, побачитися, а й довідатися,

чи є що нового в «подаянії». (Тогочасний дотеп). Бо не тільки хлібна картка. Ще час-від-часу приходила новина, що в такому-то закритому розподільникові (знов нове!) буде видаватися «пайок», скажімо, 2 кілограми крохмалю, 1 кілограм цукру, 1 кілограм драже. В МК роздають талони. В певний день на певну адресу, з чорного ходу у двір приходили письменники з «тарою» (опаковання не «полагалось») і ставали в черзі. «Нащо мені цей крохмаль?» — запитував Плужник, але брав. Усі брали. Можна винести на базар, продати й купити молока...

Але продукти часом привозилися в МК письменників, своя спеціяльна Продуктова комісія забирала з бази. Тут ця сама комісія ділила, вирішувала кому скільки вділити, залежно від ваги письменника. Списки вивішувалися на дверях при вході до залі. Тоді починалося хвилювання, незадоволення, уїдливі репліки... Пригадую, як бігала, всім скаржилась Наталія Горова, перекладачка (дружина Антона Харченка): — Касяненковій дали 300 грам масла, а мені тільки 200, а я ж більша письменниця, ніж вона, і стиль у мене кращий! Я маю доробок! Я буду діяти, я не покину цього так!

Крім масла, привозили бісквіти, оселедці, драже, — що вдасться вирвати. На жовтневі свята і на перше травня «пайок» був просто багатий: крупа, цукор, масло і навіть кав'яр (кетова ікра).

Ці «дари» (за дуже дешеву оплату) діставали всі члени. Але Ле і ще дехто (таємниця. Може Качура?) діставав ще й «академічні пайки», леґендарно багаті, по півтора пуди вагою, а в цих півторах пудах були балики, кав'ярі, шоколяда, шинка, масло та такі делікатеси, що нам і не снились. Воно, звичайно, не все поїдалося, частина його йшла на чорний ринок. Всі це робили. Що «давали» — брали, а з того частину несли на Басарабку, щоб було за що викупити «пайок».

Крім того, члени партії (Ле, Щупак, Шабльовський, ще хтось) були прикріплені до їдальні Обкому партії на Думській, де за дуже дешеву ціну діставали ситі обіди із «свінимі отбівними». Це в той час, коли з селянських горищ вимітали під мітелку не тільки хліб, а й послід, щоб село вмирало, в той час, коли з села розбігалися хто куди міг, а хто не міг, то пухнув во славу соціялізму і падав у могилу.

Все це пригадати дуже важливо, бож ці подачки від влади були причиною і приводом вчащання членів до МК, — щоб не проґавити, може що дають. Так виглядало життя в київській письменницькій організації в ті роки (1932-34). Навколо шлунку

крутилися всі інші справи. До цього упривілейованого корита вже збігалась звідусюди всяка шашель і шушваль.

17

Ото в цій маленькій кімнатці прожила я з сестрою Оленою 9 років, починаючи з 1932-го. Добре, що було куди вернутися мені. Але яка тіснота! Щоб узяти одну річ, треба всі інші поховати. Щоночі вносилася з сіней розкладачка, а рано виносилася. Постіль складалася у розкладну кушетку. Льона працювала в Київторзі, то вставала раніше, тому спала на розкладачці, а я чекала, поки вона піде, тоді вставала і ховала постіль у кушетку. Інакше неможливо, коли розкладачка в кімнаті, вона займає все вільне місце і нема як пройти.

Єдина річ, що Льона вивезла з дому, був килим з сюжетом «Руслан і Людмила». Він лежав на кушетці. Диктова скриня з речами стояла під столом і треба було її висувати, як щось хочеш знайти. Постійна мука. Як «совторгслужащая», Льона діставала 300 грам хліба на день, а я — 500. Крім того, вона діставала 150 карбованців заробітної платні на місяць, а я — нізвідки, нічого.

Але я вважала це тимчасовим. Я ж пайовик мешкання, там уже буде де розміститися. З усім запалом і властивим мені азартом узялася я до праці над книжкою про Туркменістан. Депресія і нудьга не мали місця тоді, бо це вже така моя вдача: мушу чогось досягати, тоді я горю. А як нема перед очима мети, я — жертва депресії.

Отже, треба з найбільшим напруженням прихопитися до книжки про Туркменістан, щоб мати з чим прийти до видавництва, а як приймуть до друку, то буде й гонорар, і я зрівняюся з Льоною в витратах на нашу спільну «економіку». Я вірила, що ця книжка мене вивезе.

Мама й тато вже давно були у Гані в Гумані. Батько працював нічним сторожем, мама все робила у хаті, бо Ганя працювала на двох службах, Вітя ще малий, а на Дмитра мала надія. Він уже остаточно спився і вже виносив крадькома з хати речі, щоб мати на горілку. В Гумані ще порожніше було з харчами, ніж у Києві, за хлібом пайковим треба було звечора стояти в черзі, то ми часом висилали з наших «пайків» який кілограм цукру та крупи.

Отака приблизно була хатня обстановка, як я приїхала додому.

18

Коли раніш не було виразного поділу між членами колективу письменників, то тепер уже можна ясно бачити, з кого цей колектив складається.

Із секцій.

Найбільша секція — українські письменники. Крім тих, що я вже попереду згадувала (і лінь мені наново перечислювати), ще крутилися на овиді Євген Кротевич, Юрій Мокріїв, Петро Колесник, з'явилися Віктор Гудим, Кость Герасименко, Семен Скляренко...

Секція жидівських письменників (кого згадаю): Давид Гофштейн, Іцек Кіпніс, Іцек Фефер, Копштейн, Зісман, Забара, Рєзнік, Табачніков... Було більше, але не входили в мою свідомість.

З секції російських письменників добре пам'ятаю Ніколая Ушакова. Тому, що питав мене якось — скільки я маю виданих книжок? — Жадної. (Тоді й не було). — А я вже маю 9 виданих книжок. Поезії... — В секції російській був і Вадим Охрименко, хоч і шулявський киянин, син візника і з прекрасною українською мовою. Але писав російською, був спеціяльним кореспондентом газети *Правда*. Ще був Пьотр Сєвєров, москаль і безпросвітній п'яниця.

Була ще секція перекладачів, досить численна. Зінаїда Тулуб, Антін Харченко, Наталія Горова, Ганна Касяненко, Новоселецький, Марія Лисиченко, Ґордон, і ще якась плекана Ліфшіц, яку Касяненко називала «дурна та хитра». Вона ледве ворушила язиком, щоб сказати українське слова, але перекладала з французької на українську. Певно, якась родичка того Ліфшіца, що очолював київський «Гарт» і був головою київської філії ДВУ.

І ось ще одна секція!

Саме тоді почали з'являтися «призовники в літературу». Це були часи не «неділь», а «вихідних днів». Задумали десь там на верхах ліквідувати неділю, як сьомий день тижня — відпочинок. Доки будемо терпіти цей «релігійний забобон»? Отож у боротьбі з релігією запровадили «вихідні дні». Тому не стало свята-відпочинку взагалі, а коли в родині троє йдуть на працю, кожне має інший «день відпочинку» вихідний, то вселяються в хату безпросвітні сірі будні. Не тільки в хату, а й на вулицю, в колектив, у громаду...

Таке щось подібне настало й у літературі — безпросвітня сіризна. Замість яскравих індивідуальностей з каскадом дотепів, зарябіло в колективі письменників якимись амебами-протоплаз-

мами, що вибулькували на поверхю й часто знов десь потопали в глибинах океану. Ось сидить у кулуарах Дому літератури якийсь бородатий сивий дід — це теж член колективу, а *що* і де він написав? І чи не пізно йому «призиватись» у літературу? В ролі «призовника до літератури» хизується й Аркадій Добровольський, дуже чепурний панич із метеликом під шиєю. Він хвалиться, що йому кінофабрика наймає кімнату в готелі, де він пише сценарій. Десь зникли обидва безвісти. Ось молодий «призовник» у напіввійськовому, з виправкою ляйтенанта, Горенко, що повернувся з відрядження на село. Пошепки казав, що на селі діється жах, люди пухнуть і вмирають з голоду, а написав і надрукував у газеті про щасливе й заможне життя на селі, що стіл колгоспника вгинається під пампушками, ковбасами й варениками в сметані. Соцреалізм у дії. На село в той час нікого не пускали, крім із спеціяльними відрядженнями, то сільсько-колгоспна тематика на таких нарисах і кінчалася.

Зате масово наводнили колектив письменників «призовники» із заводських і фабричних робкорів та дописувачів до стінних газет. Ось Сьома Ґордєєв, робкор заводу «Ленінська кузня» чи «Арсенал», переданий партійним комітетом заводу із заводської великотиражки в літературу: прізвище московське, національність жидівська, тупе сите обличчя містечкового продавця оселедців, гострокінцева, як кавун, голова дегенерата. Разом із «призовниками» присунули до колективу письменників й Юхим Мартич (Фінкельштейн) та Євген Адельгейм, а Натан Рибак до них прилип, як найбільше споріднений. Всі вони, розуміється, «рабочіє от станка».

Тоді була в моді «історія фабрик та заводів», тематика, продиктована із столу аґітпропу. Письменників прикріпляли до фабрик і заводів, щоб вони там «збирали матеріял». Знаю, що й Агата Турчинська десь там товклася... Але щось не пам'ятаю жадного, навіть не епохального, твору з такою тематикою. Так, як скрахували «вихідні дні» і життя знов вернулось до традиційних неділь, так само провалилась і «історія фабрик та заводів».

19

Я вже завод у своїй життьовій практиці мала і мене зовсім не тягнуло на «заводську романтику», — мітинґи з ухвалами «добровільних позик державі», матюки. Після повернення з Туркменістану я була переповнена своєю власною тематикою,

що її мені ніхто не замовляв і що нею я жила. Це ж цікаво написати про Туркменістан округло все, розбито на окремі нариси, щоб вийшов цілий образ країни: бавовна, скотарство, звичаї і їх пережитки, розкріпачення жінки, пустеля, оази... Такого в українській літературі наче й нема. От тоді ж у процесі писання, самі собою випливли й «Кайтарма», «Чари», «Ніяз і Ґюллер».

Передо мною стояла м е т а і дай, Боже, тільки сил, а завзяття вистачало. Мріяла про той день, коли скажу: кінець.

Єдино, куди я тоді ходила, це до МК письменників. Ні, чому ж... Заходила я й до Василини, але вже не було колишньої дружби між нами. Не з мого боку виросла стіна.

Василина вже вернулась із своєї виробничої практики і тепер працювала в Науково-дослідному інституті мовознавства, у комісії укладання словника. Аспірантка академіка Євгена Тимченка. Жила тепер вона не в колишній Мотриній вузюсінькій кімнатці, а на Обсерваторній, у кімнаті, куди треба було переходити через їдальню господарів. Але що було просто бомбою для мене, це... в неї майже жив отой нав'язливий червонощокий юнак, що іменував себе Сілою Мьортвим. Анатоль! Василина називала його «óтрок», але взємини між ними були недвозначні. Навіть скаржилась мені Василина, що цей «отрок», мамин синок, не знає сам себе обслужити, навіть скарпетки собі не випере... Як вона може? Це ж просто блюзнірство! Так себе опаскудити, знизити!

Так от чого він добивався! Це й до мене набивався він на ролю «отрока» чи що? А коли я його носом потовкла, як котеня, що напаскудило в недозволеному місці, то він ото мені аж до Харкова прислав помсту — отого переповненого лайками листа. Мене тоді опекло, — яку підставу має хтось мене ображати? А воно ось що! Безсила лють. Тільки — як Василина не гидує? Осквернена! А одночасно — егоїстичне вдоволення: вже не буде цей присмочок чіплятися.

Ні, з Василиною щось уже урвалося. То раніш, як зустрінемось, — всі пісні переспіваємо, переживаємо й той період, з яким кожна пісня зв'язана. Передавали одна одній нові пісні. Ми ж із кожної дороги привозили. Ні, тепер уже не створювався наш окремий світ. Може цей «отрок» заважав?

Більше спільного мала я тоді з Агатою Турчинською. Ця була така сама життєрадісна, не зважаючи на те, що чомусь її вірші-поеми не мали успіху в редакціях. Не розумію, чому вже тоді в позакутках з Агати посміювалися. Вона цим не перейма-

лась, а може не знала? Крім того, щось із Володею зле. Він тепер у лікарні. Після того, як спустився парашутом невдало, ударився об землю головою, почала його боліти голова, трусититися руки, він почав заїкатися, не міг висловити думки, а далі... як інваліда, звільнили з праці. Тепер він у санаторії. Щоб чимось зайнятися, плете «авоськи». Я бачила його: яка добра, а яка винувати усмішка! Нема слів! Гася робила, що могла, щоб рятувати Володю...

Найчастіше бачилася я із Гасею в МК письменників, а то — у читальні бібліотеки Дому вчених на Пушкінській. Там щодня були розложені всі свіжі газети та журнали.

В МК письменників було приємно зайти, бо там завжди зустріне тебе привітно-доброзичливе слово з усмішкою Новоселецького. Не шкодило й Качуру зустріти і відчути, що він, косоокий, граючи в шахи, щось доброзичливе кине й на твою адресу. «Мой-мой!..»

А там недалеко сидить Леонід Смілянський. Він кінчав разом із Василиною ІНО, це один із молодняківців разом із Миколою Шереметом та Петром Колесником, Сергієм Воскрекасенком... Це ж була колись бойова комсомольська група, і я заздалегідь передбачала його, вже випробувану на моїй шкурі, комсомольську зарозумілість, — то й не зближалась. Коли зовсім випадково чую розмову Смілянського з кимось... «Я з комсомолу вже вийшов за віком. А в партію не пішов...» — «Чому?» — здивоване запитаня. — «Дуже просто! Краще бути „безпартійною сволоччю”, (так комуністи в побуті називали безпартійних — Д. Г.), ніж вичищеним із партії „ворогом народу”». І при цьому на сухому матово-блідому обличчі з делікатно загнутим вниз кінчиком носа й карими очима грає тонка, більш іронічна, ніж саркастична, посмішка. Дружив він найбільше із Воскрекасенком та Олексієм Кундзічем. Вони завжди трималися своєї купки. Та ще — Микола Шеремет.

Десь у тому ж часі пустив Воскрекасенко епіґраму: «Как аґуфнєтся, так і отштокнєтся». Цей «афоризм», перероблений з російської приказки «Как аукнется, так и откликнется», відбивав справжній стан речей у тодішніх видавництвах. В одному господарював Аґуф, а в другому — Штокке. Українців, для того кваліфікованих, не знайшлося! Письменник, може й Воскрекасенко, йде до одного видавництва з рукописом, — йому Аґуф відмовляє. Поки дійде до другого, вже й другий, Штокке, гне ту саму лінію...

Бачу я й Олексу Влизька з його блакитним поглядом, що з

невинного (як у порцелянової ляльки) зробився глузливим. Мовляв: «Дурні ви всі! Я ж усе чудово чую, все, що ви тут говорите. Я хитріший за вас, бо вдаю, що глухий...» «... Я щось знаю...» Мене кожен раз вражали оці його глузливі очі, наповнені сміхом. Таким став його погляд після повороту з Німеччини, куди він їздив, щоб піддатися операції від глухонімости. Додому він приїхав з тим, що операція нічого не допомогла. Так і далі порозумівалися: на записочках йому писали, а він у відповідь белькотав щось незрозуміле, мекав. Був він при свойому каліцтві ще й одружений. Із внучкою маляра Красицького, близького родича Тараса Шевченка. Жив десь аж на Куренівці.

Моя персональна думка, що Влизько все добре чув і тому так з усіх глузував, бо при ньому дозволяли собі говорити все. Як так, то був артист, але все таки очі його виказували. Дружив він із Косяченком-Жигалком далі, являючи гострий контраст: щодалі, то занехаяніший неголений Гриць — і «цукерковий херувимчик» із метеликом під шиєю на білосніжній сорочці. Коли з'явився Марко Вороний, Влизько дружив і з ним.

* * *

Спочатку я бачила Миколу Вороного. Отого самого Вороного, що про нього ще в Ставищах учили ми в історії української літератури, а ще складніше в ІНО. Колись із довгим поетичним волоссям та широким чорним бантом на грудях, а тепер облізлий-розлізлий, у вилинялому хутряному комірі, лисий старий лев.

Він з'явився у колективі письменників у часи особливого зубоскальства, коли кожен намагався «переплюнути» іншого в дотепі. Всі чомусь із чогось сміялися, гоготіли, особливо молодші. «Так наче перед погибіллю», сказала б тітка Тодоська. Навіть моє ім'я стало приводом для дотепу. Проходжу я коридором, чую за собою:

Ой, доки, доки я
Гуменна Докія?

Це жартує Віктор Гудим, поет із молодшого припливу.

Оце ж тоді ходила й про Миколу Вороного «анекдота», що пустив у обіг Фелікс Якубовський. Микола Вороний — людина, що все життя робить помилки, — казала ця «анекдота». Коли

він вийшов на еміґрацію, там його запитали: «Як це так, що ви, національно свідомий український поет, переклали на українську мову більшовицький «Інтернаціонал?» — «Помилка!» — розвів руками Микола Вороний. Тепер, коли він повернувся до Києва, його теж запитали: «Як це так, що ви, свідомий український поет, автор перекладу «Інтернаціоналу» на українську мову, утікли закордон?» — «Помилка!» — ще раз розвів руками Микола Вороний.

Третю помилку зробив Микола Вороний ту, що повернувся з еміґрації. Дуже скоро його не стало. В анекдоті цього нема, але кінцівку додала сама дійсність. Правда, не стало й Фелікса Якубовського.

Син Марко, хоч молодий, був уже лисий і якийсь змарґаний. Він поводився якось дивно: наче щойно вийшов із нічної каварні, ноги його соваються, наче в ритмі тих куплетистів, що він щойно бачив на естраді. А на лиці — якась жалісна посмішка, така, що від неї ставало морозно.

20

Це був час, що геть усі літературні організації були розігнані.

От, сказано було, що ні «Плуг», ні ВУСПП, ні «Пролітфронт», ні «Ланка», ні «Західна Україна», ні ЛОЧАФ,.. ні... ні... — не існують. Не існують та й усе! Замість усіх цих об'єднань проголосили єдину Спілку радянських письменників України (СРПУ), а для приймання в члени створено Організаційний комітет. В Харкові головою Оргкомітету був Іван Кулик, а в Києві — Іван Ле. Деякі були вже членами, деякі як би вже були, деякі прагнули бути, але... Деякі з усієї сили «проявляли» себе, хто чим міг.

В кулуарах тільки й чути було, що розмови про приймання та: — чи приймуть?

Сидить Скляренко в бічній кімнаті й каже до Юрія Мокрієва: — ... Хто високий, той перескочить, хто низький, той вужем переповзе попід корду, а як ось я, середній, то за корду, мабуть, не попаду, не доступлюся...

Всі прагнули бути членом Спілки письменників. Це ж від цього залежить уся екзистенція, гей, пайки, відрядження, творчі дотації, «путьовки» до різних курортів і ще всякі інші блага, які в той час ще й не снились.

Агата Турчинська носила до всіх редакцій свої вірші на тему передовиць у газетах. Казала: «Пробувала я гарматами про-

бити мур — не взяло. (Себто повістю „Смок", предовгими поемами. Д. Г.) То я тепер — шрапнелькою, шрапнелькою!» І як вона тішилася, коли видрукували її віршика на тему газетної передовиці! Кавчук! Таку потрібну речовину доводилось імпортувати, а тепер винайдено, що можна виробляти з рослини, яка росте в Казахстані. Рослина зветься «кок-сагиз». А Гася вже й вірша склала:

Кок-сагиз, кок-сагиз,
Звідки, хто тебе приніс?

Якщо творчої активности не вистачає і це не переконує Оргкомітет, Гася може виявити ще й другу. Вона вже два рази їздила до Харкова з плачем, що в Києві її не хочуть прийняти, бо хтось пустив чутку, ніби вона — попівна.

Це вже Гася трохи оправилася від удару, що їй завдала доля. Володя її помер, від крововиливу в мозку. Помер він рівно через рік після того сну, що їй приснився, і точно так, як приснилось. Тепер знов мусить вона сама боротись.

І Гася боролась. І вона вже член Спілки.

Зате Дмитро Косарик-Коваленко ходив із певною себе посмішкою. Він же в ЛОЧАФі мало чи не головою був. Ніде не відступав від генеральної лінії партії, її твердокам'яний член.

Косинка оголосив, що він — «ходить у диких», себто поза всіма «загородами» («Ланка» вже ж ліквідована!). З попутниками вийшла неув'язка. Хоч вони й подали заяву до Спілки, але ж вони не стоять на плятформі пролетарських письменників, то як можна їх до Спілки приймати? А як вони не члени Спілки радянських письменників, то само собою виходить, що вони нерадянські? А які ж? Антирадянські? Е, це вже погано пахне!

Такі, як я й Косяченко, не мали ніякої надії, що приймуть до Спілки, але заяву подали з тих самих міркувань. Цих заяв ніхто ніколи не розглядав...

* * *

Косяченко був уже зовсім не той, що колись, як вийшла його збірка. Минули часи ґлорії. Тепер він занепав, щораз дужче занепадав. Дружина його, хвора на туберкульозу, оце померла. Він від неї заразився. А крім того — любив чарку. Вічно я чула, будучи в Домі літератури, що ця компанія збирається до «пивнушки»: Косяченко-Жигалко, Дмитро Фальківський з

тими трагічно застиглими очима, а з ними ще якийсь «Павлуша». Не знаю прізвища і не знаю, що він писав та друкував. Просто був симпатичний Павлуша, якого називали Дорогуша. А потім, у припливі ніжности від випитого пива, і один одного так звали.

Так і ходив Грицько занедбаний, неголений, у зношеному прим'ятому костюмі, голодний, обдертий, забрезклий — і злий. Він не сміявся, а сичав. Вже не було колишньої єсенінської постави.

І хто ж пожалів його? Жидівський письменник, Давид Гофштейн. Чую, як у якомусь гурті він каже:

— Треба допомогти Косяченкові! Пропадає на очах людина! Як же це так? Він же не має за що існувати!

А хтось (це Петро Колесник!) відповідає:

— Але чому він не працює? За що ж це йому допомагати? Він приходить і каже: «Я — український поет і українська держава повинна мені дати все, що потрібне до життя!» Бачите, які претензії? Чули, які дикі заяви? З якої речі має його держава утримувати?

— Але ж він хворий, — стоїть на свойому Гофштейн.

— А пиячити не хворий? Нема чого дармоїдничати, хай іде працювати!

— Я чув, — ще хтось збоку докидає, — що Головліт повернув йому збірку поезій...

— І правильно! Занепадницькі вірші, єсенінщина...

Щодо «диких заяв» Косяченкових, то на мою думку (тоді й тепер) — не такі вони вже й дикі. Як могла українська держава забезпечувати всім потрібним для життя мого хорошого приятеля, жидівського письменника Іцека Кіпніса, то могла й Григорія Косяченка. Я не кажу про інших, бо не була в хаті, але в Кіпніса бувала не раз і не два, то бачила, як цей не дуже успішний письменник ніде не працював, але мав і затишне помешкання, і бібліотеку на всю стіну, і служницю, — все, що потрібно до життя. Держава подбала. То чому не могла так само й про українського письменника подбати? Ні, на мою думку, Косяченко мислив державницько, почував себе сином своєї землі, господарем цієї держави... якщо це — українська держава....

А Петро Колесник просто заробляв собі на Косяченкові «ідеологічно витримане» членство до Спілки.

* * *

У іншому гурті сидить Іван Ле і царственним жестом посуває шахового коня до «простого» письменника, а навколо сидить ґроно «вболівальників». — Не знаю, що мені робити з котом Ліриком! — міркує вголос Ле. Всі приявні вже знають, що йдеться про Зінаїду Тулуб. — Ця маніячка, стара діва, теж подала заяву, щоб її прийняли до Спілки, уявіть собі! Не знаю, як їй відмовити... — Всі навколо дружно регочуться. — Подала заяву, щоб прийняти її разом із котом Ліриком... — Всі ще більше веселяться. — І там таку ахінею понаписувала! Та який роман може вона написати? — Ще більший регіт. — Взагалі, я вам скажу!.. Де початок, де кінець її замряченій самохвальством фантазії? Ну, от ви, молодий чоловіче з кабінету молодого автора, — звертається Ле до когось там, — ви читали той її роман?.. «Людолови» чи як там?

«Молодий чоловік» презирливо знизує плечима. Ні він, ні ті видавництва, куди ця стара діва подала свій «роман», не вважають за потрібне витрачати час на читання маячення божевільної...

— Але як їй відмовити? — журиться далі вголос Ле. — Вона ж така навратлива, як осіння муха...

У цім казані щось варилося, але ще не знати було — що. А що багато було неясностей, то період Оргкомітету тривав дуже довго, щось два роки. Тим часом, письменники один за одним попадали в «проробку»...

* * *

Секція жидівських письменників жила своїм відокремленим життям. Там були свої «визнані» й «невизнані», члени секції дружили між собою і не мали стику з українськими письменниками. Але не всі. Ось поет Давид Гофштейн, він у згоді з усіма письменниками колективу. З усіма групами: старшими, молодшими; «мастітними» (це жартівливе перекручення російського слова «маститый» чогось дуже прижилося у їдкому лексиконі сміхів), як Іван Ле, і початківцями; попутниками й «пробленими»; жидівськими, українськими, російськими...

Гофштейн був найсоліднішою творчою постаттю в жидівській секції. Він же був піонером перекладів творів Шевченка на ідиш мову. Легко й приємно входив він у розмову з усіма. Старший віком, світлої вдачі і високої культури, людина з минулим сіоніста, він і не ховався із цим минулим. Не раз казав, що мріє хоч раз у своєму житті поїхати до Палестини, щоб

подивитися на землю предків. З ним навіть мені, що ніколи не маю теми для «світської розмови», знаходилось багато чого говорити. А він не цурався навіть таких упосліджених, як я та Косяченко.

* * *

І от навіть Давид Гофштейн шукав рятунку від Зінаїди Тулуб, що тероризувала буквально всіх своєю балакучістю та нестримною аґресією, націленою на жертву-слухача, хто б то не був, не зважаючи на особи. Гофштейн, я, Ле — їй байдуже! Вона могла годинами вистоювати (і тримати свого слухача) під дощем, на морозі, в коридорі на протязі, серед велелюдного зборища в МК, коли всі стоять групами, — і так непомітно переходити від одної теми до другої із своєї біографії, що слухач не має змоги вставити слово чи вислизнути з-під її бомбардування. А що Гофштейн саме й був такою доступною особою, то дуже часто був тим її слухачем. З вродженої делікатности він чекав, поки хтось підійде, і аж тоді непомітно слизав. Тулуб не помічала зміни і провадила своє далі, а Гофштейн потім дякував рятівникові. Не раз і мені.

Та всі ж знали, що Зінаїда Тулуб — перекладачка з французької на українську, член секції перекладачів. І не більше. Ніхто ані на товщину волосинки не вірив, що вона написала роман. Її просто на сміхи брали, коли вона турукала, що роман не тільки написаний, а й перекладений на чотири мови: російську, польську, французьку, татарську. Та й хто повірив би, дивлючись на цю чудернацьку, вийняту з дожовтневого минулого, постать? Типова стара діва, незмінно вдягнена в моду її молодости. Особливо характерні були її старопанські капелюшки. І став уже «казкою дня» її кіт Лірик, якого вона годувала м'ясом, з чорного ринку... Цим вона хвалилась не менше, ніж своїм графським походженням.

Так, графським! У біографії Л. Онишкевич (жур. *Наше життя,* листопад 1969), писаній за радянськими матеріялами, і в додатку-біографії Н. Полонської-Василенко «Зінаїда Тулуб у моїх спогадах» (жур. *Нові дні*, березень 1960) нема про це згадки. Я ж подаю тут почуте з уст самої Зінаїди Тулуб, шкода тільки, що не все так докладно, як вона розказувала.

... Вчилася вона в інституті «Благородных Девиц», то французьку мову знала краще, ніж російську, а української не знала зовсім. В їх родовому графському маєтку Тулубів вона чула

українську мову тільки від челяді. А скільки рисаків було в їх родовому маєтку! Вона дуже любила їздити верхи... Які ж дорогоцінні меблі були в їх палаці, скільки срібних сервісів, кришталю, картин, килимів... І все те прокляті більшовики розграбували, знищили, забрали. Палац спалили. Навіть могилу її батька знищили, поруйнували, осквернили. Був він похований в ограді церкви св. Федора на Лук'янівці, а вони, анафеми, безбожники, церкву зруйнували, гроби повикидали, і мусіла вона перенести батькові кості в інше місце...

Вона не тільки графиня, вона — інтимна приятелька таких світил російської літератури, як Бунін (білий еміґрант, це ім'я непристойне тут, але для Зінаїди Тулуб це нічого!), поетеса Зінаїда Ґіппіус. Оце недавно була в Ленінґраді — цілу ніч із Вересаєвим проговорила!

А як вона навчилась української мови і дійшла до такої досконалости, що тепер із французької перекладає на українську і ДВУ друкує (це так, правда. Д. Г.), то теж цікаво. Ось послухайте! Коли настала українізація, вона, щоб вивчити українську мову, взялася викладати її у військових частинах Чека. І так вивчила! Оце ж тоді почала вона писати свій історичний роман.

Писала вона цей роман за консультацією всіх найкращих фахівців і науковців, яких тільки могла знайти: геологів, істориків, біологів, географів, сходознавців, філологів... Скільки раз ходила до Михайла Грушевського в його кабінет, бачила, як він працює: в неопаленому приміщенні, пальці від холоду задубіли. Він не сидить, а стоїть біля пюпітру... Але завжди уважний був до всіх її запитів... — Ну, це вже ґвалт! Ім'я буржуазного історика Грушевського, взагалі, непристойно згадувати в цих стінах, а ця несповна розуму малохольна отаке меле!..

І звичайно, що всьому цьому ніхто ані слову не вірив. З ґлузду зсунулася стара діва!

* * *

Подивіться, як скромно поводяться справжні, вже з іменем, письменники! Візьміть Степана Васильченка. Та він ніколи навіть не показується в МК, а як треба яку «картково-пайкову» справу залагодити, то приходить його дружина з сином Юрком. А коли Спілка вчителів влаштовувала йому ювілей, то він також не прийшов, справляли без нього...

Або Максим Рильський. Чи він коли десь чимось хвалився? А саме йому то є чим похвалитися. В 13 років уже з'явилася перша збірка його поезій, а тепер, хоч він від неоклясиків перескочив із піснею про Сталіна до пожовтневої літератури, — ні в кого тут не було проти нього ніякої зачіпки. Навпаки, всі однаково шанували, як попутники, так і радянські, не було сумніву, чи приймуть його до Спілки. Ба, він уже член. Хто ж може так, як він, експромтом написати вірш — і прекрасний. З одною умовою: пише він «під парами». Так, це не секрет. Рильський заливає себе алькоголем. Різних оповідань можна було наслухатися за шахами про п'яні витівки Рильського... Ні, ніхто не закине Рильському, що він носиться із своїм талантом. Навпаки, — скромний, скромний, скромний... Так, — додам і я, — не було ні разу, щоб Рильський не привітався ввічливо зо мною — що вище підносився він і що нижче зсувалася я вниз в очах цього оточення. Руді вуса кілечком і трохи скривлений ніс Рильського та його добродушно-приятельське помахування рукою, — ось такий він стоїть перед очима.

Або Тичина. Приходжу я раз до Місцевкому, а там сидить за одним столом і говорить із кимось якийсь невідомий мені чоловік. Одягнений дуже скромно, у сірій сорочці. Хто це? Мені кажуть: та це ж Павло Тичина! Приїхав із Харкова і зайшов. І так само непомітно й пішов, ніякої помпи, ніякої бомбастичної пихи, ніхто йому ніякої зустрічі не влаштовував.

21

Цілу зиму я працювала над книжкою про Туркменістан. Була мета. Коли я маю мету, тоді горю, тоді депресія і її нащадок, нудьга, відлітають, я у владі свого зусилля, цупко тримаю за руку-хвіст завзяття та напруження, нічого іншого не входить у душу.

Сестра йшла на роботу, а я залишалася сама. Це була передумова праці. Як є хто в кімнаті — не можу зосередитися, я легко переймаюся атмосферою, вже витвореною. Та й крім того — хоч ми й рідні сестри, а зовсім-зовсім різні. Льону не цікавили мої прагнення, вона їх мала за ніщо, бо справді, що вони варті, як я й досі не маю за що існувати? А з цього прямий висновок, що мої писання і непотрібні, і друку не варті.

Так вийшло, що як я повернулась до Києва, то ніби перейшла на її утримання. Найдошкульнішим у побуті для мене було пам'ятати про всякі щомісячні оплати: за мешкання (17

карбованців місячно), електрику. Забуваю. Або так переймаюся, щоб не забути, що все інше йде нанівець. То я залишила Олені цю турботу. Вона ж діставала на роботі талони на дрова (друге моє вразливе місце) і дбала про їх доставу. Вона ж робила генеральне прибирання в кімнаті. Мені треба було топити нашу грубу, кахляну піч, а в кращі часи варити в духовці борщ. І траплялося, що я забувала, не мала часу. Ставалася буря! Трохи врівноважував мій вклад у наше спільне «господарство» — мої 500 грамів денно хліба на картку та час-від-часу якийсь «крохмаль».

Хоч молодша за мене на чотири роки, вона вважала себе старшою і завжди читала мені нотації та повчала. Чому? Я думаю, тому, що я була беззаробітна, безпорадна і недбайлива про життьові необхідності. Тому вона вважала себе «головою родини». Їй видавалося, що як вона не зауважить мені, то я те й те забуду. Оце ввійшла я до кімнати з розстебнутою торбинкою, вона вже, як наче на Вітю, кричить на мене: — Дивись, як ходиш! Розтелепа! За тобою так і дивись! Вже, мабуть, все погубила! — А я просто виймала в коридорі ключа до входових дверей і так, не замкнувши ручної торбинки, зайшла до хати. Дрібниці, але мене це дратувало. Я ж звикла жити самостійно, незалежно, хоч як то мені приходилось. Це й було причиною, що нема-нема, та й подиркаємося.

Я розуміла походження її старшування і тому моє змагання до утвердження в літературі мало для мене неабияку вагу. Хоч би тому, що тоді... Ось будується житловий дім для письменників, «Роліт», («Робітник літератури»), я там дістану трикімнатне мешкання, буде де розміститися. Тоді вже й Льона матиме до мене трохи респекту.

Словом, вона дивилась на моє життьове змагання скептично-поблажливо і її схвала чи несхвала моїх писань залежали від мого успіху чи неуспіху «в сферах». А втім, хто її знає! Вона наче зовсім не цікавилась літературою, — а бувало, почне прибирати, зачепиться за якусь сторінку в книжці, що я принесла, — вже все покинула, читає! Аж поки не дочитала з середини до кінця, а потім спочатку до середини. Я певна, що вона й усе моє прекрасно перечитувала, тільки так, що я не знала. Мала вона й свою думку, приємнішу для мене, ніж мені висловлювала, посередньо й безпосередньо. «Нема пророка в своїй родині!»

Обідати ходили ми в якусь колосальну, непривітну своєю задрипаністю, їдальню на Хрещатику біля Васильківської, там із віконечка діставали бурякову юшку за 80 копійок, а ще треба

було з півтори години витримати чергу. А часом бували талони й до якоїсь іншої масової їдальні, там можна було дістати раґу з городини. Не пам'ятаю, я чи Льона діставала талони до цих їдалень, мабуть до «раґу» я з Місцевкому, бо якось я там бачила й Віктора Гудима. Тепер він уже не з тими юнацькими рум'янцями здоров'я на лиці, а звична усмішка була якась вимучена...

То навіть і в Києві, що його так оберігали всякими «закритими розподільниками», і то вже на буряки перевели населення...

* * *

А на вулицях голодні селяни молили: ЇСТИ! Особливо пам'ятаю того діда у добротній кереї, з бородою, тим подібного до дядька Явдокима Кравченка. Стояв навколішках посеред Лютеранської, там, де вона горбом спадає вниз, і благав: — Змилуйтесь! Дайте хоч шкуриночку! Я ж вам возив хурами! — А люди йшли вгору і вниз, отупілі від цих видовищ, байдужно обминали...

То ж був рік найжахливішого розгасання голоду, жнива смерти. Виморочні села... В газетах «жіть стало лучше, жіть стало вєсєлєй», а залізничні станції облягали вошиві, з клунками селяни, що здолали виповзти із села і кудись їхали світ-за-очі. Моторошні чутки з села просочувалися, але переказувалися пошепки. Письменники вже не їздили у творчі відрядження, а тільки довірені члени партії, такі, як Косарик-Коваленко, із «спеціяльними завданнями». Міста були острівцями серед моря голоду...

Всіх, до кого мала я доступ, питала: що це діється? Куди їдуть всі оці селяни і чому вони не їдуть, а сидять під вокзалом на землі — у дощ, у сніг, у морози? Хто винен? Хто це робить? Бо ніяк не містилося мені в голові, щоб так безглуздо сама держава видушувала своїх же громадян.

Це за це, мабуть, Євген Плужник називав мене елементарною й примітивною. А я ніяк не могла зрозуміти, чому це продуцент хліба вмирає без хліба. Де в цьому логіка? Яка мета цього? Чому хліб зостався на ланах незібраний, а ті, що мали його збирати, гинуть у селах та на вокзалах? Чому взятий на своєму ж полі колосок, вирощений своїми ж руками — кримінальний злочин?

Це тепер, з ретроспективи часу, із з викриттям таємних плянів Москви-Сталіна — взяти Україну голодом — все ясно.

А тоді малій людині, оточеній фактами тільки найближчими безпосередньо до неї, навколо неї, все це було вкрай незрозуміле... Хай я навіть елементарна й примітивна, то незрозуміле.

На ці питання, ті, що з ними я могла говорити, відповіді не давали. Питала я Кіпніса (з ним можна було щиро поговорити): — Це дико, що уряд, на словах так піклується долею трудового народу, на ділі нічим не запобігає голодові. — Кіпніс туманно відказав: — Як ідеться про життя й смерть хворого і для цього треба відрізати пальця, то лікар вирішує відрубати пальця... — Ребус. Яка загроза Радянському Союзові, що його може врятувати тільки масова колективізація плюс голод на селі? То це все селянство — тільки «палець»? — думала на це я, як звичайно пізніше, розколупуючи цей Кіпнісів горіх...

Оце тоді саме, але в інших проміжках часу, оповів мені Кіпніс, що померла мати Лазара Каґановіча, яка жила в царському палаці біля Маріїнського саду, і що її поховали з великими почестями, з промовам й музикою, на державний кошт.

Питала я й у самої партії, в особі одного директора МТС. До сусідки Рожкової часто тепер приїздив її родич, чоловік її сестри, якийсь високий партієць, присланий із Москви до Миронівської МТС, мабуть, «тисячник». Ситий такий, добродушний... Він заводив зо мною приятельські розмови, — ото й його питала. Ну, хто ж, як не він, знає? Він мені роз'яснив: — Це саботаж клясового ворога, це куркуль активно й злісно діє, щоб зірвати хлібозаготівлі, тому й хліб на полі зостався гнити.

То оце може отой дід на Лютеранській навколішках і винен у саботажі?

Я й Косинку питала. Розповіла, до речі, і про цей погляд добродушного ситого директора МТС. Косинка на те тільки сказав: — А ви не дуже розмовляйте з директорами МТС! За одверті розмови висилають кудись на п'ять років...

22

Весною я вже мала готову книжку. Назвала її «Тезе, Туркменістан!», що означає: «Живи, Туркменістане!» Що ж тепер з нею робити? Втомлена й виснажена, але з духом переможця над матеріялом, що з ним борюкалась усю зиму, я радію. Ось тепер уже відчиняться мені двері до друку! Я ж так чинила, як з усіх боків турукали: перебудовуйся! Вчись політичної грамоти! Читай газети! Дотримуйся пролетарської ідеології! — Я певна була, що вже ця книжка ідеологічно витримана. А що ж, ні?

Про нове в Туркменістані, про розкріпачення жінки, розвиток бавовництва, про допомогу кочовим скотарям в час негоди... Як туркмени будують шатра. Оази і пустелі. Що ж тут невитримано ідеологічно?

Найближче до мене місце — журнал *Радянська література*. Редактором там Іван Ле, а секретарем — Яків Качура.

Качура жив на Лютеранській, я щодня проходила повз той будинок. Там ще й бакалійна крамничка була — тепер усі полиці заставлені порожніми коробочками... Качура ставиться до мене дружелюбно, треба зайти до нього додому та розпитати, чи до речі було б занести рукопис до редакції.

І ось бачу себе в картинах пам'яті, що сиджу в нього у хаті. Саме втрапила на сніданок, припрошують і мене до столу, до чаю. На столі масло, наче в казці Шехерезади. Це, мабуть, з тих академпайків. Я обережно намазую тим маслом хліб, «туманцем», а дружина Качурина ще й припрошує: — Та накладайте більше масла! Намазуйте по-американському, а не так по-совєцькому! — І додає. — Це наш Юрко приніс такий вираз із школи... — Які тут потрібні коментарі?

Качура не сказав мені нічого виразного, але я таки понесла до редакції «Тезе, Туркменістан!»

А тепер бачу й другу сценку, вже в кулуарах приміщення МК письменників. В одній із цих бічних кімнат, що ведуть до редакції, сидить Іван Ле, грає в шахи з кимось. Якраз його партнер десь відскочив, а я скористалася моментом, підійшла. Стою перед Ле в приниженій, прохацькій позі і боязко питаю: — Чи прочитали ви мій рукопис?

А Ле розвалився, як паша, у кріслі і прорік своєю повільною полтавською інтонацією: — Прочитав! Річ непогана, але друкувати не будемо!..

Чи потрібні тут коментарі?

* * *

Це вже я давно бачила, але намацально відчула саме в цю хвилину: в МК письменників, крім продуктової системи й оцінки талановитости розмірами «пайків», з'явилося ще щось нове: дух бюрократизму, зáник рівности поміж членами. Він ще, покищо, проявляється в поведінці Ле.

Цей самий Ле, що колись був тихий і непомітний і що йому так поклепувально по плечі протеґував Качура, тепер він став диктатором МК. Від нього тепер залежали всі настанови щодо

кожного члена колективу — і вони визначалися там десь, у ході гри в шахи. Ці шахи чомусь відогравали велику ролю, бо Качура й додому до Ле приходив у них грати, а за шахами всі місцевкомські та редакційні справи непомітно перемелювалися.

Знову ж до Качури захожали Косяченко з Жигалком, оті саркастичні насмішники, Качура до них узяв батьківсько-протегувальний тон, як і до мене. Вони носили до нього свої новини (а Косяченко отож там і пронюхав про засекречені «академічні пайки»). Новини колективу Качура доповідав Іванові Ле. От, гарна система! Але Качура до нас не був ворожий, може — наш оборонець. Принаймні, я часто відчувала його непоказану наверх опіку.

Ну, а про Ле, то вже й без Косяченка всі відкрито говорили, що він поводиться, як султан. Справді! За книжку «Роман Міжгір'я» звідусюди сиплються гонорари: перевидали її великими тиражами вже кілька разів, вже й на інші мови переклали. Тепер Ле має вже свою дачу, побудовану, до речі, коштом міської управи, має автомобіль, а що він удівець, то й оженився з молодою кралею. Не просто собі якась там сільська, як була покійниця, а студентка інституту чужих мов, вивчає еспанську. А де поділися шестеро дітей? Чи вони живуть окремо, чи їх приміщено до сирітського притулку? І чи їхнє приізвище Мойся, чи Ле?

Еге, ви б побачили Ле не тут серед інших письменників, а в себе на дачі! В квітчастому шовковому східному халаті, — справжній падишах! Вельможа виріс! Тепер йому вельми підходить оця манера говорити з підданими повільно, по-«дядькополтавському» розтягуючи слова.

Це було нове. Ще не було такого в МК письменників. А втім... Він же голова Оргкомітету, що приймає чи не приймає до новоутвореної Спілки письменників.

Але це ще добродушно, патріярхально-родинно. Ось і така сценка з того часу виринає, чисто демократична. Ті самі шахи, ті самі столики, гуртки письменників сидять і стоять... Сидить і Ле у кріслі-гойдалці, розглядає нове число журналу і каже: — Я ніби трохи грамотний, а убийте, нічого не розумію, що наш академік написав...

Читає вголос вірші Тичини. — Може я нічого вже не розумію, але скажіть мені, де тут поезія?

... Нехай пани там кумкають,
А в нас одна лиш думка є,

Павперизація,
Розкуркулізація...

Хтось молодший додає жарт чи істину. Тичина послав свого вірша до якоїсь редакції без підпису, а йому відписали, щоб ішов учитися шити чоботи...

* * *

Після моєї «авдиєнції», (я — навстоячки, а Ле — навсидячки, розвалившись у кріслі), я — до Качури. З ним ще можна говорити, не зважаючи на його протекторський тон. То мені не шкодить. Я ж почуваю себе повною права. Чому не маю я доступу до друку? Чи в нас так багато літературних сил, що моя праця непотрібна?

Але Качура не пояснив, чому. — Ти, Явдошко, пиши краще щось нове, — відказав замість пояснення він, наче твій старший дядьо.

Так легко я не здалася. Я ще не розуміла, що *що* б я тепер найталановитіше не написала, — не бачити мені друку. Я ж — «одіозна постать»! «Вихованка Пилипенка!» Косіор на мене показав пальцем!

Для цього, щоб зрозуміти, мені треба було ще поїхати у Харків. Туди я подала мій рукопис, у видавництво *Молодий більшовик*. І ось бачу себе в цім видавництві, я в кабінеті редактора, що вирішує долю рукопису. Редактор без зайвих пояснень повертає мені рукопис із власноручною резолюцією: «Відхилити».

Виглядав той редактор таким самим надутим совєтським бюрократом, як і інші ганси, що порозсідалися в цих кабінетах. Говорив він зо мною офіційно, холодно, неприступно. Та й не диво! Я — «проброблена», а він увесь час іде по висхідній. Пригадався мені з давніх забутих днів один юнак із русявим чубом та насмішкуватими косинківського стилю очима. Він чи не він?

Більш уже нікуди не квапилася я з цим рукописом. Так і лежав він у мене та й не забрала його з собою, бо вважала слабкою річчю. Мабуть, добре, що ця книжка не побачила світу. І чи повірили б ми, коли б який провидець тоді сказав, — тоді, як я принижена, з відкинутим рукописом виходила з того кабінету, — що через сорок років у Америці ми сердечно сидітимемо поруч за почесним весільним столом?

Про «Тезе, Туркменістан!» ніколи в нас не було згадки.

23

А події так розвихрювалися, що моя особиста уараза потонула в морі землетрусів і вибухів.

Їм передував цілий ряд смертей і самогубств, що були десь поза київським колективом письменників. Заходжу я раз до МК. Багато людей, лиця схвильовані. Щось трапилося. В таких випадках розпитувати не треба, кожен аж лускає з бажання повідомити новину першим.

... Похорон Надєжди Алілуєвої. — Хто така Алілуєва? — Я по своїй політичній неписьменності не знаю й того, що це жінка Сталіна. — О, це та, що в її батька у Фінляндії переховувався Сталін? — Ні, це друга, аспірантка Науково-дослідного інституту історії... — О-о! — і вже тихше: — Кажуть, сам Сталін її задушив. Вона не погоджувалась із політикою колективізації. Вона вимагала, щоб Сталін цей курс припинив. В тому ж інституті був студент, також член партії, з України, він їй і розказав, що на Україні діється, — про голод, звірячі методи відбирання хліба, людоїдство, вимерлі села. Як член партії, Алілуєва почала із Сталіним про це говорити і настоювала, щоб він припинив колективізацію. Вони почали сваритися і Сталін у нападі люті під час цієї сварки й задушив її.

Це в нас у Києві в МК письменників у той день, як хоронили Алілуєву, таке розказували. Я тільки записую тодішні розмови. Як дійшла того ж дня вістка з Москви до Києва? «Узун-кулак»? І знаменно те, що про самогубство чи про який інший варіянт цієї смерти не було й мови, навіть офіційної. А тепер дочка Світлана плете щось інше. Вона ж була мала, їй могли іншу казочку розказати, мовляв, батько — цяця, мама сама застрелилась...

То якщо я чула в Києві справжню версію смерти Надєжди Алілуєвої, — виходить, що вона загинула за Україну?..

* * *

Іншим разом приходжу до Дому літератури, а за столом Місцевкому письменників сидить не секретар Новоселецький, а сам голова, Качура. Побачив мене, дає список і каже: — Підпишись, скільки можеш, на допомогу безпритульним дітям. — Я на це: — Та я сама безпритульна, як я можу підписуватися? — Справді! Знає ж, що я ніякого заробітку не маю, нічого не друкують, — і «підпишись»! Нема за що зачепитися, хоч за

хмару хапайся, а вони... Я була вже озлоблена, скрізь передо мною зачинені двері... І була б не підписалася, якби Качура не прикрикнув: — Ти не будь дурна! Підписуй і мовчи! Над безпритульними взяло шефство НКВД!

Більше він не міг сказати. Слово «енкаведе» заціпило мені уста. Я мовчки підписалася. І вже далі не вголос, а про себе думала: «Яке фарисейство! Наробили безпритульних, а тепер у шляхетність граються. „Шефство"! А ось розкузують, що з дитячих будинків щоранку вивозять хури трупиків... Як дрова...»

Так! «Жіть стало лучше, жіть стало вєсєлєй!» — щодня гіпнотизує газета. Читайте газети!

* * *

Прийшла з Харкова вістка, що застрелився Микола Хвильовий. Це був день найбільшого хвилювання. В залю й бічні кімнати МК письменників приходять і приходять письменники, ніхто не збирається відходити, всі поводяться так, наче покійник тут, у сусідній кімнаті. Подробиць ніхто не знає, невідомо, як до цього поставляться вгорі. На яку ступити? Вдати, що нічого не трапилося? Влаштувати мітинґ, жалібні збори? Чи навпаки — засудити вчинок, негідний комуніста? Ніхто-ніхто, навіть верхівка, нічого не знає...

А тут приповзла ще одна вістка. Заарештовано Бобинського, того галичанина, що недавно перейшов кордон, комуніста...

Аж через тиждень власті здобулися. Хвильовий опинився в одній купі з... Косинкою.

Бо вже почалася «доба критики й самокритики». Збори за зборами, «присутність усіх членів обов'язкова», — так кінчалися оголошення. Найперше на цих зборах під обстріл потрапили попутники. В слові «попутники» такий зміст, що цим людям по дорозі до якогось часу, але вони можуть в певному часі розійтися з радянською лінією, тому... «Непопутники», як з'ясував уже Борис Коваленко, а за ним з'ясовує тепер Петро Колесник, були неоклясики. Але вони й не належали до Місцевкому письменників (за винятком М. Рильського), то їх «проробляли» лише рикошетом, без «організаційних висновків».

Тон на таких зборах «самокритики» завдавав і зáспів учиняв Іван Ле програмовою доповіддю «про чергові завдання радянського письменника, як помічника партії»... В унісон «висловлюються» ідеологи С. Щупак чи Є. Шабльовський. Так чи інакше, зачіпають тих, що сидять тут, попутників — із критикою їх

творів, давніших і сьогочасних, критикою їх висловів у приваті, їх поведінки. Найяскравішою постаттю в київському колективі письменників був Григорій Косинка, його найбільше й «пробляли». Не раз уже гуляв в устах Ле Косинчин вислів... Він, нібито, відмовився прийняти в радіомовленні працю диктора словами: «Що я — собака? Гавкати?» — Бачите? Така почесна праця, як говорити в етер до трудящих мас — по-косинчиному «гавкання»!

Після вступної доповіді («гуйджа!») брали слово критики Євген Адельгейм, П. Колесник, Ф. Якубовський... Найкусливіший був Колесник. Він прибирав прокурорського вигляду, при цьому мавпуючи манери Миколи Зерова в інтонаціях, мінах, дрібних жестах. Мусіли виступати й інші, навіть найсмиреніші письменники, навіть з інших секцій. Яке там діло було жидівським письменникам, що діється в українській секції? Ні, і їх обов'язували «брати слово». Знаю це від Іцека Кіпніса. Навіть його, що не вміє двох слів прилюдно зв'язати, примушували виступати.

Я сиджу (бож конче буваю на цих екзекуціях) тихо, як миша. Це для мене вистава, бо за словами, що тут лунають, є ще інші компоненти «дійства». Ось знаю, що Косинці не прощають його гарного костюма закордонного походження. Ага-а, він дістає пакунки з-за кордону?! Вже й пляма, щó б не робив, щó б не говорив Косинка. Тут же пригадую, що, так між іншим, недавно сказав мені Косинка: «Закордоном цього дня знають усе, що в нас сталося за день. Раніш, ніж ми тут з вами довідуємось...» Як?

О, а це що? Вже й Рильському дістається! Критикують його нову поему «Марина». Спочатку неясно чому, а потім... Таж закордоном видано цю його поему. Ось і причина, чому її тут узяли на багнети.

Сидить біля мене Олексій Кундзіч і каже: — Дивіться, Плужник весь час теребить рукою окрай стільця. Не подобається він мені! Здається, що людина не має за душею ніякого змісту... — А Плужник у той час думає своє, чого голосно не скаже. Він ще переживає нищівну критику, що зустріла його п'єсу «Фашисти». А він же на неї покладав стільки надії, так багато часу й зусиль вклав у неї. Завжди їдко-саркастичний, навіть у найменших подробицях. Може в цей час, як його спостерігає Кундзіч, він думає: «Зрештою — все це пічухá! Мені б тільки трохи здоров'я». Він має давнє ТБЦ.

За такими величинами, як Косинка, Рильський, Плужник,

Іванові Ле не до мене й моєї підмоченої репутації. Я собі сиджу й дивлюся на спектакль, як колись на мій дивилися інші в Харкові. Сиджу собі й мовчу. Коли чую — Ле й моє прізвище відмінює, «куркульську письменницю Гуменну»... Я подаю записочку і прошу слова... Не знаю, що я таке казала б... Слава тобі, Господи, Ле слова мені не дав. А причина була проста, як я дуже скоро довідалася. Зустрів мене Охрименко і каже: «Там про вас у закордонному журналі є дуже похвальна стаття». Аж тоді зв'язую: закордоном хвалять — тут лають.

Але Косинці слово таки дають. Може й Ле вголос лаяв, а сам з насолодою впивався кожним Косинчиним словом? Бо що ж це таке? Поки говорили інші, письменники шилися по кутках, виходили гурмами в коридор «перекурити», чи й грали в шахи. А як став на трибуну Косинка, немов електрична іскра пробігла по залі й прилеглих приміщеннях. З усіх кутків поприбігали, заля вмить наповнилася по вінця, вже нема де сісти, стоять попід стінами, ні живої душі там, де щойно була вся оця громада. Всі цікаві, що ж то сьогодні скаже Косинка. Ловили кожне слово.

А він, блискучий промовець, говорив сміливо, дотепно, ядерно, насмішкувато... — Якщо хочете, товаришу Ле, то скажу й про гавкання. Український письменник має свої специфічні завдання, а не протирати діри в штанях по канцеляріях. Ви називаєте письменника інженером людських душ? Згода. Але ж ви хочете перетворити письменника з інженера на міліціонера людських душ! А це вже — даруйте!.. — Оплески!

Якщо говорити мовою Сави Божка, то Косинчині були справжні тронні промови. Та як було в тому захопленні запам'ятати каскади Косинчиних висловів?

* * *

Тепер така сценка стоїть перед очима. Знов якісь збори з «обов'язковою присутністю». На одному стільці у ще порожній великій залі сидить Євген Плужник, повісив голову. Щось із ним заговорила я, а він мелянхолійно відповідає: — Хто ж тепер за нас подумає? Нема тепер кому заступитися за нас. Скрипник застрелився.

Що-о?

І аж тепер бачу загальну розгубленість. Вона в атмосфері. Самогубство за самогубством.

Про яке заступництво каже Плужник? Я того не розуміла.

Може які грошові дотації? Пригадалася грайлива розповідь Василя Атаманюка, почута тут, в кулуарах. Він — секретар об'єднання «Західна Україна». Приїхав до Харкова в Наркомос, просити дотацію на видання журналу. Скрипник зустрів його привітно та все розпитує про деклярацію, що її мало опублікувати об'єднання «Західна Україна» проти якоїсь вихватки закордонних націоналістів. Скрипник навіть не слухає, що йому Атаманюк про дотацію торочить, а тільки приказує: — Не читав, не читав, не читав...

Признатися, я й не чула ніколи про жадні дотації, але ця загальна прибитість і принишклість у Місцевкомі письменників казала, що сталася якась велика і грізна подія. Ми стоїмо ще перед чимось гіршим, ніж досі. Я толкувала собі самогубство Скрипника, як капітуляцію. Сам побачив, до чого довела його червона політика, і став перед своїм власним судом. Але ж я у політиці нічого не второпаю! Я знаю лише одне, що добро злочином не твориться, а все те, що твориться тепер на Україні — злочин, — то й Скрипника, як він із ним не боровся. (І знаю, що мені нема ходу, бо я... писнула про лише початок теперішнього...) Самогубство Скрипника мене мало тоді схвилювало.

Аж тепер, як оглядаюся назад, бачу, що й мою долю зформувала далека хвиля цього вибуху в морських надрах-глибинах партії. Аж тепер доглупуюся, що й те відрядження, яке мені приніс Будяк від Пилипенка, і ті 80 карбованців, були з Наркомосу, значить з-під крила Скрипникового. А не було б тієї подорожі, не було б і дальшої історії з Косіором та його гицлями. А подорож у Туркменістан? Теж. Це й була та вказівка-стрілка, що повела мене по цій, а не по інакшій, дорозі та й привела до здійснювання моїх творчих завдань... у Америці... Всупереч вражим людям, що затоптали мене на рідній землі. Але тоді не могла я так усе це зв'язати...

Розгубленість у Місцевкомі тривала недовго. Прийшла офіційна лінія, як до цього самогубства ставиться партія. Збори відкриває Ле, проголошує її, а одночасно відкриває «нову еру» в житті київського колективу письменників. І чи лише київського?

24

На такому тлі поїхала я лікуватися до санаторії в лісі, у Соснівку біля Черкас. Я ж була потенціяльна сухітниця, змалку хворіла запаленням легенів, сухим й мокрим плевритами, а тепер справу довершили оці хронічні недоїдання, напівголоду-

вання. Справді! За малими винятками, починаючи з 16-х років життя, я жила більш і менш недоїдаючи...

Була б і не знала, *що* там у грудях, байдужість була загальним тонусом, — але Місцевком письменників послав усіх на медичний огляд. Бож крім отих спорадичних «пайків» і першої категорії хліба, ще й курорти, санаторії та будинки відпочинку, ще й медична допомога належиться письменникам. І цих «путьовок» до відпочинків було багато, і були вони безкоштовні.

Де ж брала на це кошти держава, як у селі люди їли одне одного? Ось яка проблема довбала голову. Чого це в державі робітників і селян падає з голоду той, хто харчі продукує, а дармоїд має в закритому розподільникові стільки, що ще й чорний ринок постачає? Цю проблему я розв'язувала абстрактно, не в пляні «село-місто», а принципово. Я завжди кружляю думкою навколо чогось, обсмоктую. От тоді билася над питанням, чому це людина людині вовк. Питала: чи я у державі вовків живу? То це якесь вовче лігво, а не держава, коли одні мають, що вже в горло не лізе, а інші вмирають з голоду. Який же це соціялізм? Соціялізм це добро всім.

Качура казав, щоб я сховалась із своєю «християнською мораллю», при чому — останні два слова вважалися лайкою. Гася на всі мої оці нерозуміння відказувала: — Ти несучасна! Треба боротися за себе! — За це називав мене Плужник примітивною й елементарною та додавав: — Читайте газети! — останні два слова глузливо. Було мені неприємно слухати таке від Плужника, і хоч я не почувала себе в одному таборі з Колесником, але й з Плужником — теж ні... Добре, я примітивна. То так уже й буде...

Зароджувалося в думках щось нове, хоч ще не вилилось у кристал слів, а таке щось: «Я смішна й наївна серед цих, примітивна, — гаразд, моє місце з примітивними. Десь же мені треба бути. Відкидають ці — буду з примітивними». Почуття повної самоти й чужости, небажання приймати участь у цій вовчій хапатні...

Не зробила на мене враження лікарська діяґноза: «закритий процес ТБЦ, перша стадія». Мало чого не буває. Я вже до цих легеневих хвороб звикла. ТБЦ, то ТБЦ, — байдужно думала я, — може швидше буде вже кінець, однаково нема мені тут місця, в цьому житті... — І попросту закинула думку про це.

Наслідки обстеження стану здоров'я членів колективу письменників пішли й до оздоровної комісії, але я тим теж не цікавилась. Не для мене.

І от одного дня приходить до хати Давид Гофштейн. Це було більш, ніж несподівано, бо Гофштейн — рівня Ле, а не мені. Здивовання й запит були, мабуть, написані на мойому лиці, бо Гофштейн почав свою мову так:

— Тяжкенько теребкатися до вас нагору, а я вже літня людина, та крім того й зайнята... Але я прийшов просто потовариському, щоб сказати вам, що для вас є місце на два місяці в санаторії... Якраз одне місце для хворого на легені з закритим процесом...

Я не виявляю жадного ентузіязму. Як можна нажиратися в цей час, коли поруч лютує голод? Це також злочинно. Так виходило з моїх думок про «вовчий закон». Я почуваю себе краще морально, коли поділяю долю маси, а не користаю з привілею купки. Я відмовляюся.

Гофштейн ще каже, що мав туди їхати Забара (член жидівської секції), але в останній день вияснилося, що йому сосновий ліс шкодить, він має астму. Подорожня вже два дні пропадає. Шкода! Треба її використати.

Тим більше. Це значить — дають, що з носа спало, — думаю я.

Знов каже мені Гофштейн, що він бере участь у оздоровній комісії Місцевкому від жидівської секції і покликаний дбати тільки про членів своєї секції, але він бачив лікарську діяґнозу і знає, що мені більш, ніж кому іншому, потрібен сосновий ліс, а тому він прийшов мене переконати, щоб я не брикалася, а взавтра ж їхала. — Ви кажете, що не маєте права про себе думати, коли таке навколо робиться, що це нечесно... А я скажу, що ви не маєте права своїм здоров'ям легковажити. Ви потрібні нашому суспільству... Майбутнього ніхто не знає...

— Як я можу їхати, коли я навіть на квиток не маю грошей? — Цим я хотіла сказати, яка непотрібна я цьому суспільству. Але Гофштейн не вважає це жадною причиною до відмови. Він каже, що МК гроші на проїзд видасть. Треба триматися за життя, йти назустріч йому, треба в ньому все пережити, і добре і зле, щоб знати, а не ховатися у свою власну шкаралущу...

Гофштейн ще з годину отак переконував. І переконав, розтопив мою впертість відмови. Саме тим, що прийшов особисто, виявив людяність...

* * *

Соснівська санаторія мала два відділи: для незаразливих із закритим процесом ТБЦ і для тих, що вже мають відкритий.

Перший був розташований у лісі, складався з малих окремих хатин і центрального будинку-їдальні, а другий був ген далі, більш режимистий, бо там хворих обставляли лікарськими процедурами, більш подібний на шпиталь.

У цьому ж першому відділі головне лікування було — соснове повітря. Я жила в одній такій хатці у лісі просто серед сосон. Нічого нема в ній, тільки голі дощані стіни і три ліжка. Двері цілий день можуть бути навстежень, а як дощ, грім і блискавка, то навіть гарно! Одного разу ввечорі підчас бурі у розчинені двері залетіла до нашої хатини змійка-блискавка. Влетіла, покрутилась по темній хатині й вилетіла, — і ніхто з нас трьох не здогадався, що то смерть залітала. Було тільки феєрично гарно.

Ніяких процедур. Тільки надокучливо було ходити п'ять разів до їдальні денно. Надокучливо і соромно. Бо біля воріт, перед їдальнею завжди стояли діти з села. Стояли і дивилися. Із страшними очима мудреців і суддів, із видутими животами на тонких ніжках, з ниточками-руками, з тільцями, в яких ледве жевріло життя. Вони не просили, не простягали рук. Вони тільки стояли й дивилися, як повбирані ситі пани з міста жеруть працю їхніх батьків. Милосердніші санаторники виносили хліб чи що вдалося, але потаємно, в кишенях, під полою, бо не дозволялося...

Це були діти з сусіднього села, що вмирало поруч із вщерть насиченою харчами їдальнею для МІСТА, куди кликали п'ять разів на день жерти котлети, масло, яйця, манну кашу і всякі пундики... І я також беру участь у цьому злочині. Ще й жартую, розмовляю з сусідами за столом, з якимсь Сашком Сучковером, дуже інтеліґентним українцем з таким неукраїнським прізвищем. А й ходимо гуляти по лісі, біля озера пляжимся, я із своїми співмешканками... А одного разу мене й Зою вигнали селяни із жита. Пшениці й жита́ навколо, упритул до лісу, колосилися й повнилися, як жовте море. А в збіжжі побачили ми сині волошки й захотілося нам прикрасити наше ледаче життя ще й волошками. Тільки но ступнули ми в лан, а тут де не взялися люди. Селяни чи колгоспники, не знаю, але вони почали нас виганяти та соромити.

— Ану, гайда звідси, паразити чортові! Толочите тут людську працю! А підіть краще в село та поможіть ховати мерців, бо вже нема кому!

В тому лісі, де ми дихали цілющим сосновим повітрям, інші

показували мені й Зої горщик та сліди вогню. Це жінка варила тут своїх дітей... Моторошне, страшне місце.

Трохи полегшало, як побачила я Грицька Косяченка. Він теж був у цій санаторії, тільки у відділі, де лікували відкритий процес туберкульози.

Я йому теж показала те похмуре місце в лісі, а він оповів ще й про інші випадки людоїдства.

Грицько був цілком у обіймах песимізму. Він не бачив нізвідки просвітку в сучасній загибелі. — А оця Спілка письменників... Це ж усіх нас хочуть загнати до одної кошари, щоб кожен за кожним шпигував, а потім по одному витягатимуть з цієї кошари... Проо-опали ми, як руді миші Геть усіх нас винищать, згадаєш моє слово!

І далі: — Думаєш, спростá вони на кожних зборах відмінюють Косинку? Чого вони від нього хочуть? Чи ти знаєш, що він цілими ночами вистоює в черзі за комерційним хлібом, а тоді на плечах несе 50 кілометрів на село батькам? Бо там уже кору їдять! Заграбили в селян під мітелку, а тепер тим самим селянам продають у місті по півспекулятивній ціні, ще й треба цілу ніч за ним у черзі стояти... (Мова про «комерційний» хліб, що продавала держава.)

Це ж Косяченко сказав мені, що крім «академічних пайків» є ще «півакадемічні». Також секрет, хто їх із письменників дістає. Наче злодії. Справді! Крадуть від голодного народу.

Не одна я про все це думаю, виходить. Не треба й політично грамотним бути, щоб бачити, щó навколо діється. Тільки в мене все це крутилося навколо етично-моральних засад, а в Косяченка — ясно, гостро і з вглядом у прийдешнє. Я ще надіюся, що дістану в «Роліті» мешкання, а Гриць каже. — Ото будується «Роліт». Нікого з нас туди не пустять, побачиш! Сарана заселить!

Косяченків термін у санаторії скінчився раніш і він швидше від'їхав, але в Києві ми вже зустрічалися, як однодумці. Не змовники, бо про що ж змовлятися? А як об'єднані одною долею.

25

Здається, що таки того літа загадали нам, членам колективу письменників, всім як один, прийти і разом із трудящими міста Києва, вийти до вокзалу, щоб привітати пролетарського письменника, Максіма Ґорького. Він такого-то дня буде проїздити через Київ до Москви, треба йому влаштувати овацію.

Якби не це, то я й не знала б тоді, як то красно висловлювався Максім Ґорькій проти «малороссийского наречия». Згадав про це хтось із старших письменників, чи не Будяк таки.

— Чорта лисого я його піду зустрічати! Хай його дідько зустрічає!

При цьому розповів — коли і як.

Бачиш ти?.. Українська мова в його єдінонєдєлімській голові — «малороссийское наречие». Ах ти!.. Ще й почесті йому за це?

Але я пішла, якжеж, з цікавости. Ми строєвою групою прийшли на вокзал, а там нагнали вже стільки трудящих, — робітників і службовців, — що нас поставили десь аж у кінці перону. Крім своїх і чужих спин, ніякого Ґорького, ані його поїзду ніхто з нас не побачив.

Але серед нас була Зінаїда Тулуб. Вона несла величезного букета квітів. Виставила наперед букета і так прорвалася крізь сильні наряди міліції, так добилась до самого вагону, що займав Ґорькій. Вручила вона той букет. Не самому Ґорькому, що так і не вийшов з вагону до трудящих, а його синові.

Всі й забули про це.

І ось через деякий час — бомба у саме серце... Букет, що Тулуб вручила синові Ґорького, знову почав фігурувати, цим разом уже ввійшовши в історію української літератури. Та де, — української!? Всесоюзної!

Виявляється, то був не просто собі букет, а букет із листом до Ґорького, а в тому листі «ця видра» (як почали її заздрісно називати) про всі свої кривди розписалася. Як же так? Вона — приятелька Зінаїди Ґіппіус, Вересаєва й Буніна, написала роман п'ятьма мовами, а на Україні всі видавництва відмовляють їй, не хочуть надрукувати. І що ж! Результат не забарився. Скоро прийшов лист із канцелярії Максіма Ґорького, щоб Тулуб надіслала російський примірник роману.

Далі — блискавична запаморочлива кар'єра. Дуже скоро роман був видрукуваний у Москві. А вже тоді забігали й українські видавництва, незабаром «Людолови» (перший том) вийшли й українською мовою. Спішним порядком прийняли Зінаїду Тулуб до Спілки радянських письменників, а вже заразом ввели й у президію. Тулуб купила нового капелюшка, але він не усунув її старомодного, дореволюційного вигляду. Тепер вона хвалиться, що кіт Лірик має щодня кіло найдорожчого, яке тільки є на базарі, м'яса...

Наче нічого не змінилося в ній від успіху? Ні, змінилося. Вона вже не замучувала людей нескінченними оповіданнями

про свій славетний дворянський рід, а мене то просто перестала бачити. Ой, та кажуть, що Тулуб навіть вийшла заміж? А за кого? — За якогось чужинця, приїжджого німця чи що...

То ж то помітила я, що вона якось помолодшала, покращала, або, як би сказала мама, вилюдніла.

Але що найголовніше в усіх цих метаморфозах Зінаїди Тулуб... — Її роман «Людолови» мав величезний успіх серед читачів. В бібліотеках люди записувалися в чергу, щоб якнайскорше прочитати. Мав уже скоро вийти й другий том...

26

Одного разу йду я — зустрічаю на вулиці Косяченка. Після наших розмов у Соснівці він став довірливіший і одвертіший. Тоді розповідав багато чого (про Ле, Качуру), а тепер — про Антоненка-Давидовича. Виїхав. Каже: «Не можу більше бути на Україні! Не можу дивитися, як московський чобіт топчеться по мойому народові! Не можу цілувати підошву ката мого народу! Не можу миритися з закритими розподільниками в той час, як село їсть кору і торішнє листя! Виїжджаю в Казахстан!»

Я тут передаю вкрай блідо, бо Косяченко переказував пекельніше й образовіше та може теж блідіше, ніж сам Антоненко-Давидович казав.

Так уже ніколи я Антоненка-Давидовича не бачила.

А вдруге зустріла Гриця тієї ж зими на Лютеранській. — Куди? Звідки? — питаю. — Туди! — схвильовано каже Косяченко. — Мучать мене! Може вже й не вернуся...

Але він вернувся. «Там» знайшли іншу поживу. Косяченко й так уже вмирав від сухот.

Він угрузав у все гірший занепад. Я дивувалася його словам: не знає, що з собою робити, так порожньо й нудно, й самотно. Як це можна нудитися самотою, заливати її горілкою? Після Соснівки я хотіла б мати добу не 24 години, а 48, або ж мене дві чи три іпостасі, щоб усе те зробити, що бажалося. Радила я й Косяченкові робити щось таке цікаве, пригадати те, що досі не мав часу зробити. Але він тільки безнадійно махнув рукою. — Як жила дружина, то й у хаті було повно життя, а тепер...

Дружив він далі з Дмитром Фальківським (що за сині кола завжди довкруги очей?!) та Павлушею-Дорогушею. Часом до них підпрягався Григорій Яковенко. Була й я раз із ними у пивнушці, то цей стиль знайомий мені. Наливаються пивом,

тоді — веселі, вільні розмови, сміх... Що то за Павлуша? От там то вже про «кошару» можна було наслухатися.

А поки ще до «кошари», то вже його друга Жигалка не стало. Забрали — і назавжди зник. Брасюка теж уже не видко було. Почало рідшати все більше й більше...

За рубіконом, смертю Скрипника, — почалися в МК письменників арешти і толочення. В якій послідовності це йшло, хто зникав уперед, хто після — у моїй голові перемішалося. Чи вірно я пригадую, що найперше одної ночі заарештували всіх членів об'єднання «Західна Україна»? За деякий час випустили Агату Турцинську і Любомира Дмитерка, а тих інших я вже ніколи не бачила.

Агата Турчинська сиділа місяців два. Вона — моя приятелька, але ні слова ніколи не сказала, що з нею там було. Тільки раз сказала, що бачила в камері жінок-людоїдок. Їх арештують і вже не випускають. Їх розстрілюють. Вони ж уже божевільні. Але Гася просила не переказувати далі, бо її зобов'язали мовчати.

Дивно поводився після арешту Любомир Дмитерко. Поки він сидів, його Тамара приходила в МК і всім казала: — Та який він галичанин? Батьки його все життя прожили в Кам'янець-Подільському. — Воно правда, поки було безпечно, то вигідніше й шикарніше видавати себе за галичанина, а тепер... Отже, тепер він прийшов у Місцевком після арешту вперше з таким виразом, — у лиці, у постаті, у скрадливій ході, — наче він щохвилини ладен провалитися крізь землю. Так боязко озирався, так злодійкувато, з таким перестрахом зазирав кожному ввічі, так непевно йшов по залі, увігнувши спину, вбравши голову в плечі, — наче на нього суне якась непереможна стихія. Чому? Як тебе несправедливо ув'язнили і ось випустили — неси гордо голову. Ні, якась вина була в ньому і гнула додолу. Потім він випрямився. Потім перегнувся в той бік, що приятелів вибирав собі не «заплямлених», а Адельгейма, Мартича, Рибака...

Заарештували й Якова Савченка, і Володимира Ярошенка. Розказували, що зняли з поїзда Тодося Осьмачку, кудись тікав. Але він божевільний, то випустили. До того ж часу, мабуть, відносяться й спогади Юрія Меженка, що їх переказала мені вже тут у Нью-Йорку дружина Плужника, Галина Коваленко.

... — Меженко вже в Ленінграді, працює в публічній бібліотеці. Одного разу він здивований, що йдуть запотребовання на Шекспіра від якогось селянина вниз у вестибюль. Та чому ж він

не йде нагору, а сидить у вестибюлі? — Бо не має ніякого документу, а щоб зайти в читальну залю, треба вписатися. Меженко йде вниз подивитися, що воно за селянин, що читає Шекспіра — і бачить: справді, український селянин, у солом'яному брилі, у свитці, босий... Та це ж Осьмачка! — Тодосю, що ви тут робите? — кинувся до нього Меженко. Забрав його до себе... Осьмачка — утік з Києва, пішки прийшов, не має за душею копійки, ночує у вестибюлі бібліотеки з милости сторожа...

В додаток до цього Галининого оповідання, ще й Гасине: Осьмачка втік із Києва, бо думав, що його власна дружина на нього доносить...

Не стало й Марка Вороного. Востаннє зустріла його схвильованого, збентеженого біля дверей Місцевкому. Хоч ми перед тим ні разу не перекинулися словом, — він побачив мене, наче рідну душу. Поривався щось сказати. Десь його кличуть... Але не сказав нічого толком, побіг. Більш я його не бачила.

З Харкова теж приходили вісті, що вовки там щоночі витягають жертви. Як Галина Коваленко-Плужник згадує, — письменники старались не ночувати дома, а щоночі збиралися у «Слові» в мешканні Бажана і цілу ніч там грав патефон. Вони цілу ніч танцювали, аж вдосвіта розходились, широко розвернувшись по вулиці, в обнімку, удаючи, що вони «в доску» всі п'яні. — Ей, реб'ята! — до шпиків, що сторожували недалеко-поблизу цілу ніч. — Ваша служба сьогодні скінчилась, ідіть додому спати...

Отак, ні сіло, ні пало, з'явився в той самий час у київському МК письменників елеґантний, як завжди, Володимир Ґжицький. Добре припасована, завчена сонячна посмішка. Чую — Юрій Будяк голосно на всю кімнату вітається своїм гундосим голосом: — Приїхали? Давно? А як там наші? — Хто — наші? — перепитує Ґжицький. — Та хто ж? Пилипенко, Панів! — Вони не наші! Не наші! Не наші! — перелякано почав відступати Ґжицький, відштовхуючись руками, наче від привидів.

Як це Будяк не знав, що вони вже заарештовані? Я вже з місяць знала, а до мене ж доходило в останню чергу...

Після метеорної появи Ґжицький зник. А за кілька днів у МК письменників гуляла чутка, що Ґжицький утікав закордон і його на заході заарештували.

Будяк поводився дуже дивно. Він робився щораз дядькуватіший, говорив розвезено й дуже необережно. Оце бачу — вітає він ще здалека, руку вгору з відкритою долонею. Я не знала, то

він пояснив, що це — римський спосіб вітання, щоб видно було, що в руці нема зброї, що ти зустрів друга. Потім я побачила, що так вітаються німці.

А далі — починав говорити: як би то було добре, коли б Україна мала з Німеччиною договореність, спілку. «Хоч би як багато продавали ми німцям хліба й цукру, але й нам би ще багато лишилося. — Німці тут зробили б за рік рай. Проведуть скрізь залізниці, пороблять дороги... За наш хліб ми за два роки станемо зовсім західною країною. Свою промисловість розвинули б... Думаєте, що зле було б?»

І ці голосні розмови в залі МК при вікні зовсім не були розчислені на те, щоб не почув ще хто. А говорив він із таким виглядом, що от-от це має статися, невідмінно станеться. Він знає напевно.

Я тоді не надавала значення таким розмовам, бо був Будяк, взагалі, говіркий і з «помислом». Як прийшов 41-42 рік, то зовсім у іншому світлі побачила я цю Будякову візію. Невже справді хтось тут мав контакт із підпільними силами закордоном?

Це тільки від нього я й чула про новий роман Антоненка-Давидовича «Січ-Мати». Він брав у автора рукопис і читав його. Але ні самого роману в друкові я не бачила, ні ніхто про нього ніколи не згадував.

Будяк пішов у безвість слідом за іншими. У безвість — тому що про заарештованих ніхто ніколи не згадував, не вимовлялися їхні прізвища.

Це була наче підготова до ширше закраяних подій, до вершинної акції, що ось-ось мала гримнути.

27

У нашій малій хатині часом з'являлися гості. Калістрон Приймак із Голяною з Ірпіня. Голяна, це друга дочка тітки Тодоськи, що я в неї на весіллі була малою. Калістрон був безземельний, але хата його була під бляхою, бо Калістрон їздив із хурою до міста й несогірше заробляв. То в куркулі його ніяк пошити не можна було... але ж хата під бляхою! Пошили в підкуркульники, — вступай до колгоспу, здавай хату й коні, або геть із села! Ще якось вхитрував Калістрон, з кіньми вирвався та й опинився оце під Києвом в Ірпіні. Тепер удвох із Голяною підвозять цеглу до якогось будівництва, Голяна й він носять ту цеглу на четвертий поверх на плечах. Троє дітей,

Надя й два хлопці, школярують. Живуть вони в найманій хаті, ще добре, що ось корова завелася...

Як ще батько був у Києві, Калістрон приходив із півлітром. Голяна — з літром молока. Часом присилали вони Надю, високеньку дівчину із сірими очима, що все знають: як самій поїхати до міста, як продати молоко, як без черги пролізти за комерційним хлібом...

А то прийшов був раз Захарко Цимбал, той, що наш батько з ним перед руїною «парубкував» на різних оказіях, дядьків Самілів син. За революції цей Захарко приїхав до Жашкова паничиком, а в Жашкові оселянився. Ми почастували його, чим мали. (Хоч і рідко коли ми що мали, як принесе щось котрась, то це вже була велика розкіш.) Льона на своїй роботі тоді дістала була миску змеленої печінки. Поставили на стіл те багатство. Захарко як допався, то геть усе з тарілки стеребив, ми так і не попробували!

Одного разу в неділю стукає хтось. Відчиняю — а за дверима стоїть якийсь обдертий, у лахмітті, зарослий бродяга. Страшно в хату пустити... А придивляюсь — це ж дядько Василь, той, що наш дід називав не інакше, як «ледащо», а дядько Йосип — «більшовик». В часи «знищення куркуля, як кляси» не минула лиха година й Василя, хоч він і «більшовик», із ідеями «твайо-майо». Вивезли його безвісти, хутір за Троянами розібрали, гніздо зруйнували, — так, як і обіцяли, «щоб і сліду вашого не лишилося». Ганя його з дівчинкою ніби десь на Донбасі жила. Йосип десь наче в Середній Азії. А звідки ж він тут узявся?

Е, багато розказувати! Був він вивезений аж за Урал. І втік.

— Чи то так легко утікати? — питаюся, дивлючись у веселі молоді очі, що так і миготять отою шибайголовною Василевою посмішкою.

— То ж то, що не легко, але підвезло. Давно вже думав, як це підробити документа, а тут сам такий документ у руки вліз...

Розказує дядько Василь:

— Зайшов я у відходок одного разу й бачу затиснутого між щілинами папірця. Витягнув, дивлюсь, а то посвідка про звільнення, і ще ж яке щастя! На ім'я Гуменного, тільки ім'я інакше. Геть із печатями, все чисто... Якийсь чоловік заховав для себе. Я за папірця й хода!

(Цікавий збіг обставин. А може дядько тільки казочку розказує, щоб охоронити справжнього свого добродія?)

— То як це ви, пішки аж із самого Уралу? — незрозуміло нам із Льоною.

— Всього було. І пішки, і до поїздів чіплявся, і в собачій будці їхав... Я вже тепер нічого не боюся, нехай і в собачій будці. Дістався я якось до Білорусії, а там найнявся на плоти працювати і з плотами до Києва добрався.

Дядько Василь хоч і в маскараді неймовірного бродяги, має ті самі молоді веселі очі із золотою іскрою. Прийшло на думку порівняння: звірина, що любить волю й виривається з клітки, тоді щаслива. Василь не все так зрозуміло говорив, як я по пам'яті відтворюю, а з різними приповідками й алегоріями. — Це вам не те, що мати Божа млинці пече, а святий Петро за плугом ходить...

А проте, ніби юродивий, він собі чудово дає раду. Роботу добру знайшов. Є тут під Києвом військова кінська база, то він там тепер працює конюхом. Живе там же, в гуртожитку.

Коли Василь пішов, дуже делікатно стараючись нас не об'їсти, — до всього, що стояло на столі, злегка тільки доторкнувся, — ми ще довго переживали все це: і його жахливий вигляд, і всі новини. Якось нас цей гість зріднив. Ми все ж таки з одного роду, з одної хати і теперішнє наше відчуження — просто час такий, що кожне має свій світ і не пускає іншого в нього. Тим більше, що ми так багато років жили в різних духовних кліматах...

Дядько Василь заходив до нас рідко, але не забував. Він і не думав набирати людського вигляду, так і ходив у жахливому лахмітті.

— Маю й гроші, — хвалився, — але тримаю при собі в поясі, бо банкам не вірю. А ходжу я такий обдертий навмисне, щоб ніхто не здогадався, що я маю гроші.

Дивимось ми з Оленою на цього нашого дядька й не знаємо, що казати. Сусідів соромно, що такий бродяга до нас приходить, — а сусідка Зубова пильно за нами стежить, хто прийшов, хто вийшов! — Такий же обдертий, зачучверілий, з кошлатою бородою... Чи він зроду такий «не всі вдома», чи так із колії вивернутий? Щоб не привести себе до людського вигляду?

— Купив собі гармонію, — каже Василь у одну з наступних зустрічей. — Граю на всі заставки! Ех, життя розвеселе пішло тепер! Культура на босу ногу! Нічого не треба мати, в столовці поїв, спати є де. Гуляй! Танцюй! Як у тій пісні: «Є що їсти, є що пить, є у чому походить, гей, гей, юха-ха! Є у чому походить...» І вмирати не хочеться. Шкода, що гроші пропадуть

так незужиті. Ось проживу все, тоді... Я комуніст! Живу в гуртожитку, нічого не маю, на гармошці граю, дівчата танцюють...

А розмови його були дивні, езопівські, натяками. Часом щось таке молов, що важко було второпати.

— Це весілля недовго протягнеться...

— Яке весілля? — перепитую.

— Я сказав, а ви собі як хочете розумійте. Це все, що робиться, — утопія. Це не те, що святий Петро снопи возить, а матір Божа тісто місить і млинці пече, а вже свіжі пиріжки сходять...

Шкода мені, що я не записувала цю балачку слідом, але вона видавалась мені такою нісенітницею, що відразу розвалювалася, ще не завмираючи на Василевих устах.

Кінець міркування про «пиріжки» Василь договорив пізніше. В перші дні війни заходив і молов:

— Це нові пиріжки, тридцять ночей замішені, сорок ночей печені...

28

Олена тут у Києві продовжувала свої жашківсько-юнацькі приязні. Галя Фузік, задушевна товаришка в 12 років, а потім і в 14, (коли до Різдва Олена жила в Фузіків), Галя тепер уже не Фузік, а Іванова. Вона, янголоподібна, шістнадцятилітня Галя, вийшла заміж за якогось старого професора Іванова. Потім, дуже скоро після цієї новини, чую, що Галя вже розійшлася з своїм Івановим.

Десь у цьому часі зустріла Льона Галю на вулиці й Галя почала запрошувати до себе. Вводити в своє товариство. І що мені розповідає Олена після двох-трьох одвідин! Що я чую? Щось несусвітнє. Каже Олена, що Галя втягає її в якусь компанію, де відбуваються нічні орґії, у якесь вишукано-зіпсоване товариство, де Галя й ще якісь джигунки виступають у ролі гурій. А хто ж кавалери? Чи можна повірити? Професор Микола Зеров, професор Калинович, Освальд Бурхгардт, якого в цій компанії називають просто «Оська». Гурії роблять педікюр «Осьці» й Калиновичеві... («Педікюр»? Перший раз чую таке слово, але ясно: не манікюр, а педікюр...) І кінчає Льона цю фраґментарну розповідь словами: — Щось таке огидне, що я вже більше до Галі не піду. — І справді перервала дружбу, я вже не чула більше нічого про Галю Фузік.

Не могла ж моя сестра знати, що існують на світі ці люди, не видумала ж вона. А що якісь такі пікантні історійки існували, то за це каже й те, що саме в цей час Галя навернулась на українство і стала палкою українкою. Ця сама Галя, що русифікувала мені сестру. Ця сама Галя, що її мама питала мене: «Пачєму нє гаварітє па-рускі? Вєдь ви же в ґородє...» Ця сама Галя, що й через губу не перепустила українського слова у Жашкові, серед мовної української стихії, — тепер вона не тільки заговорила, а й вступила до університету на літературний відділ за рекомендацією професора Зерова. Побачила, що високоінтеліґентні люди вживають українську мову в своєму побуті, і перестала її зневажати. Переродилася.

Повчальний, багатозначний приклад. Прообраз майбутнього.

Безперечно, це маленька, зовсім незначна деталь з біографій наших корифеїв. Чи може це бути? Гурії, педікюри якісь... Але як вдуматися, то може й логічно. Бурхгардт — німець, Соф'я Ніколаєвна теж за німців була фольксдойчеркою, може й справді... свій до свого горнувся. А Калинович... Чому оті великі втомлені синяки під очима?

* * *

Друга Льонина сердечна приятелька, Лєна Шепель, тепер уже не Шепель, а Куліцька. І живе вона під Києвом у Боярці разом з усією родиною: мамою, вітчимом Єзерським, донею Лідою, разючо подібною на стару Шепельку, та Йосифом Куліцьким, своїм чоловіком.

А де Володя? І як це сталося, що Лєна тепер — Куліцька?

Це давня, прикра і довга історія. Я її сама зв'язала з окремих уривків, почутих у різні часи.

Володя Шепель розстріляний. Наця, його сестра, і Альоша брат, опинились у білоцерківській тюрмі, а далі — не знаю. Наця, — жінка отамана Соколовського, отамана партизанського загону з Тетієва. (Отого самого Інкоґніто, що приніс мені колись томик Лесі Українки). Володю розстріляно за те, що водив партизанський загін у ту ніч і показував, котрі хати не жидівські. У Жашків прибула спеціяльна комісія з Йосифом Куліцьким на чолі, для переведення слідства. Ото тоді й Володю забрали, а Лєна... Там Куліцький її побачив, Володю розстріляли, а Лєна вийшла заміж за Куліцького.

Цікаво, як Куліцький опинився в ролі слідчого? Він у минулому — січовий стрілець, галичанин.

Тепер вони живуть у Боярці, на роботу доїжджають до Києва. Куліцький працює десь керівником справ, Лєна — на кінофабриці у складі кінофільмів, Єзерський перекваліфікувався з дяка на бухгальтера.

Товаришки ще із школи, дві Олени й досі не рвали цієї дружби. Взаємини їхні були більше сестринські, ніж між мною й Льоною. Льона їздила на свята в Боярку, там було її інтимне місце під крилом мами, Лідії Іванівни. Сестра сестрі не розкаже своїх задушевностей, а приятельці, — як на духу.

Ми ж, я й Льона, жили у взаємному рабстві, тим що нема куди з цієї кімнатки подітися. Сестрі не подобалась моя богемність, нічого сталого чи, як я тоді образно думала, балянсування в повітрі на тонкій павутинці. А я не терпіла, що вона командує, — через те, що вона утримує мешкання. Зараз би геть пішла! А куди? Пляни й спроби включитися в якусь експедицію, виїзд, на роботу, екскурсію — у моїм становищі були лише пустоцвітні мрії. Я мусіла миритися з оцією тіснотою, що була не тільки фізична, а й затиснутістю думки, мислі. Льона ж — не раз закидала мені, нащо я зірвала її з роботи у Бобровиці, там вона вже була влаштована... Може й заміж вийшла б — додавала собі в думці я...

Бо справді, — коли мені набридають питанням: «Чого не виходите заміж?», то таке питання більше стосувалось Олени. Я — то зрозуміло, мої прагнення й візії були обернені в бік літератури і я ніколи ніякої «заміжницької» мети не мала, а захоплення мої налітали у зовсім невідповідному «контексті». Не для замужу я.

Але Льона! Вона не має мети, що забирала б її з усім єством. Вона дуже дбає про свою зовнішність і яка вона гарна! Риси тітки Палазі й мамині змішались у ній і її обличчя було, як камея. Особливий вираз карих очей, властивий тільки Гуменним, — захована десь в глибині усмішка під зовнішньою байдужністю, — часом я у себе ловлю його. Волосся в неї було пишне, буйне, як у мами, тільки мамине було чорне й рівне, а в Льони — золоте, пушисте. Прийшла одного разу додому й каже: — Оце вертаюсь із перукарні. Хотіла, щоб обрізав волосся і зробив мені модну зачіску. Він розпустив по плечах волосся, подивився, подумав і сказав: «Вставайте з крісла! Я цього волосся різати не можу!» І так Олена більше не йшла стригтися, а вистроювала хитромудрі зачіски, які я потім, коли в мене також виросло волосся, намагалася копіювати.

Чи ж не любила вона хатнього затишку і хатньої роботи? Любила, творила його і за себе, і за мене.

А от... Моє оточення їй було чуже, Галине товариство не підійшло. Те, в якому оберталась вона, «київторгівське» і ще якесь, було просто нецікаве, парубоцько-примітивне. Кавалерів було багато, але все якась шушваль і шантрапа. Я питала її — чого вона з ними водиться? На це вона відповіла: — А як інших нема. — Жаль мені було дивитися на неї, але ми в інтимніші розмови ніколи не заходили.

Чи винна була вона? Ні, винне те торнадо, що викинуло цю камею з її природного оточення, справжніх женихів порозганяло по світі, винищило.

* * *

Думка унезалежнитися назрівала дуже довго. Посіяв її ще в Харкові Ярмоленко. Треба мати якусь професію, щоб нею заробляти, а своєю улюбленою працею займатися й без них, писати так, як у мене виходить, а не достосовуватися до приписів «радянської критики», — хоч би й не друкувати. Хіба то творчість, як тобі кажуть, що можна, а що не можна, вимагають якогось вигаданого «позитивного героя»? Я вже мала свої вироблені (хай примітивні, дарма!) настанови про природу й потреби творчости, часто їх вар'ювала в своїх думках.

Яку ж професію придумати?

Є така вільна професія — стенографістки. Не треба ходити щодня до канцелярії, а тільки на виклик. От, якби собі так! Бачила я цих стенографісток — такі пишні, гоноровиті королеви, вичепурені в пух і прах. Їм і доступно, шалено ж заробляють! П'ятнадцять карбованців за годину!

Почала зароджуватися на обрії мета. Хоч і яка далека, але все ж таки мета, а як є мета, я горю.

І так пішла я, записалася восени на курси стенографії. Ой, далеко ще до з'їздової стенографістки з пишним бантом на грудях, але за рік курсів все таки я зможу вже записувати 90 слів на хвилину, і з цим уже приймають на посаду стенографістки в установі.

Матеріяльна незалежність була моєю метою ще й для розв'язки хатнього вузла. Одна річ — аварійно опинитися на чиїйсь ласці і почувати себе вимушеною приживалкою, а інша — вже в тому стані й лишатися. Якби я жила сама, то не так би турбувалася насущним, — дасть Бог день, дасть і їжу, а як не

дасть який день, то мені не первина́. Але... живучи з Льоною... Нема й мови, я мушу знайти заробіткову рівновагу у хаті.

Ходжу на ті курси, сиджу й насиджую щоденно над вправами, бо це — найпевніший шлях набути швидкість. А раз приходить Олена із свого гостювання у Куліцьких і каже, що Лєна хоче прийняти мене на роботу. Допомагати їй у складівипозичальні кінофільмів на кінофабриці. Платня — 130 карбованців місячно.

Це певно Льона її просила?

І ось я вже їду на кінофабрику найматися, вже й працюю. Це значить, записую рух видачі й звороту фільмових кружків, що посилались на замовлення з усіх кінців України.

Лєна дуже делікатно й ввічливо показувала, завдання давала. Вона ж завідувачка, а недавно ще сама всю цю роботу робила. Ми обидві відчували незручність: я — з вищою освітою, а вона зовсім без неї (2-клясова жашківська школа), — наказує мені. В півгодинну обідню перерву ми сідали, як друзі, знайомі, земляки, і Лєна пробувала провадити вимушену розмову, але, хоч вона й близька приятелька моєї сестри, я не знала, що з нею говорити. Такі ми були різні світи.

Ясно, що це була тимчасова робота. Взяла вона мене із співчуття до своєї приятельки. І це кожної хвилини відчувалося.

Про працю у Лєни не маю ніяких спогадів. Річна інвентаризація, з 1933 на 1934 рік. Робітник на драбині біля полиць диктує мені назви кружків, а я записую внизу. Він під'їжджає з політичними розмовами, критикою навколишнього, а я, попереджена вже від Лєни, що це — шпик, відповідаю, що не думаю про це, бо за нас усіх думає Сталін... Перемотування фільмових кружків, — чи не треба змінити зношених кадрів?.. Фільмосклад цей був окремо, з окремим входом. До самої фабрики, де йшли кінозйомки, я не заходила. Хібащо, один раз треба було перейти через неї і здалека побачила я кінознімання в студії. Юпітери освітлюють групу людей і серед них бачу професора Олександра Дорошкевича з його пишними «карась у сметані» вусами. Він грав самого себе у фільмі, де висміювали «буржуазних націоналістів». Оце, мабуть, найцікавіше за той час, що я їздила працювати на кінофабрику.

Тим більше вхопилась я за стенографію, як за рятівну нитку, що приведе мене до цікавого світу. Ідея була така, що ось я вивчу стенографію, почну багато заробляти, матиму гарне убрання, а не це студентське ганчір'ячко, що доношую. Буду серед людей. Побачу світа, живе життя, а не цей відлюдний

склад... Ні, не убрання й гроші, а незалежність. Як зможу заробити на існування, то й буду незалежна. Тоді писатиму д л я с е б е, — якщо нікому непотрібне моє писання. Моє, таке, як воно є, без насильства й наказу. Зрештою, хай так! Я не талант, я — сіренька. Так і буде! Але я понад усе люблю літературу і їй вірна у всіх видах. Не писатиму — то читатиму і черпатиму з її бездонного колодязя.

Кинулась я до стенографії з усім своїм завзяттям і запалом. Вдень — на працю у склад кінофабрики, а ввечорі — курси. Щоб швидше до мети. Мені потрібна якась мета і йти до неї. Тоді я живу. Як вислизає, як розіб'ється, — тоді порожнеча і ота нудьга, що мене з немовлячого віку переслідує. Чогось хочу, не знаю що, за чимсь тужу, перебираю все, доступне уяві — і не те воно, не те...

Словом, я азартниця. А стенографія саме на цьому збудована. Треба так вправлятися, щоб дійти спочатку до 60 слів на хвилину, тоді — до 90. Це вже можна практикувати. Тоді 120 слів на хвилину, — ти з'їздова стенографістка...

29

Що більше пустошилось у колективі письменників, то менше було з ким поговорити. Ніяких товаришів, друзів, якщо не лічити зустрічів на вулиці з Косяченком. Та отих летючих розмов з Косинкою чи Їдким Плужником. Та легких півфраз, в яких були елементи прихильности чи співчуття (не розбереш) від Смілянського чи Воскрекасенка.

З Агатою дружба тривала, але проходили крізь неї якісь холодні вітри. Може тому, що Володя її помер, — вже другого такого Володі не буде. Вона змінилася: щось невловне в нашу спільну щирість вкрадалося, ще мені незрозуміле. Вона не терпіла чути про себе щось прикре. Я раз пробувала її остерегти, що за спиною з неї посміюються, — а вона сприйняла, що я їй навмисне таке підношу, бо я їй заздрю.

І це в цей час здружилася я із Кіпнісом. Приязнь ця довго не скріплювалася. Він, як і Гофштейн, виявляв велику доброзичливість завжди. Підходив, вітався, мав охоту поговорити, — це тоді, коли ніхто й глянути не хотів у твій бік. Запрошував додому. Я не поспішала приязнитися, бо мені здавалося, що він просто втирається в довір'я, а чому — невідомо. Що я за об'єкт зацікавлення? А як ще заговорив щось про «зустрічі на канапі», то я геть відвернулась. Говорив він кумедною мовою: напів-

російською, напівукраїнською, ні тією, ні другою не вмів, дуже примильно-солодко всміхався при зустрічі, поблискуючи окулярами, срібними скроням і разком штучних зубів. Хтозна, чого людина хоче...

Кіпніс перестав запрошувати додому і навіть признаватися, ображений на мої «відгетькування». Аж тоді я сама до нього призналась і нагадала йому, що він не раз запрошував зайти. Ніхто ж з українців-літераторів не запрошував, а буває така хвилина, що кудись треба бігти... Почути людський голос... Нікого! Тоді світ видається пустелею...

Удома в Кіпніса виявилися дружина Віра, дочка Беба, риженьке, обсипане веснянками дівча, і хлопчик Льоня. Велика бібліотека. Тільки мешкання тісне, одна кімната в комунальному домі із спільними коридорами та кухнею. Втім, Кіпніс також мав пая до будинку «Роліт».

Віра була українка з Олешок, а говорила російською мовою. Це була друга жінка. Беба — від першої, що померла. Отже, Беба була чистої жидівської крови, а Льоня вже гібрид. Таких українсько-жидівських шлюбів у письменницькому колективі було більше: Анатоль Шияв одружений із жидівкою, Олекса Кундзіч також, Андрій Малишко був тоді одружений з Дашеюжидівкою... То був один із засобів боронитися від закидів у націоналізмові. Видко, скористався цим засобом і Кіпніс, що «ходив» у жидівських націоналістах.

Переконавшись, що це — родина, я відкинула свої страхи й підозріння, тим більше, що в цій родині зустріла дуже теплу атмосферу. Кіпніс і його Віра вміли продукувати багато щирости й витворювати приємне почуття, що в цій хаті з тобою х о ч у т ь говорити. Не треба боятися, чи вчасно й до речі ти прийшла, — завжди тобі раді. Це для мене була велика розкіш і розрада. Відтоді і аж до війни я вже була постійним гостем у Кіпнісів. Зрідка він і до мене заходив, а як зустрічалися на вулиці несподівано, то не розходилися, поки не переговорили все, що на душі.

Кіпніс був «лепетя». Завжди почуєш від нього якусь цікаву історію.

Крім того, Кіпніс більше орієнтувався в подіях і може не до кінця розказував, що знав, але щось можна було й вловити. В моїй ізольованості це було для мене основне джерело інформації й орієнтування в подіях.

Взагалі ж треба сказати, що жиди-приятелі уміють виявити велику людяність — і безкорисну, — коли бачать твій скрутний

стан. Цього годі було чекати від своїх українців. Хто подав мені помічну руку, як я примирала з голодування в перший рік мого київського пробування на Левашівській? Шабельницький. І як делікатно! Я навіть почувала себе потрібною. А Гофштейн! Якби не він — ніякої Соснівки я не побачила б. Ніхто із оздоровної комісії, покликаний дбати про стан здоров'я членів української секції, і не подумав, що мені потрібне було лікування. Тепер Кіпніс відчув, що мені нічого так більше не треба, як оціеї дружности. Увага! На тлі остракізму й погорди до такої одіозної постаті, як Докія Гуменна, що все більше розливалися в колективі письменників.

Не легко було ці особисті приязні пов'язати із щоденними колючками у суспільному. Чому на всіх ключових позиціях української культури — у видавництвах, головні редактори газет — якісь щупаки, аґуфи штокке, ліфшиці, а не питомі українські кадри? Нема в українців на те розуму? Ні, є багато блискучих! Чому всюди привілея інтрузам? Але чи Кіпніс і Гофштейн ці порядки створили? Людяність є людяність, все ж таки.

Не знаю тільки, чим вразила я Кіпніса одного разу цієї зими. У МК письменників було раз оголошено суботник. «Роліт» будувався дуже помалу. Не вистачає робочої сили чи фінансів, то на цей суботник закликаються члени-пайовики. Я читаю це оголошення, (на дошці в коридорі, де всі об'яви вивішуються) і бачу поблизу Кіпніса. Питаю:

— Ви прийдете?

— Я не думаю, що прийду, — признався Кіпніс.

— А я піду! І знаєте, що? — блиснула в мені у цю мить несподівана думка, так і вирвалась не встигла я її притримати за язиком. — Я ходитиму на суботники, а житимете в будинку ви!

Що на це відповів Кіпніс? Всміхнувся блаженною посмішкою і сказав: — Я тобі прощаю ці слова!

Але так і сталося. Я на суботнику Кіпніса не бачила. Носила там цеглу разом із іншими письменниками та уявляла, як будинок виглядатиме, та намагалась здогадатися, котре це саме моє мешкання. Так ніколи я його й не побачила...

30

А тим часом, хоч зникали письменники один за одним, на Місцевком письменників сипалися блага. Їх було так багато, що ще й мені перепало. Я кажу про подорожні до різних ку-

ропртів. Вділили й мені безкоштовну двотижневу «путьовку» до санаторії в Хості на Кавказі. До Севастополя залізницею, а звідти до Хости пароплавом, Чорним морем.

Грошей на краще місце у пароплаві не було, то довелося взяти найдешевше, третю клясу. Там покотом сиділи й лежали, напхом напхано, нема як пройти крізь тіла й клунки. В теорії я вже живу в безклясовому суспільстві, а на практиці ось як: перша, друга, третя кляси. І що ти зробиш? Капіталізм вигнали в двері, а він влетів у вікно. Що зробиш?

Тут мені трапилася пригода, яку я ще не зібралася втілити в оповідання. Саме, як окреме оповідання.

Сиджу я там межи тілами й клунками із своїм довгастим диктовим баульчиком і роздумую про комунізм, соціялізм, капіталізм, безклясове суспільство, державний капіталізм, — коли проходить поміж цими третьоклясними пасажирами якийсь працівник пароплава. Заговорив до мене, сказав, що він — помічник капітана. Інтеліґентний, молодий, цікавий. І я розповідаю, що їду на подорожню до Хости, письменниця.

Він пропонує зайти, посидіти в його каюті. Що ж, не дуже то мило сидіти долі на покладі, а тут лізе в руки нагода побачити, як то в каютах для першої кляси. Не відмовляюся.

Тісно, але чудово! Затишно і зовсім інші відчуття. Знову ти людина з інтелектом, а не якесь бидло. Покурюємо собі турецький тютюн, — і тут же помічник капітана додає, що він його дістає від контрабандистів. Зовсім такий, як у нас удома колись курив батько, Стамболі і Месаксуді. Такого запашного тютюну в наші часи нема... Дуже цікаво розмовляємо, переважно про літературу. Господар мій очитаний і в курсі всіх літературних новинок. Я вже пустилась у «філософування», — ох! моя слабість! — Я тоді борюкалася з думками, чого це я потрапила в цей світ, як я тут не маю місця, все чуже... Оця моя гіпертрофія вразливости... — Щось отаке плела... — Не маю хитросплетіння в свойому розумові, я нежиттьова для сучасної неписаної моралі. Відступаю перед перешкодами, не маю смаку в «завойовуванні благ». Краще обійтися, краще аскетизм... Я роздаю щирість, скільки в мене її є, а натомість дістаю образи...

І чого це я таке тоді молола, що на мене найшло?

А тут з'являється й вечеря на столику з якихось непомітних для мене сховків: камбала, шпроти, виноград, вино... Вже й дванадцята доходить, а ми говоримо-розмовляємо. Та треба ж

і честь знати. Мені пора! Поговорили ми, а тепер я вже піду. Приємно зустріти такого цікавого розмовника.

Тоді цей помічник капітана каже, що я не повинна поспішати, бо він десь інде переночує, а я можу на оцій його койці спати спокійно. Ніхто мене тут не потурбує. Ось замок із середини.

Я виспалась чудово! Вранці й виходжу з каюти, вмиваюсь, іду на горішню палубу другої кляси і там, на своє диво, уздріла Фелікса Якубовського. Він теж їде до Хости у ту саму санаторію. Він дуже жваво цікавиться, чому ж це він раніш мене не бачив? Де ж це я була?

Помічника капітана я більше не побачила, хоч ми ще довго пливли, — я вже в товаристві розвеселого Якубовського. Він весь час розповідав анекдоти та все вертався до теми, де я взялася, висловлюючи різні здогади, бо я не відповідала на питання.

От і вся історія. Але «пуанта» її — аж у самому кінці. Коли я виходила з пароплава у Хості і в юрбі йшла сходами вгору на чардак, чую, хтось потарабанив пальцем по мойому баулові. Озираюся, — це один з матросів із прикрою усмішкою і чимось гиденьким у очах.

Не забуду тієї хвилини. Чому він затарабанив? Може тим казав, що він знає, що я за птиця, аж уранці з каюти помічника капітана вийшла. А може той помічник був знаний з того, що водив дівчат до каюти для оргій, та й на мене мав такі види, тільки мій охоронний панцер не дозволив і він мимоволі виявив шляхетність, несподівану й для себе? А хіба матроська команда цьому повірить?

Це було б цікаве оповідання, але до нього ще треба «людей та друччя».

* * *

В Хості, як і скрізь, товариство в мене не зав'язувалося. За столом — Якубовського анекдоти, але далі — сама. Хоста не такий розкішний курорт, як Сочі, що тут недалеко. В якійсь екскурсії ходила і я до Сочі, бачила ті пальми, палаци, де раніш жила одна аристократія, а тепер — друга. Порівняно з Сочі, Хоста просто собі мале сільце. Навколо — гори, ліс. Я ходила сама в ті ліси і одного разу надибала яблуню, обсипану яблуками золотий ранет. Думала, що то — чийсь сад, але ні... Ніколи нікого тут не зустрічала. А смак яблук — неймовірний!

Я щодня приходила і ще й із собою брала по кілька яблук. Як виїжджала з Хости, то вже було чимало в баулі. Все те привезла я додому. Тоді саме була з Гуманя мама і я мала маленьку втіху, що щось із Кавказу привезла.

31

Тепер пам'ять видає із засіків і закамарків таку сценку: я щось із Новоселецьким розмовляю біля столу МК, а підходить Косинка і каже: — Чую я, що тут буде якесь «двіженіє води»?

Це був натяк на поголоску про бенкет. Наближалися жовтневі свята, і хтось придумав усолодити їх бенкетами... Найвища хвиля голоду в селах почала спадати, новий урожай... В місті теж почалося харчове пожвавлення, а в установах навіть справляли «бенкети». От і в письменників мав відбутися такий бенкет.

Це я останній раз бачила Косинку.

Справді — за кілька днів уже й бенкет. Великої залі не впізнати, висять ґірлянди фестонами, а посеред кімнати застелені столи, на них повно їжі, квіти. На імпровізованій сцені співають артисти і грає музика. Навіть танці, навіть сам Ле танцює фокстрот, — за мудрими вказівками вождя світового пролетаріяту, нашого дорогого Йосифа Вісаріоновича. Бо ще до вчорашнього дня заборонено було танцювати, носити у вухах кульчики, на пальцях — персні. Отаке міщанство! Однаково, що ходити до церкви. Це — вчора. А сьогодні сам Іван Ле показує приклад, що це зовсім не міщанство — фокстротити. За директивою партії і нашого дорогого (етсетера)... тепер не тільки можна, а й мусимо танцювати. Особливо сьогодні.

До цієї революції в радянському побуті спричинилась така історична подія: поїхав Клим Ворошило закордон на якусь чергову міжнародну асамблею — і там довелося йому згоріти з сорому. Дама, дружина турецького амбасадора, запросила його до танцю, — а він не вміє! Він, з країни передової культури — і не вміє! Повернувся Ворошило до Москви — почав ходити на курс танців, щоб не пекти більше раків на міжнародних форумах. І так започаткував нову еру. За його прикладом почали ходити до школи танців інші члени політбюра і ото з такої високої гори помандрував фокстрот у народні маси.

До цієї історії приліпилася ще одна. Кажуть, що тоді Клим Ворошило пройшов закордоном ще одну західно-европейську науку. Не вам кажучи, пішов він до туалетної кімнати, вибачайте! Зайти зайшов, а ось вийти ніяк не може. Двері замкнені,

та й годі! Пастка! Світова буржуазія хоче знищити славетного радянського полководця! Почав він грюкати щосили кулаками, а з-за дверей йому відповідають: — Спустіть воду! Спустив — двері автоматично відчинилися.

Це — чисто радянські анекдоти. Але менше з тим...

Отож і в київському Місцевкомі письменників, за прикладом голови Оргкомітету Спілки радянських письменників України вельможі Ле, кружляли на бенкеті в честь жовтневої революції пари. «Двіженіє води»...

Та тільки Григорія Косиники на цім бенкеті вже не було. Не було й Плужника, Фальківського, Влизька. Ці, що бенкетують, ще не всі знають новину, бо арешти були попередньої ночі.

Столи стоять літерою П. В кінці одної відноги цієї фігури, скупчилися, наче тиснуться в бурю ягнята, друзі тих, що вже в тюрмі. Бачу тут Косяченка, дружину Плужника Галину, Євгена Кротевича, здається, Яковенка, Охрименка, «Дорогушу». Недалеко й Максим Рильський. Всі вдають неймовірно веселих і дотепних, а за цим — сльози. «Пиймо, кумцю, приймо тут, на тім світі не дадуть». Надзвичайна уважність до Галини Плужник, яка також вдає, що нічого не сталося, тільки курить одну за одною папіроси «Казбек».

Ще ж так недавно Косинка виступав на загальних зборах із промовою, повною гостроти і сарказму. Це був безперервний струмінь дотепів. Ще ось недавно цими днями у одній з бічних кімнат Місцевкому сиділи Косинка, Охрименко, С. Скляренко, «Павлуша-Дорогуша», я заглянула — й мене запросили до гурту. Цікаво, чого вони всі регочуться? Косинка читав фейлетон Сосновського у газеті *Известия* «Любовь должна быть обоюдной» з дуже тонким прозорим натяком, що не тільки ми повинні любити нашу владу, а й влада нас. Реготалися до сліз, бо Косинка читав майстерно, до кожної фрази додавав свій блискучий коментар... Взагалі, де Косинка, там загальний сміх, він усіх брав у полон своєю влучною гостротою слова.

Ще ж зовсім недавно читав він своє оповідання, — я вже після того не чула такого мистецького читання. Тому кожен авторський виступ Косинки був літературно-театральною подією. Що ж то за оповідання було? «Серце»? Зміст: вартовий на кордоні над Збручем, українець, чує рідну мову по той бік річки, він не може в своїх братів стріляти, але обов'язок прикордонника наказує і він стріляє... Оповідання двозначне. Психологічна колізія душі українця-прикордонника...

Ніби ж хотів Косинка на більшовицьку нуту заговорити, — та йому не вірили. Не повірили й тепер...

Влизько, Плужник, Фальківський також були яскраві індивідуальності... Влизько своїми дитячо-глузливими очима, Плужник — їдкою іронією, Фальківський — трагічний сумом, що назавжди застиг у очах... Але Косинка був найяскравіший.

Досі арешти кінчалися засланням. Хто ж міг думати, що сьогоднішні арешти будуть зв'язані з убивством якогось Кірова в Ленінґраді? Який тут може бути зв'язок? І вже найменше хтось думав, що скінчиться розстрілом, що цим разом уже — «мертва хватка». Так ні за що, ні про що. Для мене це було незрозуміло. Справджувалась Косяченкове: «Погинемо, як руді миші...»

32

Я все подаю зовнішні події, вигрібаю, що ще лишилося в голові з часів мого перебування серед членів колективу письменників у Києві, пробую укласти в тій послідовності, як було. А нічого про себе, про своє внутрішнє, яка там точилась робота.

Була я весь час у депресії... З якого часу? Вірно буде сказати — із студентських часів. Джерело депресії — голодування й фальшивий стан члена комнезаму, нестерпний для моєї вдачі. Але ті провали в депресію були лише початок, у сумішці з вихорами інших емоцій, дуже щасливих. Молодість і здорова основа мого єства брали верх, хай що! Після вчителювання в Запоріжжі (що само по собі було для мене мука) — нове студентське голодування й безперспективність, невміння дати собі раду разом з упертістю бути в літературі. Оці літні вечори й дні у стоячій воді бездрузівства, а в наслідку оте грізне завмирання, що його так гучно перебило Пилипенкове відрядження до степової України.

І так: поки я в дії, коли щось бачу, ставлю собі мету й до неї жену на всіх парах — то й відлетіла чорна птаха депресії. Але коли нема руху — накриває крилом і душить.

А тут ще й усі навколо: Гася, Яковенко, навіть лікар (коли я звернулась з приводу якогось недомагання), всі інші в один голос товчуть тобі, що треба мати чоловіка, себто жити родинним життям. Хто партнер, — неважливо, аби... Так примітивно і так просто, що аж верне. Я ж фізична істота і природі покірна, — але є ще й інші мої сфери, що не можуть прийняти голої змисловости, душа голодна на кохання, тонку дружбу,

співзвучність... А де воно? Нарешті, я така чутлива до інтелектуальної краси — красномовства, філософії, розв'язування всіх отих питань, що завжди сиділи в моїй голові. А де вони, такі?.. За це називають мене старою дівою. Добре! Я — стара діва!

І коли я почувала оцю важку самотність, то вона й виливалась у почуття-думку: нема з ким говорити. Ті всі, з ким говорю, не бачать мене такою, як я є, а такою, як собі думають про мене. Як часто я повинна була приймати ту маску, в якій я їм видна! А щоб бути, як із собою, таких нема. Тому я зверталась до паперу, бо мусіла хоч сама з собою поговорити.

Я тепер думаю, що то була не тільки депресія, а й просто таки психічна хвороба, тиха шизофренія, яку я переходила, сама про неї не знаючи, оцей біль душі, в якому я борсалась і не знала, як вийти з біди. Я приписувала тоді цей біль своїй незугарній, неталановитій, нездібній ні до чого вдачі. А тепер я думаю, що був він несвідомою відбиткою загальної трагедії навколо: голод, депортації, арешти, навіть те, що я не маю куди примістити вигнану з Жашкова родину. Оці постійні думки про смерть, та як її учинити. І слідом за цією думкою — друга: та смерть і так прийде, чого ти ще нею журишся? — Як жити? Що буде взавтра? І слідом за нею друга думка: хай узавтра турбується само за себе, а ти будь задоволена тим, що сьогодні є, таким, як воно є.

Оце тоді вже почала я знати той дивний вихід із себе. Не роздвоєння душі на дві особистості, а вихід із себе. Як дуже боліло, я ставала збоку, і дивилась на себе, ту, що корчиться від болю. Так наче на когось іншого. І диво! Відчужений так біль був уже недошкульний, бо я друга тільки спостерігала його, шукала причини ззовні, зверху.

Оті київські борсання і неприймання підсуненого тобі нецікавою дійсністю в особистому пляні, оті харківські розгроми у суспільному пляні так роз'ятрили були мене, що я аж до психіятра вдалася, на щастя ненадовго. Потім помогла моїх хворій душі подорож до Туркменістану. Я побачила, що є інший світ, навіть і в межах СРСР, а не тільки отой наобридлий, замучувальний стандарт, що гнітив і давив своєю блювотинною одноманітністю... (Ті самі засиджені мухами портрети вождів на стінах у канцеляріях, ті самі меню в їдальнях, та сама простягнена рука Леніна на майдані, ті самі гасла й плякатні вислови в передовиці *Правди*, — все те саме, куди не рухнешся.) Блиснула була мені надія, що літера-

турна праця стане доступна. Блиснула і погасла. Туркменська тематика... Е-ех!..

І тепер, коли все ясніше ставало, що я — «відлетіла тріска», покидьок, коли не було й середовища, навіть такого, де треба «одягати маску, щоб тебе бачили», все валиться, — тепер я найвірніше назвала б себе побитою собакою, що лежить у якомусь підвалі під похмурими склепіннями, які от-от спустяться й задавлять, та пробує зализувати свої нагноєні рани.

І так почав у мене викристалізовуватися «кодекс», що був і досі є моїм «правильником».

Із своїми слабкими силами, вадами, недостатками маю жити і ні в кого нічого не просити.

Не старатися комусь приподоблюватися, бо й так не вмію, то чого себе мучити?

Жити так, щоб нікому нічого не бути винною. Вкладатися в свої бідні можливості.

Жити так, щоб не було нічого, що треба ховати. Не мати двох бухгальтерій.

Не розвивати в собі рис, притаманних плеканим. Не хотіти розкоші, вдовольнятися конечним. НЕ МАТИ ПОТРЕБ.

Тверде життя. Ліпше самостійно бідувати, ніж залежати для забезпечення від когось.

Віра в себе. Хоч ніхто не вірить, Я ВІРЮ, що в мені заложено багато творчого — тільки як його з себе видобути?

Всі ці «правила» вже виробились важким попереднім досвідом, їх не треба було вчитися, ані тренувати...

Отакий далеко неповний візерунок мого внутрішнього, нікому нерозказаного. З ним я й на курси стенографії ходила, і найнялась на роботу до Обласного земельного управління на Бульварі Шевченка, що звалося ОБЛЗУ. Восени 1934-го року.

33

В колектив письменників події вже не котились, а бігли.

Після кривавої розправи з Косинкою, Фальківським, Влизьком відбувалися збори за зборами («з обов'язковою присутністю членів»), де кожен мусів брати голос і засуджувати «ворогів народу»... як тих, що вже розстріляні так і тих, що «ще серед нас намагаються діяти тихою сапою». Проробляли й засуджували. Особливо активізувався Петро Колесник. Він ще тільки підготовлявся загризти свого вчителя, Миколу Зерова, одночасно копіюючи всю вчителеву манеру. Виступали право-

вірні, як от Косарик-Коваленко, Дмитерко, поправляв Ле, — у такому дусі, як зафіксувала стенограма на 2-му обласному з'їзді Рад Київщини:

«Контрреволюціонерам Косинкам, Фальківським та іншим їх прихильникам важко, неможливо здобути ім'я українських письменників. Будьмо щирі й одверті: яке значіння Косинок, Фальківських, Пилипенків, Підмогильних у нашому літературному процесі? Чи були вони відомими письменниками, чи взагалі були письменниками? Не були вони письменники. Це були халтурники».

(Це я взяла із «Відкритого листа» Василя Стуса до Президії Спілки письменників, *Сучасність,* ч. 4, 1969, передрук у *Вільному Слові,* 24 травня 1969 р.).

А тоді вже мусіли один за одним вставати письменники і проклинати розстріляних. Мусіли виступати всі, навіть такі безголосі, що не вміли зв'язати два слова...

Та ні на кого не кидали стільки анатем, як на Косинку. Ніяк не могли подолати Косинчиного блиску. Згадували всі його дотепи, що, як, де він сказав, та яка захована контрреволюція в його новелях. Косинка і з того світу панував над цими найтвердовірнішими косариками та колесниками. Збори засудження перетворювалися на поминки.

Та це помітили «там». Раптом заборонено було навіть згадувати імена розстріляних та заарештованих.

Всі ходили під гнітом цих подій. Зустрічає мене на вулиці перекладачка Ганна Касяненко і питає: — Чули? Борис Тенета повісився в камері! — Тенета ж жив у Харкові! — Так, але його привезли в Київ після арешту. — Отой Тенета із сонячною посмішкою, що робила його лице з приплюснутим носом таким привабливим і дружнім...

А це вже й до Качури докотилося. Хоч який був Качура меткий сухим виходити з води, а й йому прийшла біда, непереливки. На чергових зборах почали «проробляти» його. Які були підводні течії, не знаю, бо Качура був назовні один, а десь «під» — інший. Ще давно написав був він оповідання «Симуляція», побудоване на тому, що колгоспниця не вміла вимовити «стимуляція», а вимовляла інакше: «симуляція». І от на письменницьких зборах вирішено було, що це — контрреволюційне оповідання і що Качура навмисне написав це оповідання, щоб висміяти колективізацію. Еге! Вчить, замість запроваджувати здоровий стимул до праці, симулювати!

А це вже пахне недобре.

І справді! Через деякий час Качура вже не був головою Місцевкому письменників, ані секретарем журналу *Радянська література.*

* * *

Але ще за Качуриного головування помер Грицько Косяченко. Про його смерть сказав мені при вході до будинку МК доглядач, Іван Степанович. Цей славний дідок був наче частиною колективу. Вже при вході по його вигляді можна було здогадуватися, щó діється всередині в кімнатах, а також він шепне потиху про разючі новини. Доглядач цим разом додав ще, що Качура, голова, послав був його до похоронного бюра замовити катафальк. Думали ховати Косяченка коштом Місцевкому письменників. Але прийшло «звідти» розпорядження, — цього похорону не робити, заборонено. То старий Іван Степанович ще раз ходив до похоронного бюра — скасувати замовлення. Заборонено було й оповістку подати про смерть Косяченка. — Але чому? — Бо його мали заарештувати, а не заарештували лише тому, що він і так помирав. Письменники мали поводитися так, наче ніколи ніякого Косяченка на світі не було.

Оце перед очима цей похорон. Під домом (на Тарасівській), де жив Косяченко, стоїть нас чоловік щось із шість. Батько й сестра Косяченка, Турчинська, я, Івана Степанович, Кіпніс... Від МК — нікого. Здається, і всі. Стоїмо біля бендюжної грабарки, що нею возять землю при будівництві доріг, з брудними голими дошками. Батько й візник винесли збиту з дощок, непофарбовану труну, поклали на грабарку, гостроребрий бендюг поволі потягнув її, ми, купка людей, ідемо ззаду. До Байкового кладовища дійшло нас ще менше, тільки родина та я з Агатою. На кладовищі зустрів нас худий священик (чи діякон?) прочитав молитву. Закопали Косяченка і ми пішли додому.

В МК заборонено було згадувати це ім’я. Що ж він вчинив проти радянської влади, що навіть після смерти карали? Як же вони знали, що він їх гостро ненавидів?

А в довідникові «Письменники радянської України», 1970, написано таку брехню: «Був член Спілки радянських письменників. Останні роки життя працював у Яготині в редакції районової газети». Крім того, подано дату смерти 29 вересня 1936. А я пам’ятаю цей похорон літом і ще був Качура головою, а МК письменників був ще на Фундуклієвській, не на Прорізній.

34

Василина тепер живе на Обсерваторній і, здається, там ще й досі є Сіла Мьортвий. Але що він тепер уже мною не цікавиться і не читає мені звисока нотацій, то я надумуюсь зайти до неї. Треба ж десь почути тепле слово. Так мені тепер моторошно. Це ж я ще переживаю цю останню подію, хоч минуло трохи часу.

Подія така:

... Заходжу я до МК письменників і не впізнаю. Якийсь інший дух тут. Вже це не клюб із шаховими столиками, а якась торговельна контора чи що. Замість Новоселецького, аж у глибині кімнат, сидить якийсь інший суб'єкт. А далі — кабінет, перед кабінетом — стіл, секретарка. Нікого не бачу з таких, кого можна б розпитати, що тут сталося. Висить при вході на стіні в коридорі оголошення. Певно, списки якоїсь видачі «благ», кому скільки. Читаю. Ні, це список виключених із колективу письменників і між іншими прізвищами знаходжу своє. Причина: бездіяльність і відсутність заробітків з друкованого слова. Підписав Семен Ґордєєв, новий голова колективу письменників. Висуванець від заводської стінгазети, містечковий тлустий зух. На заводі йому треба було тільки пару років робітничого стажу, щоб за цим стажем заховати своє справжнє обличчя. Українська література йому так потрібна, як собаці п'ята нога. Йому потрібні ті щедроти, що сиплються тут щораз та більші. За які літературні заслуги зробили його пастухом письменницької череди, не знаю, але перша дія його — ось цей список.

Качура цього не зробив би.

І так я вже на вулиці. Чому мене викинули на смітник? «За відсутність літературних заробітків»? — То не допускають же самі до них. Чи моя вина, що я їх не маю? За «соціяльне походження»? — Це — «пічуха», як висловлювався Плужник. Яке соціяльне походження І. Микитенка? А він — цар і диктатор у харківському колективі письменників, пролетарський ідеолог. Хто такий Натан Рибак? «Рабочий от станка»? Рильський... Ні, справа не в соціяльному походженні.

Як і завжди, подія ця спочатку наче не вразила, шкрябнула по поверхні свідомости, але дедалі — в'їдалась все глибше й глибше. Перевертала я ці думки у моїй бідній самотності, варила, думала... Потрібна була своя душа. Пригадалася моя велика любов ставищанських часів, Василина, що так відзвучувала моїй душі всіма струнами, що так легко було з нею, так

весело, а так повно й широко можна було на всі теми говорити. Любов ця кидала відсвіт і на Василину теперішню, але... коли я виливала їй свої болі, вона сухо-мовчки дивилась на мене. Серед зливи моїх почувань раптом я помічала ці холодно-сухі очі. Кому це я говорю? Це вже не та особа.

А була вона тоді на вершку успіху. Академік Євген Тимченко дуже її вирізнив і вона вже була аспіранткою Інституту мовознавства із затвердженим за нею епітетом «учениця Тимченка». Тоді саме складався великий Академічний словник і Василина працювала в цій комісії. І раптом — Тимченко став «ворогом народу»! Посипалися стріли й на неї, то Василина, щоб відбитися, написала і видрукували разом із колеґою Сугаком статтю, де «викривала» буржуазний націоналізм у мовознавсті Тимченка та його школи. На тому й заспокоїлося. Василина й далі працює у словниковій комісії.

І оце я саме прийшла до неї, як вони збирається у далеку дорогу, має відпустку. Вже не видно на овиді Анатоля.

Їде Василина на Далекий Схід до сестри Олесі, має безкоштовний квиток туди й назад. Олеся тепер живе у Владивостоці, замужем за інженером залізничних шляхів Леґезою. Має змогу не тільки сам він їздити по всій СРСР безкоштовно, але й уся його родина.

Прийшла я до Василини, зовсім забувши, що це ж не та Василина. Вона вкладає убрання в порожню валізку, а я їй свою душу розкриваю.

Рефрен був такий: не треба жити. Я тут зайва, Несучасна (каже Гася), неспівзвучна. Від молодої людини вимагають першої «пролетарської» якости — активізму. Закид у пасивності дорівнюється закидові, що ти в конфлікті із сучасною дійсністю. Аджеж від нас у «Плузі» вимагали не тільки тематики про батраків, про клясову боротьбу, мрій про комуну, але й виключення з ужитку інтимних мотивів, про кохання, сум, «соловейків» (це їдючо висміювалось), про «вишневі садочки». Все це — «дрібнобуржуазна тематика», «не наша». Письменникові при найменших нотках суму закидали песимізм і непогодження з дійсністю. Писати дозволялося тільки мажорно. Мінор, туга розцінювалися, як особистий конфлікт із радянською владою, неприймання сучасної дійсности.

Ну, я не можу знайти в собі активістського голосу. То за це мене в помийницю? Вони не знають, що існує ще якась інша порода, всі повинні бути на один копил, зфабрикований в партійному аґітпропі?

Василина ще й досі ні слова не сказала на цю мою суцільну скаргу. На це моє шукання причини, чому мені не знайшлося місця в письменницькому колективі. Чому це мартичі й адельгейми, рибаки з тельманами розсідаються там, а я «відлетіла тріска»? Я почувала, що моє право — праця із словом. Ніде інде... Адже ж скільки я вже перепробувала професій і праць, та й ні одна, жодна... І відганяють!

Я ладна була шукати причину в моїй споглядальній вдачі.

Про споглядальну, медитативну вдачу вони ніколи не чули, та й я не знала, що зо мною діється, чому я органічно не можу писати так, як вимагається. Треба соціялістичного реалізму, а в мене виходить «повзучий емпіризм» або «декаденщина». З того всього, як не дають тобі говорити своїм власним голосом, то й накинений не видушується з горла. Замовкаєш. Стаєш «меблями», за висловом Качури, або «ялівкою», за висловом Будяка.

Я хоч і не розуміла тоді, але без думок знала, що споглядальність має таке ж саме право існування, як і активність, що це — спрямована вглиб активність, не виявлена дешевою галасливістю. От це знання без слова-думки — було серцевиною мого постійного почуття своєї рації, слушности і права.

Не ворожости, ні! Жадної ворожої думки й наміру я не маю проти дійсности, приймаю навіть ролю тріски, що відлітає під час рубання лісу. Але ця трісочка й собі хоче по силі здібностей прислужитися для побудови кращого майбутнього. Це моє найбільше і найвище бажання. Але мене, такої, як є, не приймають, виганяють, нема ніде для мене місця, мойому бажанню працювати над українським словом...

Василина вже наполовину уклала свої речі у валізку, бо вже не метушилась, а сиділа й дивилася на мене своїм сухо-холодним поглядом. Тільки тепер побачила я, що говорю до чужої людини. Все, що вона знайшла сказати на мою нескінченну (о, ще й до половини не дійшла!) скаргу, були такі її слова:

— Ти загниваєш і розкладаєш інших!

«Та-ак, Василино? — билось у мені, як вийшла я, відразу після цих слів. — Тепер, коли тобі усміхається чудова подорож і коли ти міцно вгніздженa у властиву тобі працю, — в тебе не знайшлося для мене інших слів? Та-ак?»

35

А я, мабуть, справді була тоді дуже неприємна. Від таких думок, що варилися, товклися в голові і знов верталися, я

попала в якийсь ступор. Бути відігнаною від свого, до чого прямувала все життя, це ж крах, життьова катастрофа. Гася потім мені казала, що зо мною важко було говорити, така я тоді була похмура і задубіла, із застиглим обличчям. Яка я тоді була, Кіпніс аж через кілька років признався: «Неприємно було на тебе дивитися. Втупиш очі в одну точку і годину нічого не промовиш». Але я ні разу не відчула, що я неприємна в тій хаті, що небажана.

А в той час не тільки чужі комісари, що прийшли розпоряджатися в колективі письменників, не тільки вони обливали мене холодом, але й свої, недавно ще ніби приятелі. Хто ж із українських письменників хотів тоді зо мною говорити? Кому я була цікава? Нікому. Перший Косарик-Коваленко. Як бачив здалека, — переходив на інший бік вулиці. Кому ж входило в голову, що моя похмура мовчазність, зосереджена в собі недіяльність — свого роду діяльність, і то — дуже активна. Галас тільки розбиває її.

Як вони мене бачили? От, ходить якась невдаха... Що не напише — літературний брак. І я переймалась та й собі вважала себе невдахою, нічим, а тому... не треба жити! До цього кожен раз зводились мої думки. Це вже відтоді (і дуже довго) я вважала найкращою частиною буття с о н. Засинаючи, казала собі: «Коли б уже не встати», а прокидаючись, питала: «Чого я прокинулась?»

Тільки тоді, як я дивилась на себе, комашку, чужими очима, ставало легше. Як було дуже боляче, я виходила із свого маленького-комашиного «я» в велике Понад-Я — ставало трохи легше, але однаково моє життя здавалось непотрібним. Непотрібна світові — значить непотрібна. Всі мої зусилля непотрібні. Тому й друзів нема, нема ні з ким спільних точок, непривабна я, тому ніхто не впускає до себе. Все-все поставило мене п о з а. Нікому нецікава стара діва.

І от тоді, як я так потребувала хоч зайти кудись помовчати, тоді дуже людяно, гостинно й привітно приймали мене в хаті Кіпніса та його Віри. Більш ніхто.

* * *

А я ж у цей самий час цілковитого остракізму проходила цікавий внутрішній процес, що якось вміщувався в душі разом із гіркотою викинутого за поклад непотребу. Я ж у своїй скерованій всередину сконцентрованості хотіла недоступного. Моно-

тонія щоденних газетних тем ставала щораз нуднішою. Хай уже Гася пише на завдання в передовицях. Для мене був цікавий процес життя у всіх переливах, у гамі позитивів-негативів. Всі оці зрушення, вихорі, що навколо, всі ситуації, що витворюються, але правдешні, які є в житті («повзучий емпіризм», уже підказує якийсь колесників-коваленків голос). Повнота життя, де б усі сторінки його мали свій повний вияв. Хотілося вхопити так, щоб нащадки мали повну безсторонню картину у всій багатогранності. Який був складний злам, з якими жертвами...

Чи потрібні були жертви? Я тоді вірила, що хоч жертви, хоч болючі, але гряде вища, складніша й багатша епоха. Я тільки хотіла без тенденції, без обмежень, на повний голос. *Ця* творча метода була мені цікава. А так, як вимагали — не вмію, нецікаво.

І це було в гармонії, з моєю вдачею. Хоч уже довелося в житті брехати, я однаково ненавиділа примус брехні, це для мене огидний і проти моєї природи стан. Його не приймала душа ніяк. Щирість — найбільша цінність і я її завжди та скрізь шукала, аж само слово стало утертим, тільки іншого не знайду. Та моєї щирости ніхто не хотів!

Оці ментори й цензори казали мені тільки одне бачити й подавати, а всього іншого, боронь Боже, не чіпати. Ні тих совєтських князьків, що панували на зразок панських прикажчиків, ні зла людям від них. «Викачка» хліба, примусові облігації, депортації, «поток і разграблєніє» одної частини села руками другої, голод, за цим — винищення цвіту інтеліґенції... Думи й вислови самих жертв «перебудови»... Мої спроби бачити ці процеси повно, з вірою в конечну мету (перебудова економіки, всі освічені, матеріяльний і духовний розцвіт) були заздалегідь засуджені. На нових задумах лежало незриме вето, що не давало їм зав'язуватися в твори. «Чи ти вже перебудувалася?» — чую звідусіль. А мені все це «перебудування» стає щодня нудніше...

Безплідна. Як не можна малювати словом психологічних образів («психоложество!» — вигукує критик), ні зачіпати солов'їних мотивів («це просвітянщина»), ні історичних («це — втеча від радянської дійсности»), то безплідна. Залишається прославляти партію та розмальовувати квачем гасла з газет, — а від такого верне, таке з горла не лізе... Словом, безплідна й бездарна, як це визнала радянська критика.

36

Інколи приїжджали з Гуманя Ганя з Вітею... Як ми в тій кімнатині тоді всі містилися? Як туди втиснулося нас так багато?

Вітя вже доростає. Завжди веселий, повний життєрадости, дуже білявий, синьоокий, плеканий, мов дівчина. Ганя ж на нього хухала й дмухала. Ріс він ніжно, хоч життя було жорстоке, — відгороджувала Ганя, як могла. Він навіть не міг себе оборонити від вуличних сутичок із такими ж хлопчаками, зараз біг до Гані скаржитися: «Мамо, вони мене били!» Ганя й порадила йому на це: «Не приходь до мене з такими плачами. Вони тебе б'ють, а ти бий їх!» І відтоді Вітя не скаржився, перестали його лупцювати.

Коли він приїздив до нас у Київ, у цій кімнаті відразу здіймався нестерпний гармидер. Все розвихрене, розкидане. Це ж єдине, що могли ми, — класти все на своє місце, щоб можна було в хаті повернутися. А Вітя цього не знав.

— Хто це буде за тобою прибирати? — питаю.

— А ти! — відказує безжурно Вітя.

— То я була в гостях у тебе в Гумані й прибирала, а тепер ти в мене — і знов маю прибирати? — навмисне суворо дивуюся я.

— Ти дівчина, то ти й прибирай! — на це мені Вітя.

Ну, як тут на нього сердитися? Завжди він щось виспівував, вибренькував, веселість із нього била аж до стелі. Мене він уже перейменував на Явдоніну. Ще одне ім'я!

З Вітею я розумілася більше, ніж із Оленою, бо він любив про своє, йому цікаве, розповідати: що прочитав, які винаходи в техніці... Я розпитувала, що вони вчать у школі з літератури, що читають. — Копиленка «Десятиклясники». — Цікаве? — Так собі. — А кого з письменників у школі люблять? — Рильського. А Тичини не любимо. — Що вчать з історії? — Про героїв Мініна і Пожарського та ще про Суворова.

Про українську героїку ніхто нічого цьому поколінню не казав, — ні про гетьманів, ні про Богуна, Залізняка, Остряницю, Гуню, ні про гуманського Гонту. А що ще мене здивувало — він хоче змінити своє прізвище. Воно буде звучати ось як гордо-велично: Віталій Монолітов! Серце краялося, таке слухаючи.

В Києві довелося Віті пережити гострі боки життя. В нас у хаті, як звичайно, було дуже злиденно на їжу. Оце стоїмо ми, я й Вітя, біля універмаґу на розі Хрещатика й Лютеранської у

довжелезній черзі із самого рання. Може дійде черга, то дістане черевики, а може й ні, тільки даром стоятиме. Я прийшла його замінити. Вітя, бачу, голодний, корчить йому у шлунку, блідне, умліває з незвички. Такого вдома йому не трапляється, бо все найкраще там — найперше йому. А я нічого не можу йому дати. Думає Вітя: «Скупа Явдоніна!» А в мене нема за що купити йому яку іриску...

Його юнацьке щасливе буття переломила одна велика травма. Батько його, Дмитро Безносюк, повісився у дровітні біля хати зимою. Довела до загину горілка. Випивав, а для цього крав. Ганя не раз оплачувала такі розтрати з власної платні. Звільнили такого робітника. Дмитро почав потайки виносити з дому, що було. В хаті зробилося пекло. Дмитро з пиятики опух. Тікав він і в Київ, отак зайшов до нас один раз, посіяв у хаті таку саму атмосферу, як колись розпускала навколо себе ота Валя-повія в Кубучі. Він уже тоді був із тими думками. Почував свою скінченість, усвідомив, який він тягар усім. Повернувся додому, знайшов мотузка та пішов у дров'яну повітку. Страшно, прикро, кошмарно... Віті було тоді років 13-14.

Отже, Ганя все це на собі тягла. Батьки на шиї, чоловік-п'яниця, синоньо, якому вона ще й досі вигрівала до постелі укривало, щоб часом дитина не змерзла, лягаючи спати. Дві праці, щоб утриматися. Від цих двох сидячих бухгальтерських праць стала вона кругла, як барилко. Коли вона приїздила до Києва та бачили мене з нею, то ніхто не вірив, що ми — рідні сестри. Я — тонка скрипочка, така легенька, що не ходжу, а лечу «як трамвай», темна шатенка з золотистим відсвітом волосся на сонці, з карими, трохи скісними вузькуватими очима і коротким широким носом. Ганя — кругла бочечка, дуже білява, з русим волоссям, з сірими молодими очима, рівним продовгастим носом і зовсім іншим виразом. Дві різні раси! А тим часом, я дуже подібна на тітку Тодоську, Ганя ж — на Цимбалів. Всі Цимбали такі: русяві, з рівними і навіть закандзюбленими донизу носами (Саміло, Тихін, Саша). Я в мойому виразі ще часом ловлю мамин, але в Гані ніколи такого не вловила.

Але не зважаючи на такий життьовий тягар, Ганя не падала духом. Де в неї бралася сила витримувати своє нещасливе життя? Навпаки, вона казала, що їй дуже добре, що вона щаслива. Радянська влада дала їй незалежність. Вона ось, жінка, може сама утримувати родину, її поважають за її власні здібності, дорожать нею, запрошують з установи до установи на працю.

І я знаю, чому вона так казала. Вона щаслива тією дійсністю, що випала на її долю, бо як не буде нею задоволена, то як жити? Неможливо!

Щось подібне й я... Ось бачу таку сценку: Ганя, Вітя, Льона, я — всі вдома. Я сиджу на кушетці, застеленій «Русланом і Людмилою», і оповідаю Гані про свої блискучі пляни, як то я стану з'їздовою стенографісткою. Льона недовірливо закопилила губи і скосила вбік очі, мовляв, дурень думкою багатіє, а я радію й тішуся в безпричинній біологічній радості, зовсім так, як Вітя...

А ось ще одну родинну сценку підсуває пам'ять. Це вже я приїхала до Гуманя, на Різдво. Вже Дмитро не жив і не було тієї тягучої атмосфери, що він ширив навколо себе.

Ми готуємося до Свят-вечора. Ще всіх нема вдома, бо наш батько сторожує і приходить пізніше. Ганя ще теж не прийшла з роботи. Мама порається біля печі, я сиджу на підлозі, розтираю макогоном у макітрі мак. А це вже й Ганя прийшла. Помогає мені, тремо по черзі, тут і Вітя. Почали пробувати, чи втерся мак, додавати зварену й вихололу в сінях пшеницю, мед. Пробували, пробували і там же на підлозі почали й їсти добрими ложками, не чекаючи урочистої вечері. Тут же почали самі з себе сміятися, як то в нас, совєтських перевертнів, побитих життям і викинутих із гнізда, виглядає цей найсвятіший у році вечір. Сміялися ми, бо знали, як то було колись у Жашкові...

37

Вистрілила електрично новина: столиця переходить у Київ!

Про це вже давно говорили, але ніхто не вірив. Київ, бачите, близько кордону, тут не розвивають ніякої промисловости, тут нічого не будується, стоять недобудовані навіть ті доми, що були початі перед війною. Київ став тихий, навіть авто рідко побачиш... Москвичі називали Київ «бальшая дєрєвня». А киянам так і добре. Замріяні зелені вулиці, повітря чисте, з Дніпра до нього весь час пливе річний озон. У неділю — будь ласка, без особливих транспортних труднощів — вже й на тому березі, вже й пляжся собі на Трухановому острові, чи йди далі в плавні, там серед рукавів Старого Дніпра знайдеш нерушену красу природи... Це не те, що Харків. Вічні вітри, пилюка, нема чим дихати. Київська розкіш ніколи не може перестати вабити. Кращого міста нема в світі!

І от — факт! Київ — столиця.

Всі установи переїжджають із Харкова до Києва. Спішно добудовуються незакінчені будинки. Величезний на Володимирській — Академії наук; біля нашого будиночка росте з порослого лісом фундаменту нова озія; «Роліт» спішно закінчується, бо й Спілка письменників переноситься до Києва. Вже не треба буде Гасі їздити до Харкова. Голова Оргкомітету, Кулик, уже тут, вже не Ле заправляє письменницькими справами. І вже не бачити Гасі мешкання в «Роліті». А тим більше — мені. Я ж вигнана з колективу письменників. Вже дійшло до мого вуха, що моє мешкання передане Саві Голованівському, отому, що такий важливий для українського письменства... От тільки невідомо, чи вміститься він там із своїм приватним музеєм: картинами, статуями, килимами, ґобеленами й античними вазами.

Сказав мені про це Антін Дикий, уповноважений для будівництва «Роліту» та переїзду, людина з чорною борідкою а-ля Винниченко. Дикий — письменник без творів, але знаменитий оповідач і дотепник. На свою сіру сорочку він казав: «Смерть прачкам», або: «Радость бєднаво єврєя». Взагалі, безперервно балагурив.

Але скоро його не стало, а уповноваженим прислали Олександра Сороку, поета. З Сорокою я навіть була трохи здружилася. Він ходив зо мною вулицями Києва (Ще не роздивився, що я — ніщо, голівка збитої квітки на пилюжній дорозі?), допроваджував до хати і багато розповідав про письменницькі харківські справи. Різні історії. І хоч і член партії, а дуже був озлоблений на все існуюче.

Оце він мені широко розповів про тодішнього диктатора й деспота в побуті літераторів, Івана Микитенка. Казав, що Микитенко топтав усіх і все на шляху своєї кар'єри. Почалася вона з плаґіяту. Приніс до нього у Одесі один студент на прізвище Волошин свою п'єсу про безпритульних із проханням дати літературну консультацію. А Микитенко вже п'єсу не повернув, тільки видрукував під своїм ім'ям, назвавши «Кадри». Іншими словами — украв. Оця п'єса й дала йому ім'я та матеріяльні достатки. Йде вона по всьому Радянському Союзі.

Справжній автор п'єси не залишив справи, а судився. Він дійшов аж до вищих органів у Москві. І нічого! Москва відповіла: «Нам неважливо, хто написав. Нам важливо мати відоме ім'я. Тому що Микитенко вже має, то й будемо вважати, що автор п'єси він».

Якесь піратство серед білого дня! І ніхто — нічого?.. Індивід нічого не значить у машині продукування слави й успіху?

Це мені розповів О. Сорока. І запам'яталося. А внедовзі зимою прочитала я у *Правді* постанову дрібненьким шрифтом всесоюзної інституції охорони авторських прав, що затверджувала авторство п'єси за Микитенком, не заперечуючи, що автор Волошин. Так у тій постанові цинічно й написано: «нам неважливо, Іванов чи Петров...» Тут же була й постанова Всеукомдраму.

Може я трохи й не вірила Сороці, даючи скидку на його озлобленість і особисту антипатію до Микитенка, але постанови підтверджували почуту він Сороки історію. Я вирізала обидві ці постанови і сховала, сама не знаючи, нащо. Потім, через роки, це стало сюжетом роману «Діти Чумацького шляху». Вирізка ця доїхала зо мною до Ґрацу, а там загинула. Про це — в іншому місці. Але ще про Сороку.

Що він ще говорив, я й досі пам'ятаю? Ось:

Микитенко, Рильський і Сорока поїхали раз на виступ у якесь мале місто, Запоріжжя чи що. Рильський тоді був ще в загоні, тримали його «в чорному тілі». А Микитенко — цар і бог у харківській організації письменників. Зупинилися вони в готелі, всі троє в одній кімнаті, бо більше місця не було. І от, після виступу, Микитенко просто серед ночі, о 12-й годині, викинув Рильського й Сороку з кімнати, знаючи, що їм нема де бути. Причина? Не сподобалось йому, що Рильський скритикував його виступ, а Сорока був на боці Рильського. Оце такий він пролетарський письменник, — додав тоді Сорока. — Син великого землевласника, півтисячі десятин землі...

Ця дружба з Сорокою дуже скоро припинилася. Чи то не стало Сороки в Києві, чи то він роздивився, що я — «відлетіла тріска»...

38

З переїздом столиці в Київ Ле вже стушувався, а найголовнішою особою Оргкомітету (чи вже СРПУ) став Іван Кулик, миршавий чоловічок із дуже рудою козлячою борідкою.

Я туди вже не ходила. А якось зайшла. То не впізнала!

Ту велику залю, де відбувалися збори, тепер попеределювано диктово-скляними перегородками, там сидять якісь рахівники-бухгальтери, клацають звідти кісточки рахівниць. З цих бухгальтерів я запам'ятала тільки одне ім'я — Голосовкер. Може то Літфонд? Як і в кожній такій конторі, є й кабінет началь-

ника, і перед кабінетом — приймальня із столиком та секретарем. Там тебе допустять або не допустять до начальства.

Досі ніяких начальницьких кабінетів тут не було. Навіть вельможний Ле сидів компанійно в загальних кімнатах і, граючи в шахи, вирішував усі справи, аж деколи, хіба, віддалюючись до наріжної кімнати, що вважалась редакцією журналу *Радянська література.*

Тепер на дверях найдальшої кімнати висить великий напис, що за нами сидить ГОЛОВА, товариш Сенченко.

— Що, може Іван Сенченко, письменник із Харкова?

— Ні.

— Критик якийсь?

— Ні.

— Перекладач може, призовник до літератури?

— Теж ні. Це висуванець партії, тисячник, висланий «на прорив», як ото на село висилають. З літературою нічого спільного. А прізвище підібране для українського вуха спеціяльно, — пояснюють.

Яке витягнуте лице в кожного, хоч ніхто нічого не каже. Погонича нам прислали! Так наче свого нікого нема! Хіба ж Кулика їм не досить? Кулик же хоч літератор. Що розуміє висуванець-тисячник у літературних справах?

Це ж поличник для письменників! Відразу цей «Сенченко» зробив із клюбу письменників заготскот!

Ет, що там ви тямите! Заготскот це дрібне в порівнянні з розмахом цього підприємства! Тепер, коли його почистили від усяких клясово ворожих елементів, розцвітає дуже добра індустрія. Що таке Літфонд? Це — постійний відсоток від усіх видань з видавництв, капає та й капає. Літфонд розростається й має свої санаторії, дачі, безкоштовне лікування у спеціялістів, дотації тим, хто потребує, оплата творчих відряджень. Золоте дно. А що таке Всеукомдрам? Всеукраїнський комітет охорони авторських прав драматургів стежить за тим, щоб із кожної вистави ішли відсотки (ну, хай пів, один!) в користь автора й комітету. Такий самий є й у Москві, всесоюзний. Ви ж подивіться — Рильський переклав кілька опер на українську мову і вже з цих відсотків від Всеукомдраму має власну дачу в Ірпіні, піяніно. Це — тільки маленький приклад...

Аби тільки вас до Спілки письменників прийняли, тоді — не ловіть ґав!

Чого ж я прийшла до цієї заготконтори широкого розмаху?

Забрати пая. Я цікава була, чи повернуть? Коли переказують

мені, щоб я прийшла забрала, бо я вже не пайовик «Роліту». Ще шляхетно повелися. А якби не віддали, а перевели на позику державі, то що, писнула б? Повернули не тисячу карбованців, а 970. Пролетарська держава взяла проценти за те, що користувалась моїми грішми п'ять років.

Я за ту неповну тисячу набрала собі матеріялу на пальто. Саме якраз СРСР продала китайцям якусь там залізницю (я політично неграмотна, то не знаю, яку. Манчжурську чи що.) і в наших універмаґах з'явився японський шевйот, що ним китайці заплатили за залізницю.

Пальто це я носила роками, перешивала. Потім, уже в таборах, ще раз попорола й перешила на модний тоді жакет із настовбурченими плечами. Ще й досі маю, жаль викидати, все ж таки це — моє «ролітівське мешкання», гонорар за повість «Кампанія».

А в «Роліт» мені можна було заходити лише в гості, та й то — якщо є до кого. Мені не було до кого, крім Іцека Кіпніса.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

МОЇ ПРИМІТИВНІ РОДИЧІ

1

Скільки це вже робіт-професій перепробувала я? Удома — хатнє господарство: обід варити, хліб пекти, свиней годувати, корову доїти, город обробляти... Продавчиня в книгарні й у кооперативі... Вишивальниця, мішколатальниця у студентські часи... Батрачка в Лютежі, робітниця на торфозробках у Бучі, учителька в Запоріжжі, перекладачка, робітниця в Києві на заводі «Точприбор», обліковець на комбайні у радгоспі «Червоний Перекоп», технічний секретар в МК письменників у Києві, літературний редактор у Харкові, канцеляристка у Лєни Куліцької... Курси французької мови, курси англійської, сценарні, курси східних мов,.. І ніде не підходжу, не підходить мені, не можу! З цих усіх перечислених зайнять миле мені тільки перекладництво, але ж... Там Ліфшіц і Ґордон, їм є місце, мені нема.

Про мої мандри й нариси я не згадую, як заробітні праці, то була в моїй свідомості життьова місія, що з неї я не збиралась «хліб їсти». А вірніше — були це вправи, тренування на шляху до осягнення справжнього мистецтва прози, щоб читач, почавши з першої фрази, не міг уже відірватися, аж поки скінчить. Від цієї мети, поставленої ще в дитинстві і так підкошеної вигнанням з літературних околиць, я не відмовлялася ніколи. Хоч на колінях буду до неї повзти, хоч лише трохи наближусь до майстерности, але тільки в тому мій життьовий зміст. Щось треба безвідмовно любити і ця любов моя — література.

Але «за Божим духом» щось не виходить. Треба себе утримувати. Ще якби я жила сама, то не сушила б собі цим голови. Як буде, так буде. І чого журитися завтрашнім днем? Прийде, тоді й журитимусь. Вистачає журби й сьогоднішньої. Але нестерпне це становище, що Льона платить за хату, що я живу на

її заробітки. Тим то я кріпко надіялась на стенографію. Ось вона вже мене звільнить від вічного холодного й голодного безгрошів'я! З'їздова стенографістка заробляє 15 карбованців за годину? То я зароблю стільки, скільки конечно треба, а решта часу — моя. Я буду вільна працювати над собою, ну, просто читати зразки світової літератури, якщо я справді «ялівка», «політично неписьменна», «плазуча емпіристка»... Література — невичерпна криниця, з неї можна все життя черпати — і все цілющу воду. Не обов'язково самій писати.

Тому то я так прихопилась до опанування крилатого письма. Я віддавала безконечно багато часу просто списуванню, щоб «присвоїти» стенографічні знаки. Ми збиралися «бриґадами» і на дому, щоб диктувати одна одній тексти «на швидкість».

Учитель наш був добродушний чоловік із міцною білою чуприною, звався Льовшін. Студентами курсів були майже всі жінки, багато з них «бувші», уламки репресованих родин: дочки царських полковників, дружини заарештованих. Але ті, що зійшлися зо мною в «бриґаду» (цілком випадково) були: Фаня Подольська, дружина службовця, дуже товариська й жвава, з природною українською мовою; жила на Прорізній. Людмила Ткаченко, дочка шулявських обивателів, які і українці, і Ткаченки з діда-прадіда, але між собою говорять лише київсько-русскою говіркою. Людмила при тому знала прекрасно й українську, але в побуті не вживала. Вона жила в батьків на Брест-Литовському шосе після свого невдалого шлюбу та смерти дитини. Третя, але недовго, — племінниця Олекси Варавви, Зіна Дзюбенко. Хоч вона мені найбільш підходила духом, я її скоро з овиду згубила. Подольська ж і Ткаченко весь час були у панорамі моєї стенографічної «кар'єри», були моїми «напарницями». Найбистріша стенографістка була Фаня Подольська. Найповільніша — я.

Коли ми закінчили курси із швідкістю 90 слів на хвилину і пішли на практичну роботу, я весь час із ними тримала зв'язок, вони мене кликали в «напарниці».

2

До курсів надходили запотребовання на стенографісток-секретарок. Ото з таким запотребованням я й прийшла до Обласного земельного управління. Запотребовання йшло від самого начальника ОБЛЗУ, який потребував мати під рукою стенографістку круглі 24 години, а була в його приймальні тільки

одна, Сікора. Це була справжня стенографістка із самовпевненими манерами, модним бантом-фантазії і тонкою усмішкою.

Сказати без перебільшення, я навіть у такій ситуації згораю з письменницької цікавости. Це ж я ніяким іншим способом не могла б обізнатися з внутрішнім життям і рутиною установи. А тепер ось сиджу в приймальні начальника ОБЛЗУ, за канцелярським столом, проти мене ковчег-канапа, оббита темнозеленою цератою з височенною спинкою. А ось уже викликає мене начальник і я заходжу в його кабінет, наче будуар: всі стіни оббиті матерією бежового кольору, бганками. На вікнах пишні ґардини кремового кольору. Начальник сидить за столом, накритим зеленим сукном, поміж вікнами, а упритул до його стола простягнувся ще один довжелезний стіл, для засідань і нарад. Оце тут мала я чергувати з Сікорою. Одна зміна моя, одна її, а як треба, то ще й на нічних засіданнях, позачергових викликах.

Мені здалося, що я десь уже бачила оцього вишуканого інтеліґента з русявою борідкою а-ля Луначарський, плеканою шевелюрою з тонким профілем, а ще тоншою дотепною мовою, пересипаною висловами з російської літератури. Типовий інтеліґент-революцьонер, що став сановником і без стенографістки не може й хвилини обійтися. Він мене прийняв добродушно-прихильно, але в першій же розмові випитав, чи я й на машинці друкую. І здивувався: — Що ж ви за письменниця, як не вмієте друкувати на машинці?

О, він уже знає, що я письменниця! Не сховаєшся! А подруге, цікаво, де це я могла навчитися, коли сама друкарська машинка — недосяжна розкіш? Як то цей барін уявляє мої письменницькі гаразди! Я мовчки проковтнула цей насміх-закид, але взяла собі до уваги. В обмін на цей «комплімент» я ще собі подумала. «Що ж ти, вельможо з Москви (по-українському — ні слова!), розумієш у сільському господарстві? Якийсь рафінований пуриц Ґрушецкій... Це, мабуть, присланий із центру комісар...»

А втім, він уже був на відході. Не минуло й двох тижнів, як у кабінеті начальника з'явився його заступник, зовсім незначна фігура в порівнянні з породистим Ґрушєцкім. Без начальницького голосу, манер, у потріпанім лихім дощовичку. Але скоро стало всім відомо, що він цими днями стане начальником ОБЛЗУ, владикою цієї установи.

* * *

Новий начальник, Михайло Ломако, висунутий з низового апарату якогось району, з цукроварні чи що, відразу змінив стиль установи. Розкішний «наркомівський» кабінет він зліквідував, а своїм кабінетом зробив сусідню кімнату, потойбіч приймальні, вже без портьєр, без драпрі на стінах, тільки з таким самим довгим столом засідань. І до такої розкоші, як стенографістки, він не звик, відразу відмовився. Сікора і я стали там непотрібні. То Сікора пішла десь інде, а мене перевели до бурякового відділу, вже не чисто стенографісткою, а ще й секретарство додали. Крім секретарювання, я мала йти на кожний виклик чи начальника ОБЛЗУ, чи начальників відділів, записувати наради або листи. Ломако ніколи не диктував листів, дуже рідко викликав записувати нараду, а здебільшого викликав мене начальник фінансового відділу, дуже приємний, приятельсько, аж улесливо, всміхнений старої закваски бухгальтер, щоб я йому писали листи. Найбільше ж працювала я із начальником бурякового відділу, Сквірскім.

Нехай у фінансових справах орудує жидівський спеціяліст, це зрозуміло, — старий фахівець, фінансова специфіка... Але що може знати Сквірскій у вирощуванні цукрових буряків, коли він ніколи не виростив жадного бурячка, ані близько біля нього не був? Типовий комісарчик, невисокого росту, у напіввійськовій одежі, що тоді була уніформою для партійців, які виконували завдання: приборкування України. Захисного кольору ґаліфе, косоворотка, ще тільки кобури й пляншетки не вистачає. Ніс його — орлиним дзьобом, очі — совині, дуже ясно виказували расу. Але з першої хвилини бачиш перед собою надзвичайно приятельську, легкодобродушну, говірку́, веселу людину. Зникала дистанція між ним і одвідувачами (здебільшого, головами колгоспів, аґрономами), чи й з нами, підлеглими. Володів він досконало природною українською мовою, все в нього на устах якийсь жарт, анекдота з живого життя. Словом, «свой парень в доску». І мені здавалося, що він навіть не грав цю ролю, а був справді такий доброзичливий, життєрадісний, повний доброї волі і віри, що так і треба налагоджувати життя після катастрофи голоду в селі.

Ця панібратська «маска» Сквірского була мені знайома трохи. Петро Товстолужський. Це була *його* робота — депортувати в морози й сніги, на голодну смерть жашківське селянство, вигнати з хутора Явдокима Кравченка, Натиного рідного дядька. А який він був милий, говіркий, добродушний, дотепно-веселий... Або отой ситий з во́лом директор Миронівської МТС,

родич Рожкової, присланий з Москви під час голоду, що казав мені про причину голоду: — Це диверсія куркуля...

Тепер уже зломили українське селянство — майже сто відсотків у колгоспах, тепер ОБЛЗУ в ролі поганяйла: відсотки виконання й перевиконання пляну; змагання Київської области з іншими областями; районів з районами; шукання й фабрикація «знатних людей». Зранку до вечора (і цілими ночами) «висять на телефонах» оперативники-аґрономи та вимагають від підлеглих у районах зведень, — скільки зорано, посіяно, зібрано, — та висилають ці цифри вище... Все це вимагав від свого апарату Сквірскій. А в щоденному побуті такий приємний чоловік!

Я себе цілком добре й вільно почувала із Сквірскім. Коли в відділі з'явилась ще й секретарка, Глафіра Ляшко, вона називала начальника запросто: Абрам Єфімовіч...

Не те в кабінеті начальника ОБЛЗУ.

Був він білорус, цілком добре говорив українською мовою — з тими, котрі так до нього зверталися. Все таки час-від-часу доводилося приходити в його кабінет на виклик і записувати нараду чи постанову наради. І кожен раз — якась спутаність, щось зовсім не те, що в присутності Сквірского. Що воно таке? Якось не сміла я глянути на нього, а одночасно страшенно хотілося роздивитися на цю людину. Щось таке притягальне, для мене загадкове, було в ній. То я ловила кожну мить і кожне випадкове здибання, хоч би в коридорах, мигцем, щоб скласти собі образ.

Він не прибирав пози високого начальника, а незмінно зберігав вигляд низового роботяги, звідки й виринув. Замість роздавати накази апаратові через стенографісток, як роблять сановники, він намагався переробити все сам. День і ніч сидить у кабінеті й приймає начальників відділів, фахівців, районових аґрономів, начальників районових земельних відділів, директорів цукроварень, голів колгоспів... Ночами сиділи й дрімали на ковчежній канапі всі ці одвідувачі, дожидаючи своєї черги.

Може тому, що не вигрібався днями й ночами із засідань та нарад, був він такий блідий і вимочений, худий, як скелет, з витягнутим профілем носа. Дуже негарний. Як ішов, то не рівно, а зсутулившись. Одягнений більш, ніж недбайливо — бідно. Якийсь дешевенький костюмчик, дуже виношений, якийсь пожмаканий рудий дощовик... Але очей таких я ніколи — ні до того часу, ні ось уже ще 38 років живу — не бачила. Вони, коли розгоралися бездонним синім вогнем, ставали величезні, випов-

нені всесвітом, моїм. Це не була мрійність розпливу, не п'яність, а море, океан.

І раптом погасали. Ставали водянисто-сірими, малими, безвиразно стомленими. Поголоска була, що він хворий на якусь шлункову хворобу. Одначе, ось родинний стан: переїхала вже з провінції до Києва жінка, от-от прибуде дитина. А головне ж, цей ходячий скелет відбив її від когось іншого! Ет, звичайна собі людина, стандартна, мільйон разів повторена історія! І чого мені так хочеться його розглядати?

А тому, що той синій вогонь очей був для мене незвичайним. Спочатку я дивилася зчудовано, потім випивала, а ще згодом смертельно ним переповнилася, до щастя понад вінця. Втім, я й тоді й тепер питаю себе: чи не був він який наркоман? Коли діяв наркотик, тоді й розгорався отой несамовитий погляд людини, що несе в собі всесвіт, що не тут вона. А коли наркотик переставав діяти — ставала звичайна людина.

Ніколи я цього не дізнаюся.

3

Мені раз-у-раз доводилось мати справу з машиновим бюром. Все, що я записувала, мало бути відразу розшифроване, подане на підпис для розмноження чи розсилання. Я приходила в кімнату, де стукотіло з дванадцять друкарських машинок, і старша друкарниця призначала мені, до якої машинки я маю підсісти. Сікора вміла друкувати сама. Якби я друкувала, то завжди є якась вільна машинка, що я могла б сама собі надрукувати розшифроване... Я пам'ятала заувагу Ґрущецкого і почала пробувати. А щоб не даром пробувати, я брала з собою щось своє і після робочих годин змагалася з неслухняними примхами машинки під моїми невмілими пальцями.

І знов... У машбюрі не була я своя людина. Старша друкарниця була яскраво вималювана і одверто казала (натякаючи виразно на мене), що не вважає за жінку ту, яка не має намальованих уст. А я вважала, що кожна намальована жінка втрачає свою особистість і стає стандартною. Тільки кому ти в цім зборищі розмальованих масок скажеш? Ні одна з них не запам'яталась, хібащо, одна Муза, дочка якогось професора, з манерами змійки, може найбільш зорганізована особистість з-поміж них...

Хоч я була така сама службовка, як і всі в ОБЛЗУ, там же й обідала, — але ні з ким не зав'язала ніяких дружніх взаємин. Ні

товаришок, ні залицяльників. Через мою мовчазність-маломовність ніхто мене й не помічав, ніхто й не знав, яку шалену симфонію щастя й депресії я переживаю. Один тільки раз знайшовся спостережливий, якийсь із численних аґрономів ОБЛЗУ. Ми стояли в маленькій черзі до каси їдальні і перекинулись словом, а він каже: — Ви дивна людина. Вперше бачу, щоб так різко, без жадного переходу, мінявся вираз обличчя, від скрайньо похмурого й суворого до раптом такого життєрадісного. Що з вами діється? — Так, він трохи вгадав... То було надмірне нервове напруження, що в ньому я постійно перебувала. Але... Але треба носити захисну маску, щоб ніхто не здогадувався, що я вдень і вночі марю...

Що ще можна пригадати з вражінь у цій установі, крім моєї манії? Були жовтневі свята. Це був кінець хлібних карток, тоді повелося в установах влаштовувати бенкети для службовців. І я на такому бенкеті була, а найкраще схарактеризував його якийсь аґроном. Цей вислів почула я отак мимохідь: «Печене, варене і так шматками», — себто на столах стояли наїдки, але щоб були вони привабливо розложені, то ні. Але що мені було до того, коли не було там магнету синіх очей?

4

І я, й Василина забули вже про те, що вона мені сказала: «Ти загниваєш і розкладаєш інших» — перед своїм радісним від'їздом на Далекий Схід. З нею трапилась неприємна штука. Коли вона повернулася з відпустки, в Науково-дослідному інституті мовознавства їй сказали, що вона вже в штаті не числиться. Ніякі заяви, апеляції, оббивання порогів у наркомів та їх заступників не помогли. Причини їй теж не сказали, хібащо, фіктивну: «вона — дочка куркуля». Це була неправда. Хату їхню забрав колгосп під ясла, а батька вигнали із села — це була правда. Батько її тепер був конюхом у якійсь торговельно-заготовельній фірмі за містом, жив у гуртожитку, як наш дядько Василь, та інколи приходив до дочки.

То може її за Леґезу вигнали? Так він же радянський інженер, на відповідальних проєктах будівництва, залізничні мости будує по всьому СРСР. За те, що вона — учениця Тимченка? То вона ж написала викривальну статтю на академіка Тимченка, буржуазного націоналіста в мовознавстві, разом із товаришем Сугаком. Сугака з інституту не викинули.

Перекладів Василині також більше не дали, хоч вона вже не

один здала до видавництва (з польської, твори Ванди Василевської).

Словом, із тієї скрути не знайшла Василина іншого виходу, як також піти на курси стенографії, щоб можна було якнайшвидше мати під ногами ґрунт. Знов наші долі зрівнялися, знов знайшлася спільна мова, ми зустрічалися, вже й «отрока» Сілу Мьортвого одвіяло.

Одного разу Василина попросила мене піти з нею розшукувати її батька. Дістала вона записку, неписьменною рукою написану, що батько її хворий. Може помирає, а може й помер. В неділю раненько ми вийшли з дому, сіли на трамвай, що довіз до кінця Чоколівки, потім пішли бугристою пустелею, без людських жител і без доріг. Саме випав перший сніжок, небо було замуране хмарами, от-от впаде новий сніг... Ми там проходили до третьої години, вже почало заноситися на смеркання, — а ні людей, ні гуртожитку, ні дороги — нічого! Так ми й вернулися ні з чим, щоб не застала нас темрява в полі та щоб сісти в трамвай до смеркання. І так більше Василина нічого про батька не знала. Помер, хто його поховав і де? Навіть адреси не було...

І весь той похмурий, присніжений день за Києвом, у бездоріжжі пригадується мені, як похорон.

* * *

А то поїхали ми раз літом у Пущу-Водицю, до Івана Теліги. Так, Теліга відбув уже заслання, п'ять років, розплатився за свою закоханість у Панька Куліша і за семінар Зерова. Я його якось зустріла на вулиці перед смерком і була б не впізнала, якби він сам не зачепив. Як впізнати, коли я Телігу бачила тільки чисто поголеним, а тут заговорила до тебе якась личина з борідкою а-ля Винниченко. От тоді й умовились ми, що я з Василиною приїдемо до нього якоїсь неділі. Він у Пущі-Водиці вчителював.

Я дуже люблю такі виїзди, коли хоч трошки розширюється радіюс твого щоденного ходіння наче на корді, коли з'являється ілюзія подорожі, коли впиваєшся вперше баченим краєвидом. Ми доїхали до останньої зупинки трамваю, потім пішли лісом, лісом, ні душі кругом, сосна пахтить і дурманить, сонце виграє на кожному листочку. Дачна місцевість заховалась у цьому лісі, але видалась мені казенною із своїми прямими вулицями, що

звуться тут «лінії». Будиночки із різьбленими ґаночками й прибудівочками марили минулим століттям.

Знайшли ми школу. В подвір'ї під соснами сидів Іван, а поруч бігав тоненький, як ниточка, бліденький хлопчик. А де ж Юровська? Вона ж, як вчепилась була до Теліги, то навіть на заслання до нього їздила, видаючи себе за законну дружину.

Теліга кволо всміхається. Нема вже Юровської. Поїхала на курорт із інженером. — Та й що? Ніякого зв'язку? — А ось гібрид! — показує Іван на нащадка. Василина не втрималась, щоб не проїхатися на мою адресу, що вже мені тепер золотокоса фея не подряпає обличчя (натяк на давні обіцяники Юровської за мого листа із Запоріжжя). А Теліга до цього додав: — Поженилися ми з жидівками, а свої дівчата зосталися, — натякаючи, крім себе, і на свого товариша, Юліяна Западинського.

Не знаю, чи потрібна була та наша зустріч, — така вона була зв'язана. Не від нас обох ішла ця зв'язаність і обережність, а від Теліги. А як нема щирости й вільного вислову, то нема й радости товариської зустрічі. Далі балачок про женячку та про те, де хто працює, якось не йшло, завмирало на устах. Так налягала невидна тінь на звичайні людські взаємини, кожне кожного боїться. А ми думали, що Теліга щось нам розкаже про свої п'ять років на засланні! Де там! Саме про те не мав він найменшої охоти говорити, як і про Куліша та Зерова.

* * *

З'явився на овиді й Андрій Більмач, що його ото колись у перший свій рік в Києві побачила я біля їдальні АРА в «золотому» грецькому шоломі. Тепер він уже закінчив ІНО і десь тут у Києві вчителює. Ми навіть пару разів ходили втрьох на пляж, але вся увага була Василині, недвозначно. Давня це в них приязнь, ще з театрального технікуму.

Познайомила я Василину і з Кіпнісом. Якось зустрів він нас на Хрещатику і запросив до кондиторської на морозиво. Я була здивована, як вони скоро перейшли на «ти». Кіпніс і мені казав «ти», але мені чогось ніяк не хотілося збиватися з «ви» і так у нас і проходив діялог: «ти» і «ви». Василинине «ти» було з відтінком, що був мені якийсь неприємний. Краще б уже казала «ребе», як винайшла вона, звертаючись... У неї все більше розвивався їдкий сарказм, цинічна насмішкуватість, що часом аж відштовхувало.

5

Так воно й сталося. Хоч Кіпніс і простив мені пророцтво, але так воно й сталося: я носила на суботнику цеглу на будівництві «Ролiту», а живе в ньому він. Таке я говорила, але все ж вірила, що з Льоною вирвемося, нарешті, з тієї тісної кімнатки, заберемо батьків, я кожної хвилини зможу обернутися до мого найкращого редактора мови, мами, й запитати її непомильної думки про такий чи такий вислів. Тепер, хіба, піду подивлюсь, як то виглядає те мешкання, де мала б жити я, а живе Голованівський. Та до кого ж я можу зайти? Жадної душі, що хотіла б мене бачити в себе у хаті, скільки я не перебирала в умі. Деякі здалека вітаються, другі вдають, що не бачать. Один тільки Кіпніс, він завжди не промине сказати цю фразу: — Я й Віра будемо дуже раді бачити тебе в нас!

І так було. Коли б я не зайшла, — не відчула, що прийшла невчасно. Я — гість, яким дорожать, якому найбільша увага. Це щось таке для мене нечуване в цілковитому морі остракізму, який розширювався навколо, що я не сміла цим не дорожити. Та й приємно було зайти в цей дім, повну чашу (як мені здавалося в порівнянні з моєю злиднотою). Чого варта бібліотека, — займає в кабінеті дві стіни аж до стелі, з клясиками й найновішими виданнями. В кабінеті — канапа, письмовий стіл, телефон. Їдальня, спальня, дитяча кімната, піяніно для Беби. Я приходила й пошити щонебудь, бо Віра мала кравецьку машинку. Раз я навіть пришила собі пальця, раз зламала голку... Оце ж саме тоді сказала мені Віра, як вона образилась на мене, коли я (ще в готелі «Континенталь»), будучи техсекретарем МК, грубо їй сказала, що не маю для неї часу. А кінчила Віра словами: — Коли тільки вам треба буде, приходьте шити.

Дуже часто запрошували пообідати з ними. — Нічого, нічого, одна зайва тарілка в родині нічого не значить, — так запрошував Кіпніс. Дійсно! Якось так тут усе вкладалося, що навіть і наймичку тримали, яка «робила базар» (це вже й Віра перейнялась такою мовою), варила, прибирала, прала. І тут же Кіпніс раз-у-раз нарікав, що нищать єврейську культуру, нема де друкуватися... Як не друкується і ніде не працює, то як це в нього виходила повна чаша дім? Не могла зрозуміти.

Але я так була заколисана теплою й гостинною атмосферою цього дому, що й не розв'язувала цього питання. А Кіпніси вміли цю атмосферу утворювати. Іцек завжди мав різні історії з літературних сфер, яких я ніколи у світі не знала б, вигнана

звідусюди. Коли я заставала вдома саму Віру, вона розповідала всякі любовні історії, що траплялися з Іцеком і що він їй про них доповідав. Предметом усмішок був малий Льоня, Вірин рідний син, хлопчик п'ятьох років, який дуже серйозно відповідав у телефон, що говорить «Кіпніс младшій». Чому це Віра, вчителька з Олешок, говорила російською мовою, я так і не вияснила. В хаті панувала російська, (а не жидівська і не українська). Отже, Віра наказує синові: — Нє смєть! — Син на це: — Хочу смєть! — А раз приходить із подвір'я, де він грався з іншими дітьми письменників — Льонею Шияном, Вовкою Сосюрою тощо — і питає: — Мама, а что ето такоє євгей? — Звідки ти взяв таке слово? — Так у подвір'ї дражняться діти з Льоньки Шияна. — І Віра розказує мені цю дивовижу: Льоня Кіпніс перший раз чує це слово і не знає, що він також «євгей». А мене дивує он що: коли не можна вимовляти слово «жид»,* то ось воно: діти знаходять інший спосіб, щоб прозиватися. І чиї діти! Слово «єврей» зробилося антисемітським і гуляє в подвір'ї, де граються діти письменників.

* * *

А власне, якби не ця дружба, то я вже таки нічого не знала б, що діється в Спілці письменників. Так, хоч через призму Кіпніса, і то дуже неповно, дещо доходить і до мене.

Ось наприклад, дуже цікаве розповів він про історію з Кочергою. Якийсь невідомий чоловік, бухгальтер із провінції, надіслав до «Кабінету молодого автора» свою п'єсу під назвою «Майстрі часу». З «Кабінету...» (хто там? Шиян, Кундзіч, Шеремет) відписали авторові стандартно: «Краще вчіться на шевця». Невідомий автор із провінції не здався, а послав цю саму п'єсу до Москви на всесоюзний конкурс, тільки під гаслом, перекладену на російську мову. Назва п'єси стала: «Часовщик и курица». І що ж? П'єса дістала першу нагороду. Але як розкрили коверти із справжніми іменами авторів, то виявилося, що автор найкращої п'єси — з України. Такого скандалу не стерпіли. Першу нагороду призначили представникові «вєлікой русской літєратури», а авторові «Часовщика и курицы» дали другу. І який же то конфуз та переполох зчинився на Україні! Кочергу

---

* На цю тему навіть анекдоти завелися. Тому, що за слово «жид» садять у тюрму, то треба казати не «жидкость», а «єврейкость», не «поджидаю трамвая», а «под'євреиваю трамвая»...

відразу викликали з Вінниці, негайно зробили членом Спілки, ввели в президію, дали спішно мешкання, «Майстрі часу» пішли на сценах...

Оце такі пікантні історії можна було почути від Кіпніса.

* * *

Ходять та й ходять одними сходами Кіпніс і Тичина. Тичина живе поверхом вище, має просторе мешкання. Вітаються — і більш нічого. Здумав Кіпніс, у своїй привітності, якось затіснити взаємини, поговорити. З чого ж почати? Звичайно, що авторові найприємніше почути думку про свою творчість. Отож Кіпніс якось затримався на сходах і сказав Тичині, що він з насолодою читав оце недавно «Соняшні клярнети». І що з того вийшло? Тичина відразу побіг із скаргою на Кіпніса до Іцека Фефера, із обуренням, що Кіпніс неґативно ставиться до Тичининої нової творчости... А Іцек Фефер це ж голова жидівської секції у Спілці, чільний член партії, не абихто.

Кіпніс розказував мені це з гумором, поблискуючи окулярами.

Мені це додає тільки рисочку до того, що я вже чула не раз про Тичину. Страшенний боягуз! Своєї тіні боїться. Перестраховщик — (модне слово). Це він перестраховувався проти підозри, що Кіпніс солідарний із його ранніми «гріхами». А може він і сам добре розумів, що «всіх панів д'одної ями, будем, будем бить...» — ніяка поезія? І в словах Кіпніса почув докір за це? Бо говорять і таке, що поруч із такими «перлами» Тичина невтомно працює над поемою «Сковорода», що ото я чула уривок 1922 року і що він її ніколи не опублікував. Так і помер, бідолаха, в почестях, як у реп'яхах, а ніколи не показав свого справжнього обличчя.

* * *

А другим разом розповість мені Кіпніс і таку веселу штучку... Привезена з Ленінґраду. Там живе нерушено з дореволюційних часів, у Царському Селі, у власному осібняку письменник Алєксєй Толстой, автор роману «Петр Первый». Він приподобився «вождеві світового пролетаріяту» цим романом, бо під історичною постаттю «преобразоватєля России» розумій Йосифа Сталіна, ще одного «преобразоватєля». І за цей роман А. Толстой не тільки став нерушений з усіма атрибутами (з

дачею, слугами тощо), а навіть зробився членом партії. Коли хто до письменника дзвонить і питає, чи можна товариша Толстого просити до телефону, а відповідає няня, старенька ще з царських часів служниця, — вона каже: — Ґраф ушлі-с в райком партії!

* * *

До речі, Кіпніс знав, що і в домі Рильського все-все на старий лад: в хаті ікони з засвіченими лямпадами, святкуються всі релігійні свята, — так цупко за це тримається дружина Рильського, хоч і які перетвори зазнає сам Максим. Ця його жінка інакше, як по-російському, не говорить. Тут же згадувались і дача в Ірпіні, і піяно. Але хто що міг закинути Рильському? Прибутки його — якийсь там пів відсотка з вистав опер, перекладених на українську мову. А хто ж краще міг здійснити ці переклади, як не оцей добродушний чоловік із рудими по-козацькому звислими вусами і трохи скривленим набік носом?

* * *

А одного разу зайшла я до Кіпніса — застала величезне хвилювання. Телефони — з самого рання. Що таке?

— Всі ми страшенно стурбовані. Сьогодні в газеті оголошено списки нагороджених орденом Леніна діячів культури — і в цьому списку нема Міхоелса! Це — черговий вияв наступу на жидівську культуру. Ти дивись! Був дитячий жидівський театр — закрили. Був жидівський журнал — зліквідували... — Хто такий Міхоелс? — питаю, бо перший раз чую це ім'я. — Відомий артист, найбільший з усіх живучих, режисер жидівського театру у Москві. Не відзначити його орденом Леніна значить затискати жидівську культуру...

Хвилювання в Києві тривало, аж поки не подзвонили до Москви. Вияснили. Тоді знов пішла по всьому жидівському Києву телефонна естафета: Міхоелс — член жюрі, не міг він сам собі видати орден...

* * *

Оце саме тоді надималася дута слава Олександра Корнійчука. Як вона творилася, також у хаті Кіпніса відкрився мені

краєчок завіси. Каже мені Кіпніс: — Подумай! Прислали мені пропозицію висловитися в пресі про прем'єру Корнійчука «Богдан Хмельницький». Як я можу вихваляти цю п'єсу, коли в нас ще й досі щороку є судний день в пам'ять погромів часів Хмельниччини? Краще я нічого не напишу...

Для мене — є що розжовувати.

То значить із польськими панами Хмельниччина виганяла з України й жидів? Коли така століттями небезпека, — чому ж жиди тримаються України?

На це я почула відповідь (тільки іншим разом, в іншому контексті) від того ж таки Кіпніса. — «Е, — каже мені один чоловік, — треба з цієї України забиратися! Вічно, як на вулкані, вічно чекаєш погрому...» — На це я йому сказав: «Але погроми перейдуть і тоді знов ніде нема так добре жити, як на Україні. Мусимо якоюсь частиною нас жертвувати для добра цілости...»

Як то виходить? Розрахунок? Навмисне лишали трохи, щоб було чим спекулювати, як жертвами? Так же й було, я згадую. Всі багаті жиди з Жашкова виїхали, а лишили пару старих... Одні ховалися в сусідів, на селі, інші на даху...

І друге:

То значить оці всі хвалебні панегірики Корнійчукові в пресі організуються штучно. Розсилаються всім «іменам» такі накази (як уже й Кіпнісові прислали!), а ці м у с я т ь посилати свої «відгуки» до газет. І так нема й числа газети, щоб там не було згадано про драматурга Корнійчука.

Є над чим думати. І я думала.

6

За той час, що я не була в Домі літератури, зайшли там великі зміни, аж не впізнала я, як поткнулася туди.

По-перше, вже Дім літератури перейшов із отого заготскотного приміщення на Фундуклієвській у гарненький і затишний осібняк на Підвальній із садом, альтанкою, столиками й зручними фотелями. Колись там маяв німецький прапор, був це дім барона Штайнґеля. Один час було це німецьке консульство у Києві.

Тепер я ввійшла у фойє... Де я? По кутках стоять китайські вази більші людського зросту, на дверях і вікнах висять важкі портьєри, на стінах — картини київських майстрів, щось наче виставка. Відразу забиває дух пишнота декоративности. А це

ще не все! В один бік була заля для загальних зборів, кабінет видавництва *Радянський письменник,* вітринка цього видавництва. Праворуч — приймальня, куди може зайти всякий, можете й ви, але тільки наткнетеся на стіл секретарки, що має знати, чого ви сюди прийшли. Правда, можна посидіти на стільці, наче на розпеченому вугіллі, під косими поглядами багатонадійних молодих талантів з розсадника Сьоми Ґордєєва. Жадного знайомого обличчя. Ні, ось одне: оця секретарка була зо мною разом на курсах стенографії...

З приймальної ведуть двері до президії Спілки. У той просторий кабінет з довгим столом (як у кабінеті начальника ОБЛЗУ) мають право заходити лише члени президії та пропущені через фільтр секретарки, вона має доповісти... Нема й сліду колишніх простодушних звичаїв за часів Качури-Ле, це якийсь д е п а р т а м е н т, а не клюб літератури. І всевладним богом-законодавцем цього департаменту — хто? Олександер Корнійчук.

* * *

Радянській літературі потрібне ім'я. Як у випадку з плаґіятом Микитенка сказано було, що байдуже, яке ім'я (Іванов чи Петров), важливо, щоб це було вже вироблене ім'я. Микитенкове вироблене, — хай п'єса зветься Микитенковою. Та ось прийшов час і на Микитенка. Всевладний вершитель і диктатор зійшов з арени. Слава його померкла вмить ока, а якстій засіяла зоря Корнійчукова. Я не знаю причин такої метаморфози, мабуть, знайдуться мемуаристи, що кинуть світло на цю сторінку в житті української літератури тих років, але на очах у всіх, неухильно й настирливо (саме — настирливо!) почала вся преса втискати в свідомість читача-глядача Корнійчукове ім'я. П'єса «Загибіль ескадри» була першою п'єсою, що пішла на столичних сценах. І не тільки столичних, а й по всьому Союзі. Вже скоро почали називати Корнійчука мільйонером. А одночасно — розмови в кулуарах, що ця п'єса — не продукт його ума й таланту, написав її хтось інший, а Корнійчукове ім'я, як комсомольця, було дописане, щоб п'єсу просунути. Справжній автор скоро був заарештований, а п'єса стала навіки Корнійчуковою.

Це була тоді така поведенція, що ставиться ім'я комсомольця чи партійця, аби просунути. Не тільки в літературі.

Другу версію я чула вже в Нью-Йорку, розповів її мені

Юрій Тамарський. Він був кінооператором і здіймав фільм «Загибіль ескадри» в Одесі на Чорному морі. Авторами сценарію, — каже Тамарський, — були режисер Кордюм і літератор Вадим Охрименко, а Корнійчука приділили до цих кіноздіймань тільки як практиканта, літературного редактора, як комсомольця. Бувало навіть і так, що варта не хотіла впускати на поклад корабля Корнійчука, аж поки хтось із фільмарів не скаже впустити.

Так у руках Корнійчука опинився сценарій. Кордюм був заарештований. Охрименко чомусь мовчав, а Корнійчук скористався матеріялом і зліпив щось на зразок п'єси. В театрі І. Франка вже режисер з купи безпорадного матеріялу зробив п'єсу...

Потім пішли одна за одною п'єси драматурга Корнійчука із одноманітними стандартними сюжетами, розгорненими гаслами передовиць газет на поточні теми. Навіть Богдан Хмельницький у нього — щось ніби секретар обласного партійного комітету... Аж ось знайшовся ідеал партійного письменника, вірного виконавця завдань партії та уряду!

П'єси йдуть на всіх сценах Союзу, Корнійчук стає найбагатшою людиною в СССР. І ніхто не помічав того парадоксу, що ця найбагатша людина стала «виразником прагнень і сподівань бідного народу». Наглядна ілюстрація марксистської тези: «Буття визначає свідомість». Його «одноголосно вибирають» депутатом до Верховної Ради УРСР від його рідної сторони, Христинівки! Цю комедію на очах безцеремонно робили швидкісним темпом: щодня його фота на сторінках газет, нема такої, щоб не було хвалебних статей. Слова критики ніхто не смів і пікнути. Він — лавреат премій, орденоносець, депутат, — що можна ще придумати?

З непомітного досі, услужно усміхненого Шурки зробився диктатор. Він завів у Спілці письменників копію маленького Кремля. Ні одна деталь не повинна пройти в життя без його наказу і санкції. Всі журнали мусіли давати йому на затвердження зміст наступних чисел, від нього залежало, кого «висувати», а кого «засувати» в небуття. Корнійчук особисто затверджував списки запрошених на бенкети. Тепер вже повелося не так, як колись: ти член колективу, то й приходь. Ні, тепер вступ за запрошеннями, що затвердив Корнійчук. Мав він свою особисту стенографістку, як депутат Верховної Ради, мав у новобудові на Терещенківській за будинком Академії наук мешкання з сімох кімнат (цілий поверх), тільки було йому там тісно.

Чорт знає, що таке! В такому свинстві він жити й працювати не може! Так то й Корнійчук може бути скривджений у радянській дійсності!

* * *

А ось на цих днях зустріла я Єжеля, нашого товариша із ставищанської педшколи. Архітект міської управи. Вже не один дім збудовано в Києві за його проєктом. Так ішли ми, йшли та й ненароком дійшли до його місця проживання на Печерському. То моя кімнатка ще розкіш у порівнянні з тим, як живе із родиною (троє дітей) творець новобудов у Києві. Це була розвальоха. Обдерта ззовні й усередині старосвітська хата, свині підрили її основи, діри в стінах, глиняна порепана долівка, ніяких зручностей, без водогону...

І не знайдеться для нього ордера на краще помешкання, ніж це антисанітарне руйновище? Я ніколи не уявляла, що в Києві існують такі райшури. Чим же гірший радянський архітект за радянського письменника?

Добродушний Єжель тільки всміхався своїм рижим заростом, а при цьому розводив руками. Скільки вже подавав заяв...

* * *

Востаннє бачила я Корнійчука в Лівадії, із Лотою Варшавер в обнімку, коли він ще був практикантом на кінофабриці і мав трохи приятельства на лиці. Тепер, зайшовши до Дерпартаменту літератури, проминулась у фойє із сановником. Олександер Євдокимович вдав, що мене не знає. А то часом зустрічала я на Басарабці між ятками Лоту, в найдорожчому каракулевому манто. За нею слідом іде наймичка, несе в кошику те, що мільйонерка купила саморучно, не довіряючи наймичці. Але чого така кисла, кисла міна на цім обличчі дружини найбагатшої і найуспішнішої людини на весь Союз? Я безцеремонно розглядала вельможну Лоту Варшавер, колишню непманку і студентку в тюрбані, користаючи з того, що вона мене «не знає».

7

Чи я вже описала нашу кімнату? Опишу ще раз, все ж таки, прожила я там 14 років, із них 9 років із Льоною. Я спала на

кушетці, а на ніч ми вносили розкладачку і витягали з кушетки постіль. Вранці все це закладалося назад у дно кушетки. Місця в хаті було якраз на одну розкладачку. Було ще два стільці, стіл, шаховка для їжі (тумбочка). Шафка для одежі. Льона привезла із собою диктову коробку, вона стояла під столом. Ще й етажерка була! І все це в такій малій хатині, де ми боками бились одна об одну! Кожна річ, вийнята із свого місця, вже робила гармидер.

Коли з Гуманя приїздили Ганя, Вітя чи мама, то ми вже не вносили розкладачки, а стелилися на підлозі. Це саме для нас був девіз одної киянки, що десь підхопила Ганя: «Обожаю нє імєть барахла!» Що не становить першої необхідности, треба його позбуватися. Тоді стає легше жити. Цей девіз мені дуже сподобався, от я́к тільки його українізувати з київського жарґону? «Мило мені жити без барахла» чи що?

Вітя з розвеселого, безжурного хлопчика із ніжними дівчачими рум'янцями і блакитними очима ставав уже дорослим юнаком із гарною русою чуприною. Дуже подібний на Дмитра. Вітя доростав, Ганя не старілася і вони вводили в грішні думки людей. Коли вони заходили десь до їдальні, то публіка оглядала їх двозначно, приймаючи за любовну пару, і в очах сусідів за столом світилися цікавість та осуд, що ця жінка має такого молодого коханця.

Бачивши не раз, як коверзує Вітя та командує, а Ганя все йому годить, я аж обурена, кажу їй: «Нащо ти так потураєш йому? Чому ти дозволяєш? Ти ж у нього, як рабиня!» А вона дивно відповіла: — Чиєюсь же рабинею я мушу бути! — І це та Ганя, що воювала у Жашкові з усіма хлопчиськами і наводила на них страх?

Ці родинні сценки самі вискакують на екрані пам'яті...

Та й для Віті вже надходив час журби. Він от-от кінчав семилітку і мав велику охоту вчитися далі, а тут вийшов закон: у вузах вводиться оплата за навчання. Самопочуття Вітине вже набирало смутних тонів... Як мені знайоме все те, що тепер надходить до Віті!

Зате, коли я з Вітею знаходила спільну мову, — і досі не знайшла її з Льоною. Окрім того, що ми з одної родини і зовні трохи подібні одна на одну, у мене з Оленою не було ніяких схожостей. Не було їх у Жашкові, там вона вперше пришпилила мені назву «стара діва», — не маємо й тепер, от уже разом живемо стільки років. Вона за ніщо мала мої зусилля втриматися в літературному житті; проймалася повагою, хібащо, тоді,

як я приносила перед першим травнем «пайок»: кетовий кав'яр, вуджену рибу та інші присмаки. Ми не говорили на ті теми, що мене хвилювали, вони її просто не цікавили. Обидві були замкнені щодо наших сердечних справ. Я нічого не могла розказати їй із свого «я», а коли при ній пускалася розвивати свої думки, що на той час настирливо товклися в голові, — на Олениному обличчі з'являлася секретна іронічна посмішка. І вгадай, що вона думає! Це ж вона надала мені наймодерніше ім'я з усіх, що я досі мала: уже я в хаті звалася Явдо.

З товаришкою, навіть випадковою, легше було поділитись пережитим, ніж із сестрою, а тим більше, що я завжди була *проти* її наставлення на «баришеньку», під впливом Галі Фузік чи Лєни. Вона дуже плекала церу лиця, а я це називала «культом обличчя»...

Така гарна, а яка її доля! Боляче було дивитися, яка шантрапа біля неї крутиться. Така краса — і нікого порядного навколо. Що можна було з тієї «капели» (як казала Рожкова), з тієї «шатії» (от, слово! І в словниках нема!) вибрати? Найінтеліґентніший з тієї «шпани» був Ніколай, начитаний юнак із сантиментальними висловами. Та що ж? Хоч і хвалиться, що батько його українець (робітник), а вчить мене: — Почему ви нє говорітє по-русскі? Вєдь ви же в ґородє! — Цю «капелу» я намагалась трохи схопити в оповіданні «Хвіст павича». Був ще такий Женя, «хлестаков»... Послужив мені типом у «Мані», як і інші.

Мене всі мої знайомі питали, чому вона не виходить заміж. Звідки я знаю? І вона, мабуть, теж. За кого? За когось із того сміття, мурлів? Та й гарний приклад мала вона з своїх сестер. Ганя. Вийшла в 19 років за того Дмитра, зав'язала собі голову, промучилася. Я. Думаю про щось інше і не в голові мені якась родина, заміж... А цікаво, що не тільки я була ображена, коли прийшла Ірина Михайлівна Коберник сватати мене за Ваню, повдовілого пів року тому. Ображена була не тільки я, але й Льона! Е, значить вона тільки вдає, що має мене за пришелепувату, ідіотку, психопатку, ненормальну! (Це вона мене так називала, коли ми сварилися). Може вона навіть гордилася мною секретно від мене, за мою маніякальність. Я ж виконую заповіт нашого тата, який так любив книжку!

8

Одної неділі прийшли до нас незвичайні гості. З Ірпіня, але не тільки Голяна, а ще й Ганя, Гантонина — наші двоюрідні

сестри, дочки тітчині Тодосьчині. Гантонина й Ганя приїхали з Жашкова, веселі й повні життя. От така буря пройшла над ними, потрощила, рознесла, — а вони ось знов цілі, здорові, у великих картатих хустках, як у мами була, як і я колись носила.

— Як же там тітка Тодоська, чи маєте які вістки з Уралу?

— А вони вже давно вдома, — сміються сестри. — Настин чоловік забрав звідти.

Він був колгоспник. Завдяки цьому, виправив у колгоспі «бомажку», поїхав на Урал сам і звідтіля леґально забрав тітку Тодоську, дядька Хведора та менших двох, Василя й Миколу. Тільки Ганю, тоді шістнадцятилітню вже, влада не пустила. І зосталась вона сама, молоденька дівчина в лісах, у снігах, у бараках. — А як же ти тут опинилася, на Вкраїні? — Утікла! Пішла й пішла, так пішки аж до Москви дійшла, обдерта, голодна, ноги опухли... а там якось до поїзда вчепилась, як безпритульна...

Дядька Хведора вже нема. Загинув під час голоду. Поїхав поїздом до Сидора тітчиного Мокрининого в Балаклаву і вже не вернувся. Може десь по дорозі вбили голодні та з'їли.

— А Сидір у Балаклаві? — Так, вони всі — і Лукіян, і Палазя, за голоду одне за другим виїхали з Леміщихи. З ними і Олександра (ще одна Тодосьчина дочка, моя однолітка).

— А де ж Василь і Микола тепер? Вже, мабуть, виросли? — Е, їм тепер чи не найкраще. Вони тепер у Поті, на Кавказі, там працюють на пристані. — Це той Василь, що як було йому чотири-п'ять років, виносив хліб на дорогу та роздавав воякам, як вони брьохались у сльоту й дощ повз хату...

Отак всіх нас розвіяло, всіх тих, що фотографувалися колись у діда під ожередом соломи на Василевому весіллі. І тут ще розказують сестри про «черевичка». Це дядину Меланю, Йосипову жінку, вивозили активісти з хутора, а їздовим за нарядом від колгоспу був Настин чоловік. Цю історію, так, як мені її розказували, особливо про «черевичка», я через роки відтворила в оповіданні «Поклонник зорі мудрих»...

Невідомо, де тепер Меланя, де дядько Йосип, де Ганя, Василева дядькова жінка. А де Ваня Гуменний? Де дядина Килина?..

Розказують мої сестри все це, що знають, і чого не знають, з усміхом, що грає на лиці. Було, минуло... В кожній бачу себе. Хоч і перелетів над нами гураган, та ось далі живемо. Тільки тяжке життя тепер! Колгосп — та це ж нова панщина! Роби без відгалу, і в свята, і в неділю. Навіть на Великдень навмисне

виганяють у поле до роботи, щоб люди не мали ніякого свята... Дармоїдів годуємо! Містові віддаємо свою працю! Робимо на чужу нетруджену пельку...

Так, це я чула влітку і в Плютах.

Ось вона, правда! Ось — колгоспна тематика, а не те, що вимагають корнійчуки з іванами ле. Це вже то *я* знаю, які то ці Тодосьчині дівчата роботящі й витривалі. *Їхній* голос — найчистіший виразник ставлення хлібороба до колгоспів. А не голос «соцреалістичного» письменника, що прочитав у передовиці *Правди* про «щасливе, заможне, сите життя колгоспника» і зварганив п'єсу, а за це дістав орден Леніна. Розуміється, він пише правду і тільки правду, — ви ж понімаєте!

9

Те, що зо мною діялося в ОБЛЗУ, не могла я нікому розказати, довірити. Та й не хотіла. Було б профанацією. Воно недоторкане. Кожне найнезначніше, що мені діставалося, — промигне похила постать Ломако, покличуть на нараду і я дихаю тим самим повітрям, ненавмисне здибання й той синій розлив погляду, — було десь близько до неозорного безмежжя потойбічного дива-щастя. Воно мені було таке необхідне, що навіть бути десь близько — раювання. А Ломако ж ніколи й ніяк не провокував на щось, не тільки не виділяв чимось, а просто не помічав, навіть підкреслено. Тільки оте н е н а р о к о м, несподіване — і спалах синього вогню, безмежжя.

Ах, не кажи, Докіє, що ці очі тебе не бачили, не обкрадай себе! Вогонь цей синій тоді й спалахував, як несподівано, зненацька мене ті очі бачили, саме тому, що бачили. Це не була еротика, хоч би в якій енній долі, ні екстаза, що інколи на мене налітала в полях чи від пісні. А саме — всесвіт, без меж, кінця, краю. Ні до, ні після не переживала я емоції, що не потовплювалася в земних сферах, такої дивної.

А від того чоловіка мені ж нічого не треба було.

Я дивувалась, я не могла зрозуміти себе. Я ж бачила, що цей чоловік з виглядом аскета — просто апаратчик. Вигляд ідейної фанатичної людини, так. Але це роки після голоду, 1935-й рік, як міг він бути і фанатичним ідеалістом, і партійним комуністом одночасно? Могла я не знати справжнього механізму подій на Україні, але той коло керми не міг його не розкусити. І на власні очі бачила я, як він віддано оваційно

плескав при згадці імени Постишева, на сцені великої круглої залі якогось вшанувального зібрання.

Але моя манія опанувала мене безмірно, деспотично і щоб дати їй вихід, я записувала, що зо мною діється. Не був це «матеріял для повісти», а доконечність, щоб себе розвантажити. Навіть знала ж, що радянська література не терпить таких тем, як глибоко інтимне життя серця. Але це ж для себе! Я просто давала собі волю на папері і то — ніколи не могла всього в нього вкласти, що відчувала.

Все це я друкувала у машиновому бюрі після роботи, практикуючись на друкарській машинці, і дала йому назву «Манія».

А тим часом, мої дні в ОБЛЗУ зближалися до кінця. Вже ніколи начальник не викликав мене на наради. Секретарка Глафіра виконувала секретарство у Сквірского, я сиділа часто за столом у відділі буряківництва і не знала, що робити. Стенографістки тут ніхто не потребує, крім завідувача фінансовим відділом для писання його листів. Він може обійтись. І вийшов наказ, підписаний рукою начальника ОБЛЗУ, Михайла Федоровича Ломако, про моє звільнення в зв'язку із скороченням штату, за два тижні від сьогодні.

Вже звільнена, — що я роблю? Тепер я вже не підлягаю начальникові, я — стороння апаратові особа. Мені до нестями хочеться, щоб Ломако знав про цю мою манію. І я прошу секретарку при його дверях, щоб доповіла — я бажаю бути прийнятою. Я даю йому рукопис «Манія» в руки, а за пару днів він мене викликає, з якоюсь милостивою усмішкою каже, що я можу залишатися на тій самій посаді в апараті ОБЛЗУ.

Ні!!! Якби не звільнення, ніколи не дійшло б до цієї сцени в кабінеті начальника!

Я відмовилась. І опинилась на вулиці.

Але серце не питає. То було моє безрозсудне найбільше кохання. Мабуть, бо й тепер я часом плачу, згадуючи той синій вогонь, так мені потрібний. Коли я опинилась за межами того будинку, де витав дух синьоокого аскета, стало мені так жаскопорожньо, хотілося не жити. Більше, ніж у звичайні часи, бо в мене часто, з студентських часів, бувало таке почуття, що коли б оце так розлетітися й не бути. Як це так? Думаю увесь вік про смерть — і живу! Тоді ж опинилася я в якійсь темній безвихідній ямі. Хотілося йти, йти у безвість, кудись бігти, нікого не бачити, не відчувати себе...

Це була вже третя важка травма. Перша — вимушене комнезамство в ІНО, змушеність брехати, що роз'ятрила в мені

невилікувану неврастенію і бажання розлетітися. Друга — викинута з літературного життя, а за що — не знаю. Там же моє найбільше право! Третя — тепер... І я безрадісно тупо, непотрібно — якось жию. Їм, а воно мені не їжа, а сіно. Всміхаюся, а то не я всміхаюся, моя маска. Говорю непотрібні слова, непотрібні мені й нікому...

Більш ніколи я не бачила тієї синьоокої мани. Знаю, що кінець його звичайний. Полетів Постишев, заарештували й його. Тільки часом і тепер раптом яскраво згадаю, і не знати чого жаль маю до нього. За що ж? Він же ні сном, ні духом не завинив у моїй манії.

А рукопис «Манія» лежав собі в моєму архіві й дожидав своєї долі.

10

Після ОБЛЗУ опинилась я в Наркомздорові. Чи мене хтось послав туди із знайомих стенографісток, чи курси стенографії — пам'ять мовчить. Але яскраво пригадую собі всю цю пишну установу, як якийсь феодальний замок. Це була наче суверенна держава з усім своїм.

Три поверхи. На першому — канцелярії й машинове бюро, на другому — кабінет наркома й кругла велика заля для засідань із чорними шкіряними фотелями навколо стола, застеленого зеленим сукном. Ще вище — їдальня, де годують «борщом українскім», «свінимі отбівнимі» і компотами.

Я потрібна була у відділі науково-дослідних медичних інститутів, а їх у системі Наркоздоров'я було 46 по всій Україні. Мені з усіх назв інститутів найбільш вбилася втямки назва — Інститут оторінолярінґології, мабуть тому, що мій безпосередній начальник, заступник керівника відділу, молодий доктор Гаврищенко* був фахівець саме оцієї «оторінолярінґології» (попросту — вуха-горла-носа). Мав він типово українську «галущано-полтавську» круглу фізіономію (з тюркським налетом) і акцент його мови був полтавський, але ні разу ніколи не почула я жадного українського слова з його уст. Говорив він старанно (і вимучено, сказати б) російською, може тому, що був він тут один. Всі лікарі в апараті, починаючи зверху, від наркома Канторовіча, були жиди, усна мова в наркоматі панувала російська. А він же не хотів відставати, він хотів бути зразковим, щоб у

* Приблизно. Пам'ят точно не відтворює.

нього навіть секретарка була така, що «на ходу падмьоткі рвьот» (Його слова.). Це нічого не значить, що його зверхник, вже справжній начальник відділу науково-дослідних інститутів (прізвище забула) звертався спеціяльно до мене українською мовою, диктував обіжники також українською (казенним жарґоном). Цьому можна, він жид. Мав він борідку еспаньйоль і вигляд сито-наїдженого, добродушного, зичливого тобі купця. Ще був третій, рівнорядний Гаврищенкові заступник. Мав він чисто жидівське прізвище (наче Розенбліт), акцент і профіль, говорив тільки російською, а в пашпорті він значився: українець. З таким явищем зустрілась я тоді вперше. Коли вони нараджувалися втрьох, а мене садовили записувати їх постанови, то той з еспаньйолкою добродушно матюкався, наче мене не було. Мені залишалося вдавати, що я нічого не чую.

Перше місце, що з ним я (вийшовши із стенографічними записами від начальників) зустрічалася, було машинове бюро. Це було не бюро, а просто тобі будуар. Стіни задраповані приємною піскового кольору матерією, та не тільки стіни, а й стеля, в центрі збиралися всі складки й бганки в одну розетку. Звук тут танув, як у радіостудії. Тут працювало до двох десятків друкарниць, сюди весь час прибігали стенографістки відділів чи самого наркома, секретарки...

Оце тут у Наркомздорові, у цьому машиновому бюрі почала я наламувати себе говорити «по-русскі». Досі я неухильно скрізь говорила по-рідному. В крамниці, установі, на роботі... В ОБЛЗУ це було легко, там же було дуже багато аґрономів, весь час товклися люди з районів, там українська мова переважала... А тут... Коли на російське звертання відповідаєш українською, воно, це українське слово, прилипає до горла, чуєш, що ти — якесь дике непорозуміння тут. Все ж — «по-русскі»! Не тільки в кабінетах, у коридорах, а й на наукових конференціях, що провадяться в круглій залі. Хто міг би тоді подумати, що теперішній лідер СВУ на еміґрації, доктор Плющ, знає українське слово? Не я, в усякім разі. Доктор Плющ, тоді директор Науково-дослідного інституту ТБЦ, виголошував доповіді й промови досконалою російською мовою, — ані слова ніколи українського. Я добре запам'ятала, тому що розглядала його уважно: був він разюче гарний, артистичний, з блідо-матовим лицем, томливими очима. Чи могла я здогадуватися тоді, що цей «персонаж із романсів Вєртінского» такий завзятий українець?

Отож, у Наркомздорові почала я з дубовим акцентом обер-

тати в роті російські слова. Просто в повітрі висіло, що тут інакше говорити «непристойно».

Весь Наркомат дихав в унісон із верховною особою, що сиділа в святилищі, кабінеті наркома, Канторовічем. Все-все було пристосоване до волі верховного владики. З побожним виразом на лиці вимовляли це сакральне ім'я. Соломон Канторовіч був тут абсолютним монархом. Біля нього беззмінно були стенографістки, які фіксували кожне його слово, його розпорядження, вислови. Персональна стенографістка Ерна (що за ім'я? Як для собачки!) сама була в сяйві авреолі, коли виходила з кабінету, щоб розшифрувати священні наркомові вислови. Ця стенограма негайно спускалася до столів начальників відділів, бо нарком вимагав, щоб була вона «настільною книгою». Навіть під час голення, як був нарком у білій піні, диктував він свої афоризми, а стенографістка сиділа поруч і записувала, щоб жадне дорогоцінне слово премудрого Соломона не пропало для людства. Перед наближеними до особи наркома так само запобігали й дивилися на них, як на жерців. Словом, зовсім так, «как в доброє староє врємя» — за висловом самого Канторовіча.

Це я вперше побачила інтер'єр совєтського вельможі. Всі — навшпиньки. Слово самодура — закон. Самозакоханість бюрократа росте впарі із загальним підлабузництвом. Пошепки переказується кожна премудрість «Соломона-царя». Рабська атмосфера наповнює весь «народний комісаріят».

Його заступник, Бронєвой, був у минулому чекіст. Його спеціяльність була — «викачувати» золото у багатих жидів. І робив він це дуже жорстоко (розповідали в установі): садив у тюрму своїх одновірців і морив їх там доти, аж поки вони не признáються, де сховане золото. Тепер у Наркоздоров'ї дістав він заслужену перед соціялістичною батьківщиною сінекуру, мав свою секретарку, стенографістку та копіював звички Канторовіча.

На моїх очах з'явився ще один заступник наркома, українець, на прізвище Медведь. Видно, що з молодих комуністів, який не дасть собі в кашу наплювати. Молодий, жвавий, усміхнений завжди, з незалежними манерами, він, навпаки, на нарадах сам збирався комусь «псувати зачіску» (його улюблений вираз, що означало «критикувати», «проробляти»). Не було в нього рабського російськомовлення: якою треба було, такою й говорив, і російською, і українською, обома досконало володіючи.

Інтересна нова формація. Але цього Медведя я спостерігала дуже рідко на нарадах і нічого не можу додати ні негативного, ні позитивного. Одно тільки: він не пасував до всього стилю Наркомздоров'я, до культу «начальства», до змертвілого бюрократизму.

І раптом! Канторовіч заарештований! Заступник Бронєвой — тепер нарком.

Це вже почалася нова стадія: розгрому самої партійної верхівки. Яке відношення мав Канторовіч до політики на верхах — я так і не знаю. Мабуть, «за компанію» чи як ще сказати? «Під машинку», автоматично і його зрізало...

11

Не так довго була я в Наркомздорові. Мій начальник у відділі науково-дослідних інститутів, той з еспаньйолкою-матюком, був ще й заступником директора Науково-дослідного інституту біології академіка Богомольця. Інститут цей недавно збудований недалеко від Левашівської на Виноградній. Тепер тут стоять модерні новобудови, а ще ж недавно, як я оселилася й блукала околицями, тут були городи та хатки, що колись належали двірні княжих палаців у Липках. Такий самий був і інститут Богомольця — новенькі світлі приміщення, чудова кругла концференцзаля для наукових засідань.

Мій еспаньйолистий начальник поділив мене на дві установи: платню я діставала в інституті Богомольця, а працювати ходила до Наркомздоров'я. Коли в інституті відбувалися наукові конференції, то я, разом із «напарницями», їх обслуговувала.

З'їздова стенографістка, та, що дістає 15 карбованців на годину, не всю годину записує в залі, а лише десять хвилин. В машиновому бюрі вона зараз же те розшифровує двадцять хвилин, а потім іде зміняти свою попередницю. Я вже багато разів працювала на таких з'їздах, де треба відразу розшифровувати, — кликали мене стенографістки через Подольську чи Ткаченко, як не мали своїх ближчих, а до зарізу треба. Нарад у столиці багато, а стенографісток обмаль. Все це були виробничі наради із виступами з місць. Одні промовці легші до розшифрування, бо говорили помалу, логічно, виразно, так що можна було на лету й конденсувати зміст, що й сам промовець не помітить та здивується, як він гарно говорив. Другі ж були важкі, говорили скоромовкою, безвиразно, плутано і неправильно складаючи речення — цих, хоч-не-хоч, записуй слово в слово, бо потім не

добереш змісту у стенограмі... Як одна казала: «Не знаю, як у цю стенограму влізти і як із неї вилізти».

Після такої з'їздової праці приходиш додому випатрошена, з висушеним мізком, охляла від кількагодинного напруження.

Я часто ходила тоді на різні з'їзди, але ніде не було мені так важко, як на наукових конференціях в інституті Богомольця. Доповіді й обговорення — науково-медичний жарґон, переповнений невідомими словами, які треба відтворити точно, бо що ж ти тоді за стенографістка? Коли на інших з'їздах розумієш, про що говориться, то тут — слова окремо знайомі, — а зміст?.. Наче якоюсь чужою мовою говорять.

Записувати було неймовірно важко, а розшифровувати ще важче. Напруження примушує забувати за себе. Після такої роботи ніч наповнена кошмарами. Спати не можу, а ввижаються якісь рогаті, хвостаті, небачені ніде ніколи, чудовиська. Вони кривляються, вмить перетворюються з одного страховища на інше, якісь свинолюди, дикобрази, жаби, восьминоги, і вже непіддайне описові, все це пролітає крізь несон, а на зміну йому налітає інше...

І де воно бралося все? Більша фантасмагорія, ніж малюнки пекла. Загадка для мене. Я ж ніде ніколи такого не бачила, не було його в моїм досвіді. Загадку цю я собі розв'язувала так, що це оживала якась незалежна від мене па'мять.*

Може тому, що стенографія не забавка, а майстерність, яку треба вправляти, підносити, — пішли ми (я, Фаня Подольська, Людмила Ткаченко) знов на курси стенографії, щоб могти легко писати 110 слів на хвилину. І закінчили ми ті курси. А проте ніколи не могла я набути такої швидкости, як Фаня Подольська. Думаю тому, що спосіб мого мислення повільний, а расовий жидівський мозок Подольської дуже швидко сприймав слова і перетворював у знаки.

Коротко: хоч і мала намір стати першорядною стенографісткою, я нею не стала. Правда, я почала трохи краще вдягатися. Всі стенографістки вдягаються пишно, треба ж, хоч-нехоч! Стенографістка мусить «мати вигляд». Взагалі ж, моє ставлення до уборів було філософічне. Певно, що я хотіла б убра-

---

* 1968 року прочитала я Алдоуса Гекслі "The Doors of Perception: Heaven and Hell." Каже, що в нашій психіці є недосліджена царина, якої ми й не підозрюємо. Її штучно вводить у свідомість наркотик ЛСД. *А ще може вона приходити від утоми, величезного психонервового напруження, від голоду...* Пригадую, як мені в Лютежі-лісі ввижалися видива-картини, теж від голоду...

тися із смаком і зуміла б, але в порівнянні з моїм життьовим прагненням, з письменницьким подвигом, — це така дрібниця...

Тепер мені здається, що цим я намагалася так виправдати свою сіру бідність. Тепер я думаю, що турбота про зовнішність має бути інтеґрована в індивідуальність, бо смак в одязі — це ж частина людини. Тоді ж випадково, тому, що стенографістка має бути ліпше вдягнена і заробітки дозволили, я пошила собі кілька убраннячок... та й помітила, що як краще вдягнена, то й ставлення до мене люб'язніше (зараз «розшаркуються», пропускають в двері вперед)... А я хотіла своїми хистами завоювати повагу, не «жіночими хитрощами»!

Не ухвалив тільки Вітя мого «модничання». Якось влітку (він у нас був тоді) повернулась я з міста і перевдяглася з парадного білого платтячка у свою звичайну блюзочку-спідничку. Вітя вигукнув:

— О, тепер ти знов Явдоніна, а то — якась чужа особа, ані приступу!

Правда, у нас не важко було вгнатися за модою, бо не було різноманітности: як бант-«фантазі», то вже на всіх грудях. А то повелися білі «дитячі нагрудники» — вже всі носять. А «французькі» берети були просто уніформою, ніхто інших убрань на голову не мав.

Найбільш любила я з тих своїх тодішніх убрань чорне з білою аж кремовою блюзкою плюс жабо. Відтоді я довго любила чорний колір із білим, а не синій, як було за студентства. Крім того, пошила я ще й зимове пальто із сивим смушком — із того японського шевйоту, що набрала за «ролітівські» гроші. От із пальтом, то вже важче дотримувати моди, бо пальто шиється раз на десять років. Добре тій модниці, що має батька кравця. Він обурюється, але слухняно перешиває дочці пальто на нову моду. Те, що вчора було буфи-рукавами, опиняється внизу, стає напуском. А оце вже вийшла мода на вузький рукав, батько-кравець лається, а ще раз перешиває... (Таке з гумором розповідала Льона. Вона мала ще жашківське пальто: бордового кольору із сірим коміром та подолом — чи не з нашої бараниці.)

* * *

Якось так вийшло, що я вже й зовсім перейшла із Наркомздоров'я до інституту Богомольця. Була там секретарка, Антоніна, з манорією першої господині. Вона ревно пильнувала сво-

го секретарства, то я поза науковими конференціями не дуже мала що там робити, хоч була нібито під її владою. Ото тоді мала я нагоду спостерігати самóго знаменитого академіка Богомольця. Інститут тоді працював над випродукуванням сироватки продовження життя. Але сам Богомолець не дуже то був зразком для реклями цієї чародійної сироватки. Зморщений, як мавпа, похилий. Дивлючись на нього, я мимоволі думала: «Нащо мені таке продовження життя? Випродукуйте сироватку безперервної молодости»...

Був у нього цілий штаб молодих учених. Його власний син. Кавецький (тоді доцент). — Це ті, кого запам'ятала. Вони недосяжно звисока ставились до стенографістки, — що типово для «безклясового суспільства» в СССР. Кастовість.*

Здається, якось би вже там і було б. Все наче добре. Посада, постійна платня. До інституту мені три хвилини ходу. І так приємно в тому модерному палаці науки! Приємно й ходити цією новою круглою вулицею з новими будинками. Хто ж тут живе? Нова знать?

Таких будинків уже багато понабудовувано в Липках. Он на розі Лютеранської був ще за моєї пам'яті старезний дім з колонами в стилі іонійсько-поміщицькому. Була ще там меморіяльна дошка, що тут проживав Пушкін, гостюючи у декабриста Пестеля... Тепер уже цієї старовини нема, а стоїть новобудова. Як спускатися до Басарабки, там уже утворилась нова вуличка, Ново-Левашівська, а над нею, над урвищем стоїть-височиться з бальконами п'ятиповерх. Коли проходиш повз ці будинки зимою, то бачиш, що там повідчинювані вікна, для прохолодження від жари в мешканнях. А в нас із Оленою вічна проблема дров і холоду в хаті... Такий самий будинок виріс і біля самої нашої хати, вже й заселений... Хто ж це в цих будинках живе? Нова знать.

12

Це було ранньою весною. Ідучи на працю до інституту вранці, я не знала, що це вже мої останні дні праці в інституті,

* Не втримаюсь, щоб не навести одне ходяче оповідання того часу. «Одна студентка зустрічалась довгий час із цікавим хлопцем. І о, жах! Вона довідалась одного разу, що той її поклонник — ПЕРУКАР! Яка ганьба! Як людям в очі дивитися?»

що скоро вже перестану сюди ходити. Того дня дуже вже чимось защемила мене Антоніна і то так, що я збунтувалась. Інші змовчують, — я прорвалась. Більш не хочу я разом із нею працювати! Витворилась неприємна ситуація — або я, або Антоніна. І поправити її вже не можна було. Ясно, що Антоніну, довіреницю Богомольцеву, не можна було торкнути пальцем. І хоч умовляв мене мій справжній начальник не кидати, я таки не могла витримати тієї атмосфери і подала заяву про звільнення.

Антоніна — була зовнішня причина. А внутрішня ж — далеко глибша. Все більше й більше млоїло мене, щеміло в мені — що ж далі? Я вже на порозі сороківки, роки йдуть, а ніякої творчости нема! Нащо мені оці заробітки, оця самовбивча стенографія? Спрут, що висмоктує з тебе всі соки. Оця канцелярійна нудота! Ненавижу канцелярію! І все це — щоб їсти. А їсти — щоб заробляти. Те саме безвихідне коло, що з нього я виривалася в шістнадцять років у Жашкові. Роки пливуть, уже й стара я, а ще нічого не зробила. На коли ж відкладати?

Ні, мушу працювати над собою, а заробітків мені вистачить, коли час-від-часу попрацюю на з'їздах. Подольська покличе, а коли — Ткаченко. І Василина вже працює стенографісткою, то теж часто потребує «напарницю». Або й «трест стенографісток». Бо крім офіційного бюра стенографісток, було ще й самозванне. Щац, Левіна, Раскіна, ще кілька таких — всі мали телефони, ділили між собою роботу, а як була потреба, то кликали й збоку.

На це моє рішення й здійснення впливало й ще дещо. Зустрічали письменники і по тому, як вони до мене ставилися, я визначала, чим хто дише. Одні вдавали, що не бачать. Другі — що не знають. Треті — дуже ввічливо розкланювалися, — на моє здивовання, бо чого, наприклад, Яков Ґородской так завжди підкреслено ввічливо вітається, як він зфальшував мого листа до редакції ще 1932-го року? Не проминали привітатися Ю. Яновський і М. Бажан — без жадних відтінків, а тільки тому, що були це добре виховані люди. Наталя Забіла колись зустріла в Києві, — перше, що запитала: «Чи ти вже перебудувалася?» Інші питали: «Чи тепер що пишете?»

А от зустрів мене на вулиці Леонід Смілянський... Хапає за рукав на перехресті і відтягає, щоб не попала під авто... — Ще не маєте права вмирати! — каже. — Роману ще не написали! — Цей жарт створює атмосферу довір'я, я охоче розповідаю, відповідаю на звичне для мене питання: — Чому не пишете? Що

робите? — Що я можу? Ніде не друкують... Я ж не член Спілки... — Але замість наобридлого: «Треба перебудуватися!», Смілянський каже: — То й добре, що ви тепер далеко від Спілки письменників. Нема за чим жаліти. Там тепер такий бедлам завівся!

Мене дивує не «бедлам», а сам Смілянський. Значить, і він бачить «короля голим», справжнє, а не окозамилювання? Це — само по собі моральна підтримка. Треба таки не здаватися, а рости.

А про бедлам я вже чимало знаю. Не тільки від Кіпніса, почасти ще й від Агати Турчинської.

І хоч мене питали стенографістки, ця сама Шац: «Як ви не боїтеся зостатися без служби?», — я вже не йшла шукати канцелярії.

Я ж усе життя висіла на ниточці, балянсувала на павутинці, а під нею — безодня. То який мені вихід? Для чого маю себе мучити остогидлою рутиною, бачити щодня обмежені міщанські лиця, для чого? Коли мій день — сьогодні. Те, що буде взавтра — «царство небесне». — Буде, або й не буде, а яке буде — невідомо. Всі обіцянки кращого майбутнього — «царство небесне». Майбутнє хай думає само за себе тоді, як воно прийде.

І якось було. Ще й навіть машинку собі купила, бо без машинки стенографістці — просто біда. Тільки не справжню. Якісь люди хотіли здати її в музей, це був перший випуск марки «Ундервуд». Коли на ній писати — не бачиш, що пишеш, треба в умі тримати, аж вилізе рядок вище, тоді перевіриш. Зроблена вона була з самого дерева, всі деталі. Велике одоробло. Але писати можна. Коштувала 25 карбованців. І була вона в мене без направи до 1943 року. Я покинула її, як мене вигнала війна.

13

І хоч була я «одіозна постать», але ось — диви! — викликав мене до себе Андрій Хвиля, заступник наркома освіти.

Зайшла я в той просторий кабінет із кремовими ґардинами на широких вікнах і вперше побачила на очі свого прихильника-ворога. Ворог тому, що це він перший почав напасть за нариси «Листи із степової України» в журналі *Критика* (1928, ч. 11). Прихильник тому, що це він звів бій з великодержавним шовінізмом, з Ґладковим, на мене покликаючись. (*Критика*, 1929, ч. 5). Він мені видався античним гелленом. Мабуть, із

Одещини, де живуть нащадки колоністів-греків. Атлетична будова, сині очі, грецькі риси обличчя, словом, породистий. «Хвиля» — очевидний псевдонім, але й на «Мусульбаса», як йому приписують справжнє прізвище, не подібний. Говорив він зо мною дуже ласкаво, милостиво і казав, що я маю іскру Божу, що не смію її гасити. «Божу» — дивне слово в устах комуніста. Нехай!

Зв'язаний цей виклик був із моїм майбутнім відрядженням від Інституту фолкльору. Якийсь співробітник цього інституту сказав мені в бібліотеці, що я могла б таке відрядження мати, якби зайшла до директора інституту, Грінченка.

Незабаром я й поїхала, — до Вознесенського району на Одещині. Завданням моїм було збирати фолкльор, головно совєтські частушки.

Ось я вже у містечку Вознесенському, треба десь знайти ночліг, бо вже й над вечір. Розпитую, де тут школа, — я так завжди робила, коли потрапляла в незнайому місцевість. На тій вулиці, де містилася школа, зустріла я жінку. Питаю, де живуть вчителі, а вона сказала, що вона — вчителька. — То дозвольте познайомитися, — кажу я. — Моє прізвище — Гуменна. — І моє прізвище — Гуменна! — відповідає вона і ми обидві засміялися. Цікаве знайомство.

В райвиконкомі містечка Вознесенського я зустрілась із приємним інтеліґентним молодим чоловіком. Працює тут у Наросвіті, мені допомагає порадами: куди, в який колгосп поїхати, та як із транспортом. І ще каже: — Це я той, що писав колись на вас усяке оте свинство.

Це він пригадав статтю «Глитайський аґент в літературі» в журналі *Плуг,* 1932, ч. 3 за підписами бриґади, членів групи «Трактор»: Жовтобрюх, Бондаренко, Гіщук, Крамаренко, Шип. Отже, це був Жовтобрюх. Ще одне цікаве знайомство.

У Вознесенському районі я товклася по селах та колгоспах з місяць. Села там були перемішані: українські і поруч чисто великоруські. Де взялися? Це — нащадки покараних і засланих сюди солдат із глибинної Росії. І от два села поруч — не змішуються, поколіннями. А є й багато українців з московським прізвищем та чисто українською особистістю. Ці вже не знаю, як витворилися. Ото в українські села я й попадала, там мене призначали в колгосп на харчування й мешкання, а я дивилася, *що* б тут записати, головне, серед дівчат, у їх ланках. Офіційна тема записів: «Колгоспна творчість про Сталіна». Записувала я переважно частушки, траплялися й інші пісні, але

дуже бідно. Частушки ж були переважно кацапські: «Трактор єдєт, трактор єдєт, трактоpіст шатаєтся...» «Кто затронєт мою мілку, той попробує ножа...»

Серед дівчат у ланці часом довідаєшся і про сучасний побут. Знаючи, що в наших селах (На Київщині) весілля відбуваються так, як і до революції, я розпитувала дівчат, чи тут весілля й досі такі, як у старі часи. Розговорилися. — Ні, тепер уже рідко хто справляє справжнє весілля. Виводиться це. А є тепер новий звичай, зветься: «пішла на піч». — А що то воно таке?

Щоб не справляти весілля, не витрачатися (бо й нема з чого), дівчина йде до свого хлопця серед білого дня, входить у хату й вилазить на піч. Це означає, що батьки парубка не можуть вже не визнати її за свою невістку. І тоді відбувається таке-сяке ніби весілля, без сватання, без гільця, без усього віками виробленого й складного ритуалу, без вінчання у церкві, без перезви... Ідея, мабуть, така, що дівчина вже не дівчина, вже чекає дитини і вже має право на «піч». Але це не конче ця причина. Перша — уникнути весільних витрат. «Напоїти увесь колгосп, а тоді пісні́кати весь рік?»

Якась суміш пережитків матріярхату з «радянською дійсністю». Тут тобі й втрата традиції, театральної виставности українського весілля, і совєтські злидні, і питання «аліментів», і повага до молодої матері, незалежно від форми весілля...

Там десь у колгоспній книгозбірні я знайшла й «Ксипеґуси», мій переклад, і дуже здивувалася. Я ж думала, що той переклад забракували. Гарні! Не вислали мені авторського примірника.

Це з тієї подорожі пам'ятаю я ще й цю пригоду:

Чомусь склалося так, що я не поїхала від одного села до другого, а вирішила піти навпрошки степом. Це ж тільки десять кілометрів. І ось яке диво! Я натрапила на могилу. Їх багато манячить навколо, цілий ланцюг на обрії, це тут такий характерний степовий пейзаж. Але ця — просто передо мною. Вона ніколи неорана, круг неї вже зібрано врожай і стирчить стерня, а могила вкрита буйним зеленим зіллям, квітами, будяками з яснофіялковим цвітом, все це вигналося вище людського зросту. Але мало того! На самому вершку стоїть кам'яна баба. Так, ніхто її звідси не рушив, стоїть, як поставили якісь прадавні люди. Може й Яворницький про неї не знав, той, що зібрав стільки кам'яних баб і поставив перед своїм музеєм у Дніпропетровському?

Я із священним трепетом обійшла могилу навколо, вийшла

на самий вершечок і сіла в ногах у кам'яної, вимережаної колись, тепер облупленої тисячолітніми вітрами статуї. Мабуть, половецька, бо фігура тримає обома руками на рівні пояса чашу... Навколо — далечінь, розкіш! Згадався Бабенко із Запоріжжя-Гуляйполя, його закоханість у степ. Згадалася інша могила — на картині в Маріюпільському музеї, що мене вразила так, наче я сама там була: червоно-багряне небо, кривавий степ, а знизу підбиває страшна синьочорна туча. В тій зловісній битві стихій на небесному степу вирізняються зубцями могили, а одна з них виділяється на тлі багристого неба...

Тепер же навколо мене — сама блакить.

Сиділа б і довше — та треба йти. Вже он і дорогу видно. Аж бачу — на тому шляху котиться якась тачанка. От, якби підвезла! А тачанка й зупинилася, мене дожидає чоловік, гукає: «Сідайте!»

Розпитує мене, хто я, куди йду, чого. «А я, — каже, — начальник міліції, об'їжджаю оце степ». Довелося мені ще й пашпорт показувати. Аж потім здогадалася я, що то він не з доброcти, а з обов'язку очікував мене. Чи не шпигунка? Так то я безтурботно доїхала, куди мені треба було, під охороною радянської міліції.

Був це звичайний дядько, не в уніформі, а в селянській одежі. З рудими, аж червоними вусами, досить добродушний. Мені він здався нащадком скитів, що тут були колись у цих степах, і може так воно й справді... Всю цю сцену я живцем узяла до «Золотого плугу» через багато років...

Із самого містечка Вознесенського їздила я з кимось (може з місцевими вчителями?) на острів Мігію. Цей острів виглядає, як неприступна твердиня, такий скалистий та дикий. Скелі — просто прямовісні стіни. Мої супровідники казали мені, що тут була колись Січ. Так і звалася: Мігійська. Скільки ж тих січей було на півдні України?

Відсвіжена, з враженнями повернулась я до Києва. Щось із місяць впорядковувала свої записи, переписувала, тематично розділяла. Здала до Науково-дослідного інституту фолкльору, а що далі було з ними — не знаю. Більш ніколи не кликали...

14

Восени я дозволила собі ще й поїхати на власний кошт у Сухумі.

Купила квиток і поїхала на Кавказ. Це вже без усяких по-

дорожніх, санаторій, домів відпочинку. А просто сіла в поїзд — і бачу вже себе в Криму, в Севастополі. Інше підсоння, інше повітря, все мені здалося рожевим. Тут десь у Балаклаві маю знайти своїх родичів — Мокрининих Сидора, Палазю, Лукіяна й Тодосьчину Олександру. Так і є, те, що казали — правда. Лукіян і Олександра, двоюрідні, — подружня пара. Це вважається великим гріхом, але факт наявний.

Зустріли мене родичі весело й привітно, — чужувато. Мені ж не сподобалось, що Палазя й Олександра — в перманентних кучериках, як бирки. Вже вивітрилося з них селянське... Усі вони працюють, то не можуть показати мені Херсонес (казали — «Херсонець»), зате розказали, як дістатися.

Якби я не бачила власними очима, то й не знала б, що Херсонес — уже наполовину у воді, а друга частина — розкопані вулиці, рожеві від того каменя, з якого колись будувались будинки. Щоб охопити все це стародавнє місто, хтось дотепний придумав залізничку, що обвозить за яких пару годин скрізь. Ото там учепився до мене сивий, але виголений дідок, що за всяку ціну настирливо намагався залицятися. Всіляко себе реклямував: і орденоносець, і революцьонер, і міжнародній факір. Ледве від нього відкараскалася. (Це я використала в «Скарзі Майбутньому».)

Не пам'ятаю дороги морем із Севастополя до Сухумі і як я знайшла, де жити. Значить, то було легко і без пригод. Вже було по сезоні, пізня осінь (листопад), місцеві люди винаймали кімнати. Найняла і я таку одну, в дімочку на палях, не в місті, а на околиці. В місто ходила тільки обідати.

Що мене найперше вразило і так від мене й не відходило всі ті пару тижнів у Сухумі, — це пахущий, святковий, веселящий дух, розлитий у повітрі. Ідеш собі до міста вздовж гірської річечки, а над нею ростуть евкаліпти. П'янкий запах перепрілого листя. Евкаліпти ці ростуть гаями, все навколо буйне, веселе, — а в Києві вже заморозки. По дорозі зустрічаються місцеві люди (чоловіки), вони тільки в чорному — у чорних бурках, у чорних папахах, з чорними башликами.

А головне мені подобалось, що нема тут жадного совєтського стандарту. Все тут своєрідне, кожної хвилини відчуваєш, що ти — в іншій країні. Навіть їжа. Дуже популярні тут дешеві харчівні, — заходиш собі, замовляєш страву. Всі її тут їдять, замовила і я. От, забула, як вона називається. (Чехамбілі?) Це на очах тут вам її роблять. Печуть біле тісто в формі човника, а всередину спеченого човника наливають повно розтопленого

масла. Я дивилась, як інші справляються з цією стравою, а тоді й собі так робила. Відламуєш кусничками край цієї мисочки-човника, вмочаєш у масло... Смачно! А поки відломаєш усі стінки, масла вже нема, тоді й денце пішло у вдячну утробу.

А м'ясні справи всі — аж палять перцем та іншими приправами. Смачні, — тільки ж мов вогонь. Це недарма тут на кожному кроці винні погребки, з розливними ріками вина.

Так то я знайомлюся із столицею Абхазії. Надзвичайне щось випало мені тут побачити. Ориґінальні, натуральні танки гірняків, не вигадану хореографію, а такі танці, як створили тут самі оці кавказькі племена. Це — місцева олімпіяда, з таких олімпіяд відбираються кандидати на всесоюзні. Коли я потім побачила гуцульський аркан, мене вразило спільне: ці гірські танцюристи пружинять у колінях, це, мабуть, в наслідок їх звички ходити по горах. Але скажу: — ку-уди гуцульському арканові до тієї легкости, елеґанції й ґрації, що побачила я на тій олімпіяді! Танцюристи були тільки чоловіки, всі були в своїх чорних кереях чи бурках, чи як воно в них зветься. Це була така краса, що я вважаю, — доля навмисне принесла мені такий подарунок.

Але не забуваймо, що ми в СССР. На кожному розі вулиць Сухумі безперервно кричать гучномовці. Слухайте всі, як судять зрадників народу, які увійшли в довір'я партії й уряду та намагалися відірвати Абхазію від СССР і приєднати її до Туреччини.

Слухаю і я.

Щось знайоме! Та це ж повторення процесу СВУ, тільки з місцевими варіяціями. І тут, — пояснює мені потім господар мого житла, — судять п'ять вчорашніх партійних товаришів Орджонікідзе і Сталіна. Чимось не вгодили вчорашні достойники на абхазьких верхах, от і судять, а про відрив Абхазії до Туреччини — чиста видумка.

Отакі процеси відбувалися в кожній республіці СССР. І про цей процес знають тільки тут, на місці, а в центральній пресі про це — ні чичирк!

Мій господар, сам абхазець, говорить ломаною російською мовою. В його розмовах ані на волосинку не було сталіношанування. Він із глумом розповідає, який то Сталін боягуз. Коли Сталін приїздить на свою дачу до Сухумі, то на п'ять кілометрів від його дачі не сміє жаден човен запливати. Одного разу був він п'яний, а тому що п'яний, взявся сам правити яхтою. І на обрії десь з'явився рибальський човник. З переляку

Сталін заховався на дно, а потім відбулася жорстока розправа над тим рибалкою, що посмів запливти в священні води.

Це не новина для мене, що в простих людей така ненависть до Сталіна, але новина, що з цим тут не ховаються і всіляко висміюють.

Мало що я вхопила з абхазького життя, а ще менше запам'ятала, але все таки більше, ніж у тих санаторіях, домах відпочинків. Що ж там? Чотири чи п'ять разів на день їдальня, пляновані доріжки парків, ще добре, як пляж і є камінчики. І ніякого тобі місцевого життя.

Приїхала в Київ — ой, та тут уже зимою пахне! А на Кавказі покинула таке пахуче повітря, вічнозелені евкаліпти, море...

15

Вибита з колії, відірвана, я зовсім не орієнтувалась, що діється в світі. Це ж саме тоді відбувалась нова хвиля репресій, — тепер уже винищували самих себе. Після самогубства Панаса Любченка полетів Постишев, полетів Косіор, полетів Канторовіч і іже з ними. А мене що то обходить? Ні я, ні ніхто з мого роду не жирує на верхах. Я вже давно в трісках, що відлетіли, як рубали попередній ліс.

Чи це в той час зустріла я Петра Товстолужського на Хрещатику? Входив саме в двері готелю у всіх своїх військових реґаліях. Я ще таким чужим його не бачила. Завжди ж був усміхнений, погідний, а це — сухо махнув головою, наче з острахом глянув, щоб я не заговорила, і зник у дверях. Що таке? Чи й йому теж непереливки, чи я вже така «одіозна постать»? Це був останній раз, що я його бачила.

А що в Спілці письменників діється бедлам, то це також іде поза мною. Полетів Кулик, Щупак, Шабльовський — це ж партійна верхівка! Що ж то говорити за рядових членів? Ось, як блиснула літературна зоря Зінаїди Тулуб, так і закотилася. Тулуб після виходу першого тому «Людоловів» теж піддалась була людській слабості, — запишалась, перестала з будь-ким знатися, вже не тримала людей годинами, щоб слухали її автобіографічні спогади, помолодшала і покращала, навіть вийшла заміж. Всі нарозхват читали її роман, у бібліотеках записувалися в чергу... Але 2-й том «Людоловів» уже мало хто встиг прочитати, бо через кілька днів виходу з друку його сконфісковано... Що за причина? Заарештували її чоловіка, бо він німець-

кого походження, (значить, шпигун!), заарештували й її. Зник Фелікс Якубовський, зник стоправовірний Петро Колесник, що поїдом їв і з'їв Миколу Зерова, свого вчителя.

Ось сценка. Іду я з Кіпнісом Фундуклієвською біля «Роліту», проходить якась жінка. — Це — дружина Микитенка, — каже Кіпніс. — Він застрілився. — Як? Микитенко? Стовп радянської літератури і слава?! Правда, його затьмарення почалося ще тоді, як стали форсувати Корнійчука... Але... Що за причина?

Кіпніс більше не знає. Микитенко зник, був невідомо де, кілька днів його не було, потім знайшли у Голосіївському лісі, скінчив самогубством. Ніяких інших чуток, пояснень тоді я, крім від Кіпніса, не чула. Мені це самогубство виглядало так, що Микитенко не міг витримати свого падіння після тієї ґлорії, у якій купався.

А тепер кажуть (тут на еміґрації), що Микитенко заарештований і розстріляний. Що правда? Я записую тут те, що чула в той час від Кіпніса.

Десь там нагорі зрушено камінчик, а він, падаючи, тягне за собою все більше й більше шарів, зрушує, захоплює все більшу площу обвалу. Ось я проходила по Володимирській Гірці (забігла, щоб поворушити ногами жовтобагряне листя, якого так багато нападало)... Бачу, — сидить на ослоні якийсь чоловік, з ним у мене зв'язане уявлення про партійність, блискучу кар'єру десь там на верхах. Сидить він самотній, розтрощений, у білий день, коли по кабінетах-канцеляріях (куди він належить) кипить бюрократична піна. А, я його знаю! Це ж чоловік Хмари, ще недавно вмонтований у верхівку, благонадійний, з багатим майбутнім, здібний, інтеліґентний... І от — викинутий, непотрібний. Сидить і спостерігає, як кружляє в повітрі жовтий листок, та не знає, що тепер робити... Таких тепер багато. Я почуваю себе зайцем, що бачить перед собою ще загнанішого за мене. Мені що? Я вже свою загнаність пережила, я вже звикла бути «в трісках»...

А одного разу приходжу до Кіпніса — застаю в нього незвичного гостя: Качуру. Він тут у «Роліті» живе і, здається, не приятелював із Кіпнісом. Грають у шахи і п'ють чай із яблучним варенням. Але чого це така жалюгідна поза у Качури? Наче не гість, а жебрак, якого з ласки впустили в хату: згорблений, зігнутий, скорчений сидить на краєчку стільця. Вже не каже протеґувально: «Мой-мой, в'юноша!..» Причина? Не секрет, на Качуру почалася напасть. Вже й він на черзі. Нема вже зверхньо-вибачливого голови Місцевкому письменників. Вже

його викинули із Спілки письменників, позбавили всіх привілей. Викинули з посади, ніде не друкують, він ледве держиться, а ще може викинуть із «Ролíту», от-от заарештують? Качура тепер так бідує, що в хаті нема хліба. Вже друкарська машинка продана, вже почалися сухоти...

Все це написане у його позі.

Вже всі обходять Качуру десятою дорогою, один тільки Кіпніс не боїться по-людяному запросити до хати на чай.

Але що — Качура... Ось із Яковенком ще гірше скоїлося.

Чула я, що Яковенки вже переїхали до «Роліту» з Хрещатика. Ось до кого можна зайти! Я зайшла — і застала сум і жах. Велике горе в хаті. Грицька забрали, їх із «Роліту» викидають на вулицю. — І чого ми переїхали сюди? — питає дружина Яковенка, дивлючись на голі стіни. — Боже, як ми не хотіли сюди йти! Сиділи б на Хрещатику у тій одній кімнаті — і ніхто нас звідти не викинув би. Але прийшов наказ в'їхати в це прокляте мешкання (як я його ненавиджу!) — як же ми могли відмовитися? Авто прислали, майже силою нас повантажили, перевезли... А за два тижні оце все нещастя... Куди тепер?

Викинули їх із меблями просто на вулицю. Куди ділись — вже не знаю. Чому Яковенко репресований? Мій здогад: він мав брата на висотах десь. Того ліквідували — і цього забрали.

Ніхто не був ґарантований від такої долі. Як уже наркоми, генеральні секретарі партії стрімголов летять... Один тільки Корнійчук знав секрет, як залишитися неушкодженим вельможею й умлівіч приноровитися до нового на Україні правителя, Нікіти Хрущова.

* * *

Але ж він не просто собі Корнійчук, він улюбленець самого вождя, товариша Сталіна. Їздив до нього вже не раз. Останнім разом, правда, чимось не догодив... (А Кіпніс уже звідкілясь знає і мені з задоволеною посмішкою розповідає.)

Приїхав Корнійчук до Сталіна, а «батько народів» був чимось роздратований... І цей Корнійчук, що грає тут серед літераторів ролю диктатора, там перед Сталіним зробився переляканим школярем, аж затинався. Сталін його пробирає, розносить, питає: — Ти знаєш, який сьогодні день? — Сьогодні — найщасливіший день мого життя! — заікаючись, пролепетав Корнійчук, — Я сьогодні бачу вас, Йосифе Вісаріоновичу! — Дурак! Сьогодні — день смерти Леніна! — Зате тут, о, тут Кор-

нійчук змеле на порошок усякого, невгодного йому. Ось насмілився один критик, Борщагівський, надрукувати в Москві в російському журналі неславословну, а ділову статтю на чергову п'єсу Корнійчука. Що ж! Число того журналу сконфісковане, Борщагівського скинуто з усіх його позицій, ніде не друкують...

Але чому це Кіпніс каже: — Корнійчук нє любіт єврєєв! — Це вже чую я не раз. По-моєму, — любить, навіть дуже. Може тому гадає, що Корнійчук не любить уже Лоту? А може тільки тому пішла така естафета, що Корнійчук не любить тещі, яка цілими годинами сидить на телефоні та розводиться про свої хвороби з другими тещами «отвєтственних работніков»? Але чи це вже значить, що «не любить євреїв»? Навпаки, свою сестру, Ліду, видав заміж за Натана Рибака і поставив свого родича директором нового видавництва *Радянський письменник*. З боязкого засмоктаного містечкового хлопчини, яким я його бачила при зустрічі з С. Пилипенком, коли він щойно вступив до «Плуга», — зробився самовпевнений нахабнуватий ділок від літератури, — їх тепер у Спілці розвелося багато. І всі вони — не національні жидівські поети та прозаїки, як Кіпніс чи Гофштейн, а «украї́нскіє пісатєлі», пишуть суконним газетним жарґонам, а між собою говорять тільки «по-русскі». А що це діється під егідою диктатора Корнійчука, — то любить, чи не любить? Це ж він напустив у Спілку оцю Стебунову камарилью... Але про це маю що сказати далі, ось тільки скінчу про Кіпніса.

Підземні гуркоти, що підмили основи української літератури, вже почали трясти ґрунт і під Кіпнісовими ногами. Підмивають і його затишне кубелечко, дарма, що він забезпечився одружінням з Вірою, щоб одвернути від себе закид у жидівському націоналізмові.

Але часи такі прийшли, що це не ґарантія. Можуть навіть викинути із Спілки письменників, а це вже катастрофа! І вже з'явились перші ознаки цього: їх п'ятилітнього Льоню («Кіпніса младшого») викинули з дитячого садочка. Грізне попередження! Чи не прийшов час і Кіпнісові потрапити в «вороги народу»? І я не бачила, щоб що інше так пригнітило й дошкулило Іцека та Віру, як вигнання їхньої дитини з дитячого садка. За цим уже піде вкорочення інших вигод та привілей, що ними милостиво обсипані письменники, члени Спілки.

Або:

В повітрі пахне бенкетом. Бути чи не бути на ньому — справа першорядної життьової ваги. Якщо нема запрошення на

бенкет — ти людина скінчена. Списки запрошених переглядав і затверджував «сам» Корнійчук. Кому нема запрошення, — той уже під ударом. Кому не прислали, — чекай біди. Тому кожен намагався це запрошення просто з зубів вирвати. Про Турчинську той же Кіпніс розповідав, що вона, не діставши запрошення, бігала по всіх авторитетах, добивалась до всіх принципалів, стукала в усі двері, вимолювала, виплакувала...

І він же не ліпший. Напружено чекав він цього запрошення, дзвонив до Фефера, хвилювався. Чому нема? А коли в останній день запрошення таки прийшло, — зібрався, одягнувся, — і не пішов.

Та небезпека, що нависла була над Кіпнісом, якось проминула його. Я не переставала охоче заходити до них, бо мій український націоналізм і його жидівський якось погоджувалися. Крім того, не зважаючи на підземні поштовхи, в цьому мешканні росла бібліотека, вже всі дві стіни заставлені книжками до стелі. Кіпніс не пропускав новинок. Я так би й не знала, а від нього почула про нову книжку Леона Фойхтванґера «Москва 1937», що прожила в книгарні лише один день, а потім була, за наказом Сталіна, сконфіскована. Кіпніс дуже жалував, що не вдалось її захопити...

16

Дім літератури із старшим наймитом, князьком Корнійчуком на чолі (Замість «князьок» читай: «депутат Верховної Ради, лавреат, мільйонер»), цей Дім був не тільки зовнішньо казенним департаментом літератури, але й по суті. Це Гася Турчинська розкривала мені на дещо очі. Хоч вона вже вимолила собі членство в Спілці, але ще ревно билася за ті вигоди й блага, що разом із членством приходять. Там нашипилось уже дуже багато таких, що відразу оцінили вигоди й почали вичавлювати їх із Спілки, висмоктувати, що можна. Девіз «кусочек хлєба ис маслом» змінився на — «кусок хлєба, ваґон масла».

Містечкове міщанство дуже скоро зафарбувалося в радянську фарбу і вже скрізь розсілося в усіх департаментах, так як ото я бачила в Наркомздоров'ї. В цьому ж департаменті для апетитів перефарбованого на совєтське міщанство — просто золоте дно. Вже не кажу про безкоштовні санаторії й доми відпочинку на березі Чорного моря, в Ірпіні чи там ще де, часом і по три рази на рік, про мешкання в «Роліті», безплатне лікування, творчі відрядження й дотації, редакторство в *Літера-*

турній газеті, Критиці, — бо це ще не все. На перлинах української літератури, виявилося, також можна незгірше заробляти. Як? Уряд асиґнує великі кошти на ювілейні видання багатьма мовами українських клясиків — Шевченка, Франка, Коцюбинського, Лесі Українки — а з цим відкривається велике поле заробітків: переклади вимагають виготування підрядників, додавання приміток тощо. То Гася весь час обурювалась, чому їй не дають такої роботи, а вся вона потрапляє до Стебунової «школи».

Цей Ілля Стебун став головним редактором журналу *Критика,* найостаннішим словом марксизму в українській літературі, і ото він і назбирав оцих «укрáінскіх пісатєлєй», що розсілися тепер в Домі літератури: Смульсона, Кацнельсона, Торіна, Палєя, Скульського, Ґордєєва, Тростянецького, Альтмана, Ейльмана, Талалаєвського, Тельмана, Бернштейна, Каца, Адельгейма, Мартича, Плоткіна... Ще додати Натана Рибака і Гозенпуда — і ото тепер такий колектив київських українських письменників під царюванням Корнійчука. До них упритул прилип і Любомир Дмитерко, що вже забув говорити по-українському.

Гася була обурена, що не їй дали переклад п'єси «Сватання на Малинівці», а Талалаєвському. То й вона могла б це зробити, а відомо ж, що п'єса, яка йде на сцені, приносить постійний прибуток у вигляді проценту з Комітету драматургії. Цей Талалаєвський, (ще казали: Балалаєвський), крім того, встигав друкувати свої речі одночасно єврейською, українською й російською мовою: Як жартували: «три матки ссе». В Держвидаві, каже Гася, завівся протекціонізм: теперішній директор, Кологойда, роздає підвищені гонорари отій зграї, а вони за те хвалять у своїх рецензіях Корнійчука та його почет.

В *Літературній газеті* вже давно засів Юхим Мартич. Воскрекасенко пустив таку епіґраму: «Від ракетки — до газетки», себто Мартич спочатку в ракетку грав з вельможною Лотою Варшавер, а потім і засів головним редактором газети...

Хтось подумає, що ці мої згадки продиктовані антисемітизмом. Ні, те, що діялося в цьому періоді життя київського колективу письменників, вірно буде назвати: антиукраїнізм. Наскільки шляхетно поводилися члени жидівської секції, плекаючи свою культуру, обстоюючи її і дружньо співжиючи з українськими письменниками, настільки нахабно (ні в сто раз цинічніше, ніж тільки нахабно!) поводилась Стебунова зграя в українській літературі. Вони ж, властиво, ренеґати своєї нації, оці смульсони, рибаки з мартичами. Вони просто

робили наймитську роботу, під управою старшого наймита Олександра Корнійчука, добре оплачену, русифікуючи щоденну мову всередині Спілки, допомагаючи розпинати те, що ще зосталося українського після різні попередніх років. До Кіпнісового «Корнійчук нє любіт євреев» треба додати: «і українців». Корнійчук любить ренеґатів, бо й сам — ренеґат. Задля кар'єри в партії осліп, не бачить всіх кривд Україні.

* * *

Та не тільки з них складався колектив письменників. Була ще й друга частина. Про Смілянського й Воскрекасенка я вже згадувала. Нічого не можу сказати про Євгена Кирилюка, що не виявляв ніякої індивідуальности. Сухарик. Олекса Кундзіч часом шепотів мені: — Не звертайте уваги на лайку. — Семен Скляренко тримався скромно і гордо. Завжди усміхнений Вадим Охрименко. Євген Кротевич...

Але втішив мене тоді Василь Козаченко. Хоч цей молодий чоловік був секретарем журналу *Радянська література* та ще й секретарем комсомольської організації в Спілці, — я його не знала, (бо рідко бувала в Домі літератури). Вперше побачила на якихось загальних зборах. Спочатку слухала, як виступав Корнійчук: «Письменник повинен писати правду і тільки правду!» А мені вчувалися його ж слова: «Ви ж понімаєте!», що він ними присмачував свої анекдоти на клюбній сцені в ІНО. — Це ти пишеш правду! — думаю я собі. — Суцільну брехню! І ще й жонґлюєш цим святим словом... Як може пересичений мільйонер відчути буття шахтаря? Корнійчук же запевняв, що можна не працювати в шахті, щоб написати п'єсу про шахтарське життя. Як же тоді з марксистським «буття визначає свідомість»?

Блекота.

Козаченко ж виступив — наче свіжий вітер подув у задушливому казематі. Сміливо й відверто вголос сказав те, що кожне думало. Дивне, дико-ненормальне і загрозливе явище розпаношилося серед нас, — казав він безстрашно. — Чому в Домі української літератури не почуєш українського слова? Чому це всі заговорили російською? Як же ми будемо писати українські поезії й повісті, коли ми цієї мови не вживаємо в нашому щоденному побуті? Ми не знаємо краси й тонкости нашої мови і не хочемо її знати. Це ж наша зброя — слово, а ми так легковажно нею нехтуємо. Ми повинні її відточувати, шліфувати, гострити. А замість цього, в нашій літературі все більше

запановує отой нудотний газетний суржик, що не має нічого спільного з нашою літературною мовою...

Він говорив з годину, подавав багато прикладів кричущого нехтування, просто аж ніби вказуючи пальцем на таких негідників. Це стосувалося не тільки Стебуна-Рибака-Адельгейма тощо, тощо, що інакше, як російською не розмовляли, а й Любомира Дмитерка, і самого Корнійчука, — ви ж понімаєтє!

Я аж тремтіла з радости, що ось знайшовся хтось і відважно вголос сказав те, що інші по кутках шепочуть. Не боїться. Він сам тут — влада. Уявімо, якби я́ так устала й сказала те, що вихопив з моїх уст Козаченко. Зараз би сказали: «Вилазка клясового ворога». Щоб захистити рідну мову, треба стати секретарем комсомольської організації.

Але все таки він був одинцем. Ніхто тоді не виступив в унісон із ним. Всі були винні. Справді, в Домі літератури російська мова розпаношилася остаточно. Ще недавно тут був керсправ Черкасскій, великий носатий гебрей у вишиваній українській сорочці, якого називали «єрусалимський гайдамака», то й той говорив ще українською. А тепер його не стало, секретарки ж, що позасідали тепер при дверях до «начальства»-президії, говорили «па-русскі» офіційно.

Отож цей Козаченко зустрів мене раз такими словами:

— Косіора, того, що громив вас, уже нема. Приносьте щось до журналу, видрукуємо!..

І справді: понесла я одне оповідання з туркменського збірника «Перший іспит кочовицького сина, Чари». Видрукували (Радянська література, 1939, ч. 6). Так і пройшло непомічене...

17

Здається, що я вже випливаю на тихі води... Ось і Вадим Охрименко, тепер голова колективу письменників, зустрічає, питає: — Чи щось пишете? Жаль, шкода... — Це вже зовсім інший вітер, ніж Сьома Ґордєєв, з його виродкуватим гострокінцевим черепом.

Вадим Охрименко — журналіст. Хоч і пише російською мовою, — говорить чудесною українською, приятелює з Максимом Рильським і це всі прекрасно знають, що обоє щиресенько випивають. Як і Рильський, Охрименко негордий, із сонячною усмішкою, при зустрічі зупиниться, пару хвилин поговорить. Раз навіть зайшов до нашої манюсінької кімнатки, що було для мене велике диво.

Правда, далеко йти до моєї хати не довелося, бо колона письменницького колективу стояла й мерзла ось уже з годину на Лютеранській. В це найбільше радянське свято, річницю жовтневої революції, всі організації виходять на вулицю, стають у колони, щоб пройти повз урядову трибуну на Хрещатику, але перед тим годинами стоять на вулицях, пропускаючи інші. Я, хоч і не член колективу письменників, на ці жовтневі та травневі демонстрації виходила, приєднувалась до колони. Такі, як Панч, Охрименко, з дружньою усмішкою віталися, а такі, як стрижена під хлопця Валентина Ткаченко, нагороджували поглядом здивованого презирства. Ще забрудниться її комсомольська честь об вигнану, «одіозну постать», «пророблену», «куркульську письменницю, що про неї ще Косіор говорив»...

Валентина Ткаченко — молоденька, недавно з'явилась, то що іншого могла вона почути? Всі ж гицлі починали цькування мене словами: «Ще такого-то року, генеральний секретар цека КП(б)У, Косіор, викрив»... а далі городили, що тільки на ум збреде. Така то вже поведенція, що молодість дивиться на невдах-старших, як на відпадок. Мені залишалося іґнорувати цю неґацію і взамін не помічати молоду зорю.

Тепер цей Косіор виявився ворогом народу. Яка вигідна для мене коньюктура! Інші використали б, а я й пальцем не поворухнула.

Це саме тоді якнайширше розлилася хвиля нових ґрандіозних арештів. В кожній родині були заарештовані, заслані, розстріляні. Але ця нова хвиля вже мене не діткнула. Я вже була парія.

Тоді склалась у мене така «теорія»: хвилі на океані.

Перша хвиля змила аристократичну верхівку, велику буржуазію, імперське чиновництво, дворянство... Друга хвиля пішла на заможні столипінські хуторі, на мого діда, але ще мене не залляла, тільки зачепила відгомоном.

Третя хвиля — розгром села, середньої верстви, маси, що потрощив село й вихідців із нього. Це й був погром на мене. З цією хвилею я попала в «тріски», стала «одіозною постаттю». Цю мою долю хтось вирішив ще за рік до мого народження 1903 р. на 2-му Лондонському (?) з'їзді РСДРП, хтось нею розпорядився, якісь бронштейни із свердловими та ульяновими. Яке вони мали право? Це тоді, на цьому з'їзді, ухвалили вони запровадити колективізацію і заради неї знищити стан хліборобів. Хто їм дав право замахнутися на життя чужого їм народу?

З розтрощених деформованих грузів ще недавно міцної зце-

ментованої твердині української нації посипалися шахтарі, сторожі, секретарки, рахівники, прибиральниці, — на сім миль недопущені до ключових позицій, до ідеологічних ділянок. Інші ж, спритніші, хто як міг, зачепилися за «нову дійсність» і заспівали: «Рознесемо ваші хуторі, ваші вишневі садочки вирубаємо до тла, а вас вивеземо на сибірські морози...» Еге, своїх родичів, аби тільки власну шкуру влаштувати. Теліпалась по світі й така непотріб, як Гуменна.

А оце вже й нова хвиля! Перекинула встановлену вже побудову, той апарат, що за Косіора-Постишева підкопав і розвалив тисячолітню народну твердиню. Ця хвиля, черговий розгром, мене вже не стосувалася, хвиля пішла горою, а я оце випливаю на своїм утлім човнику по її спині. Так, так! Це ж бив по мені ВОРОГ НАРОДУ!

От і склалась у мене тоді повість «Вірус» — з тих вражінь, що я набралася в Наркомздорові — по гарячому сліду: бюрократичне загнивання в радянській суспільності, а на задньому пляні — і в Спілці письменників. А що, хіба там не те саме? Та таке ж і в кожній установі! Повість цю я вважала цілком згідною з духом самокритики, що про неї так багато розписували тоді в газетах. Та й понесла повість до Козаченка, він не раз запрошував.

Розмова з Козаченком дуже приємна. Він каже, що ухвала чи неухвала до друку залежить у великій мірі від секретаря журналу, який читає рукопис перший і піддає свою думку головному редакторові. І Козаченко дуже скоро повість прочитав, доповів свою думку головному редакторові, а Ле написав резолюцію: «Друкувати». Тільки не написав, у якому числі. Та скоро головним редактором став Петро Панч, перша хвиля реаґування на такі явища, як вельможні самодури й підлабузництво, спала, пішли інші події... Так і пролежав «Вірус» у редакції журналу *Радянська література* пару років.

18

Моя стенографічна «кар'єра» почала завмирати. Я ходила на наради і з'їзди, що відбувалися в засягу моїх «напарниць», Подольської і Людмили Ткаченко, але то було трудно. Я не мала телефону і хтось мусів до мене заздалегідь прийти, щоб сказати про цю роботу. Зрозуміло, що її ставало щораз менше, а без практики слабне вправність. Заробітки були все слабші, я вже не придумувала собі нових убрань, а носила те, що було по-

шито в попередні роки. А потім якось так виходило, що я й від запропонованих праць ухилялася. Як кликала Подольська, то я знаходила причину відмовитися, навіть поза моїм розумом. Я була зайнята своїми справами, які заробітку не давали, але були мені кровно необхідні.

А роки йдуть! Коли ж здійснювати мою місію? З ляку перед все вищим числом років я почала прибавляти собі один рік. Щоб не так було страшно, коли цей старший рік прийде.

Мій девіз, поставлений ще в юнацтві, ніколи не кидав мене: самовдосконалюватися, рости, «хоч би навколішках, а повзти до вершин моїх можливостей». Працюй над собою! Але як? Самоосвітою. Самотужки, коли нема керівництва. Читай, підглядай, як майстрі світової літератури творять шедеври, бо це ж найперше твоє завдання: навчитися штуки белетриста. Скільки боргів непрочитаного, гай-гай!

Ось оці мої щоденники... Це ж моя лябораторія, перші спроби, дослід, що без них дальші кроки неможливі. Але в цих записах нема самих зовнішніх подій, лише те, що переживаю, як сприймаю. Для захопливої белетристики це мало, одноманітно. Тут мені треба ще вчитись та вчитись... А ще ж ніяк не вловлена на мембрану слова багата гама різних емоцій, емоціодумок, дивних психічних станів, що з'явились і пролетіли. Це, з чого зіткана людська душа. Намагаєшся вловити, а воно втікає. З'являється і втікає.

А реалістичне, повістярське письмо? Фабула? Засіб «таємниці»? Цього я не вміла. От спробувала реалістично написати «Листи із степової України» — і що з того вийшло?

І це аж під сорок років пробую опанувати повістярство. «Манія», яку я переназвала «Цвіт папороті», додавши ще персонажів і зробивши рамкою протилежні одне одному типи кохання. «Вірус» — соціяльні мотиви...

Чи мила мені після таких дум стенографія?

Час, розбризканий на місяці, дні, години — нестерпний. Я мушу мати час безконечний, неподільний, в цьому я згодна з Льоною, що я — психопатка. Сама свідомість того, що я мушу в цей день те й те зробити (наприклад, о 4-ій годині затопити грубу), панувала наді мною вже зрання, паралізувала інші думки, заважáла і я вже нічого не могла, день пропав. Щоб творити, я мушу не робити нічого іншого, не мати ніякого обов'язку, ні хмариночки на мойому душевному обрії.

Даремні були мої надії, даремно стільки часу й зусиль вбито на цю стенографію. Вона не дала мені розв'язки — що я з

собою маю робити. Скільки вже професій перепробувано — і жадна не підходить мені, кожна — наче тюрма, кожна заважає робити те, для чого я народжена. Але для чого я народжена, коли ось такий крах із моєю пристрастю до літератури? І не тільки крах у літературі. Я ж чужа цьому світові, не тут моє місце. А де? Може в минулому, може в майбутньому, але не тут. Я сюди просто заблудилася і мучуся, кожен день думаю про смерть, як вихід.

Чи це був відчай чи песимізм, чи пасивізм, невміння активно завоювати собі життя? Чи просто те, що не було навколо людини мені до душі? З Василиною вже нема чого говорити. Гася називає мене несучасною за «християнську мораль» та має девіз «треба боротись за себе». Кіпніс — там зовсім інші царини інтересу, він ніколи не зацікавився тим, що мені найдорожче. Єдине моє справжнє товариство, як знайду книжку собі до душі.

І такими стали мені книжки про первісну людину. Першим поштовхом стала книжка «По вогонь» Роні Старшого. Я її й раніш читала, але тепер прочитала зовсім інакше, ніж колись. На останній сторінці була ще маленька бібліографія — що читати про доісторичну людину. О, Люї Морґан... Це ж та книжка, що колись Віталій Самійленко про неї робив доповідь, про той лад, що застали европейці у північноамериканських індіянських племен. І можна піти в бібліотеку, виписати, прочитати. Надзвичайно цікаво! Це саме те, що я хочу! А ось і Енґельс: «Походження роду, родини і приватної власности», він весь час посилається на Морґана... Як Енґельсові можна займатися доісторичною людиною, то можна й мені.

І ото відтоді — і до сьогодні — це стало моєю улюбленою лектурою — про примітивних людей та первісних богів. Нарешті, я припливла до свого берега! Мені кажуть, що я примітивна, то хочу знати все про моїх найближчих родичів, бо ой, як важко бути безрідною і чужою в цій епосі! Я ж не знаходжу собі місця серед людей цієї епохи — оця моя «несучасність», невміння «перебудуватися», оця наївна правдивість, оця щирість, що ніхто її не хоче... Беззахисність. Тож кожна особа примітивного суспільства жила у великому роді, мала опіку, клопоти про дрова й взуття не лежали на ній. Навіть про пару тобі подумали старші ще задовго до твого народження... А тепер я ось виставлена на всі напасті і як не озброєна вовчим девізом «гомо гоміні люпус ест», то й гинь...

Тому, читаючи про примітивні суспільства і уявляючи себе серед них, ставало мені радісно, легко, затишно. Це — мій світ!

Бо цей, що в ньому живу — виштовхує, я не маю в ньому місця, він мені нецікавий!

Коли я відпочивала від мозкозасушливої стенографії, в мені нуртувало велике бажання пізнавати. Хотілося все, що тільки є на світі, прочитати. Хотілось знати, який колись був лад, звичаї, як виглядали... Навіть шлюбна система була не та, що тепер вважається непорушним законом, а інша. Бо оце вичитала я про австралійців, що там і досі існує якась перехресна система, — члени одного роду аж у восьмому поколінні можуть і повинні одружуватися з членами іншого, — так уже призначили старші в роді. А про американських індіян я довідалася, що вони поділені на тотемні роди — орли, ворони, буйволи тощо. Це ж зовсім не те, до чого ми звикли. І ще що мене вразило, — ніякі системи та звичаї не вічні, а міняються, те, що вчора було законом, сьогодні тільки дитяча гра. Так і з теперішнім? Сучасна стара й нова, що оце заводиться, системи — лише переходові в ланцюгу вічности?

Нова лектура розвихрювала безліч думок і ідей — було це таке нове й захопливе (без того наобридливого стандарту, що мене замучував і витворював нудьгу), що думки ці стали моїми товаришками. Наверталися (ще неясні) аналогії вичитаного з нашою побутовою традицією й звичаями, це був нерозмотаний кокон, дуже спокусливий розмотати. Навідувались думки — куди ж іде людство сьогодні? Якщо людство росте з первісного комунізму, то як тепер? Знов до комунізму? Вища стадія людства — індивідуалізація, ускладненість психіки (а не аморфне «ми» — рід), в цьому ж напрямку йде людство. То як же з комунізмом майбутнього бути? А знов: індивідуалізм є двоякий. Навколо — отой хижий, вовчий, злий, «аби мені, а хай тут поруч здихає з голоду». Та мусить бути і шляхетний, добрий, світлий...

Я порівнювала ці набуті знання й мої думки з дійсністю — не як газети пишуть, а як бачать мої очі. Складався якийсь світогляд і він ніяк не пасував до ленінсько-сталінського. Мене турбував етичний і моральний бік подій та явищ, а нікого з усіх, до кого я потикалася, це не обходило.

Отож насиджувала я в бібліотеці Академії наук на Володимирській, обклавшись книжками про своїх примітивних родичів — австралійських знахарів, сибірських шаманів, океанських, острівних дикунів... Пам'ятаю таку сценку:

Я в бібліотеці. На столі передо мною кілька книжок, розкритих на сторінках з малюнками дивовижно замаскованих

абориґенів Австралії, «Золота гілка» Д. Фрезера, досліди Катерини Грушевської про пережитки первісної доби в українському побуті... А підходить Трипільський. Це — молодий критик, щойно з'явився і не належить до «школи» Стебуна, бо вітається зо мною при зустрічах. Підійшов, зазирає у книжки, питає: — Що читаєте? — І слідом здивовано: — У якому світі ви живете? А на нього з книжок дивляться полінезійські машкари, стіжки на головах австралійських знахарів, бушменські, американсько-індіянські рогато-хвостаті личини... Ніяких тобі «чергових завдань партії й уряду», «доґнать і переґнать капіталістіческіє страни в тєхніко-економіческом отношенії...» Ніякої «Історії ВКП(б)»...

Дивно було радянській людині, що друга радянська людина читає таке «несучасне». Лише в призначеній тобі вузькості жолобка має протікати життя. Сягнути поза фабрично-колгоспну тематику — вже бунт. Дивацтво!

Хай і так! І з цим погоджуюсь. Не буду відмовлятися, соромитися, а стверджую це. Так, я неталановита, бездарна, сіренька стара діва. Диває́чка. Всім казатиму це. Все, що найгірше — приймаю, не маю ж сили перемогти. І нікому не хочу набиватись...

Всі оці присуди, що мені видавали в ті роки, я добровільно приймала. З цим маю жити. «В якому світі я живу?» Втеча від дійсности? Так, але як ця дійсність перетворює мене в парію, то я не зобов'язана з її поглядом на мене числитися.

* * *

Яку ж невичерпну криницю знайшла я! То нічого, що мої можливості слабенькі при безмежних жаданнях (хотілося все в себе вгорнути, скрізь одночасно бути), що розумові здібності крихкі: найгостріше думаю вдосвіта, а як удень почну те відтворювати, то стоп! Все зникло. То нічого — щось є більше в мені, ніж розумовий апарат.

І це байдуже, що хочу більше, ніж можу. Це ж і є мій девіз змалку, з Ставищ: — розвивати себе, удосконалювати...

Так я знайшла нову жилу — дякуючи Плужникові, або й С. Мьортвому. Це вони мене охрестили: ПРИМІТИВНА. То й був зародок моїх майбутніх творчих задумів, зерно моєї самоосвіти. В цьому світі примітивних я знайшла повноту й радість, якої не дано було мені в реальності. Той світ моїх примітивних родичів став мені більшою реальністю, ніж дійсність. Оце, бу-

вало, дуже важко мені, пригноблення, біль душі, нудьга кромішня, — я починаю думати про якесь слово, вживатися в нього, розшукувати початки... Яка цікава гра, невичерпна! Це й був початок моєї книжки «Родинний альбом», що здійснилась кілька десятиліть пізніше. А дурний В. Чапленко вболіває за моїм змарнованим часом. Це ж була моя курація, найприємніша гра, що визволяла від дійсности і врятувала від шізофренії.

Так почав вироблятися імунітет проти мертвущого отруйного клімату. Витворювався свій живлющий. Я знаходила інші цінності там, де було доступно, в книжках.

Без керівництва, а йдучи за бібліографічними вказівками з тих книжок, що я навмання брала, я хаотично пролазила крізь щось мені невідоме, таке широке, як океан, на моє життя аж забагато. Чи хотілось мені бігти десь стенографувати, а потім сушити голову розшифровкою?

Як жалувала я, що відразу не здобувала археологічну освіту! Або інакше: якби довелося вдруге проходити життьову дорогу спочатку, то пішла б на курс археології. Тільки... тоді довелось би звітувати сухою науковою мовою звідомлень, а моє ж життьове завдання — красне письменство. То ще й краще! Я посвячуся намаганню переводити сухі звіти на зрозуміле всім літературне образове плетиво. Якщо в західній літературі є такий жанр, то чому й у нас не можна його плекати? В цій ділянці я не маю жадної конкуренції. А ще — я ж ніколи не вдам писати про сучасне так, як вимагають від мене.

Тут на перешкоді мого міркування відразу встало відоме мені табу: ліричні, особисті, історичні, про минуле теми — втеча від дійсности, щось дуже близьке до контрреволюції, бо це — з а п е р е ч е н н я нашої дійсности. Але ж моє життя таке бідне, таке голодне на нові враження і голоду цього я не маю ніякої змоги задовольнити; дійсність така наобридливо осоружна, стандартна, нема чим дихнути. Мушу ж я десь мати притулок для душі! Нехай! Я хочу впірнути в доісторичну тематику.

Моя перша спроба була про мустьєрського хлопчика, що жив з 50 тисяч років тому і що його поховання недавно знайшли археологи. Понесла до юнацької газети *На зміну* і там згодом цей нарисок був надрукований.

19

А поруч цього мого захоплення я розв'язувала свої власні проблеми. Я намагалась «пізнати саму себе», себто зрозуміти,

чому я так не маю місця в цім суспільстві, все опиняюся на задвірках, чому я — парія. Не бажала я вступати у конфлікт із радянською системою, бо не могла по своїй вдачі думати одне, а вдавати з себе щось друге. Нездібна кривити душею і показувати себе не тим, що я є насправді. Моє правило — бути відкритою для всіх і ніколи не брехати — так легше жити. Моє право — працювати в цих умовах, в яких я часом народження вставлена, *словом* для свого народу — і це не є жадна контрреволюція. Треба в дійсності знаходити позитивне, бо інакше не можна жити. Гадюку в собі сховати не можемо. Тому — радянська система дуже добра, тільки люди, що при владі, її перекручують, в тому й уся біда. Треба, щоб люди духовно удосконалилися, тоді не буде й «людина людині вовк», ні перекручень, ні зловживань владою. Програми добрі — недобрі люди. Всякі системи добрі, але люди їх псують. Людей треба поліпшувати.

А цю вимогу удосконалення я прикладала найперше до себе. Які мої недостатки, що їх треба усувати з психіки? І не винуючи суспільного ладу, який дуже добрий, тільки перекручують, я вишукувала всю вину невідповідности оточенню в собі. Зрештою, я знайшла причину: я — дефективна. І на це знаходила багато доказів. Ну, от, я не вмію прилюдно говорити, німа, як риба. Всі слова тоді десь діваються, тоді я порівнюю себе до кривої людини, якій кажуть танцювати. А мовчиш — значить нецікава, бездарна, без змісту за душею. Я — інфантильна. В мене психіка й фізичний вигляд підлітка («Докія — дощечка»), а вони до мене з масною змисловістю, і зрештою, ті, кого я вподобую, мене не бачать. А ті, що мене хочуть — не треба мені таких! Я не вмію придбати собі друзів. Ось як Гася легко з людьми сходиться, — а я ж? Мама моя не мала товаришок — і я не маю. Та й все сама, сама, сама. На пляж піти, то й то не маю товариства... Кожне має свою компанію. Це важко — не мати — особливо в неділю... А ті компанії, що доступні, — мені нецікаві. Краще самій...

Я не маю пам'яті, як інші. Ніколи не запам'ятаю вірша чи цитати, як інші. Не маю звинної мислі, не можу тримати в голові кілька справ, а тільки одну. Мені навіть пам'ятати раз на місяць платити за хату — важко. До всього того — страшенна вразливість, що я назвала гіпертрофією почуття.

Чи це вади, чи органічна вдача, якої нічим не вилічиш? Я навіть вдалася до психіятра, якогось молодого лікаря. А щоб

він краще вглибився в мої проблеми, я навіть дала йому прочитати оповідання «Жадоба», що саме тоді написала.

Це оповідання саме й писалося тому, що я розв'язувала ці свої проблеми. Знайшла спосіб поставити персонаж (Фіону) у стан, коли все видно не так, як усім навколо. Сліпа прозріває і дійсність гірша, ніж уявне. (Саме тоді в Одесі професор Філатов повертав зір сліпим за допомогою пересадки роговиць). Для певности я дала це оповідання на перегляд одній очній лікарці, що обідала в Домі вчених. Туди я ходили щодня, щоб прочитати й переглянути газети в читальні, прочитати в них: «догнать и перегнать капиталистические страны в технико-економическом отношении» та: «Людина — найбільша цінність». А поруч — резолюцію написану олівцем: «Брехня!» Часом і пообідати. Гася там обідала теж і познайомила мене з цією лікаркою. Але лікарка повернула через кілька днів нечитане, бо «друк поганий», так що я зрозуміла — оповідання нецікаве. Отож я й дала його тому психіятрові, а він виявився товариською людиною і, прочитавши, сказав мені, що Фіона — «язва». На цьому й закінчилося моє лікування в психіятра. Я сама собі вирішила, що ніякий я не шизофренік, а це — риси вдачі. Вдачі ніхто не лікує, вона вроджена. То яка є, така вже й буду.

Оце тоді зустріла я Михайла Гільова, що був секретарем харківського *Літературного журналу*, приїхав до Києва в якихось справах. Він сказав мені, що якби я щось прислала, то він із Сенченком (головним редактором) видрукували б. Я й послала «Жадобу», а через деякий час оповідання було видрукуване. (*Літературний журнал*, 1939, ч. 10-11)

А тут ще й Охрименко зустрів і сказав, щоб я подала заяву про поновлення в місцевкомі письменників, поки він головою (не в Спілку, то зовсім інше). Так наче я вертаюся «до свого роду»? То дарма, що косяться на мене оці всякі пріцкери й торіни, каци з кацнельсонами, дарма, що Первомайський презирливо-гидливо звужує очі на мій вид, наче боїться торкнутися об щось бридке. Тут моє місце! І я їх також не хочу бачити! Я вже знала, що «Жадоба» буде друкуватися в харківському *Літературному журналі*, бачила, що зо мною вітаються, наче не було моїх принижень, Рильський, Смілянський, Панч, Бажан, Яновський. А як з'явилось друком те оповідання, то Ле навіть прорік до мене: — Що ж ви, молодий чоловіче, не дали цього до нас?

Легше й доступніше вже було мені заходити до саду барона

Штайнгеля, де у вигідних фотелях сиділи «мастітні». Найбільше виділявся з них білий, як голуб, Кочерга, тепер у загальній пошані. Там вони мали більше простору для шахів і обміну заувагами. Ставлення до мене було наче барометром, що вимірював внутрішню опозицію до тодішнього корнійчукового «монархічного абсолютизму». Хто більше не любив того, що завелося в колективі письменників, той краще до мене ставився.

Заяву я подала до секції прози, де головою був Аркадій Любченко. Ще й рукопис подала, деякі оповідання. Кіпніс ото тоді й подзвонив до Любченка із проханням за мене. Правда ж, зворушливо? Жидівський письменник заступається за українського. Любченко на це сказав йому: «Я читав її твори. Вона пише не гірше за кожного з нас». Кіпніс поспішив мені це переказати.

Другий раз Кіпніс навіть при мені дзвонив до Любченка, щоб допоміг мені вступити до Літфонду: «Вона така самотня!» І Семен Скляренко, не знаючи про це «ходатайство» Кіпнісове, розповів мені: «Прийняли вас у Літфонд. Там були напалися, що не треба, але ми з Любченком відстояли вас».

Так виглядало, що як могли, так тягнули мене назад, але не наважувалися це дуже виявляти. Я ж була «одіозна постать», як охрестив мене колись Ганс із ЦК аґітпропу під час знищування Пилипенка. Відкритіше міг заступитися жидівський письменник, комсомолець... Чи може я тоді була потрібна для рівноваги, бо вже дуже розпаношилися ті нахаби, що порозсідалися в *Літературній газеті, Критиці* і навіть у Науково-дослідному інституті ім. Шевченка. (Там: Стебун, Гозенпуд, Кацнельсон...) Навіть правовірний Ле вже не міг витримати цього засилля і десь сказав, воно пішло поміж люди, дійшло до мене: «Вже не можна дихнути від синів Ізраїля...»

Мені можуть сказати, що я зловмисне підхоплюю антисемітичні вислови. Але я скажу, що розпаношений антиукраїнізм дратував не тільки мене. Чому українським силам нема місця, а ці правлять? Самі жиди продукують антисемітизм. Їм є праця над українським словом, а я мушу гинути, як літератор.

20

Моя безпрограмна самоосвіта не переривалася. Весь вільний від стенографічних заробітків час я проводила в бібліотеці Академії наук на Володимирській. Була ще одна велика бібліотека, Публічна, але я її чомусь не любила. Знов зринуло в мені

гостре зацікавлення минулим Жашківщини, а ще ширше — Київщини, а ще ширше — України. Не тільки ж у Полінезії були початки людини, були вони й у нас.

Почала я навмання виписувати книжки з археології, всякі оті звіти, звідомлення про розкопи, описи археологічних пам'яток Кам'янець-Подільщини, Київщини... Не диво, що серед тих підряд читаних книжок натрапила я й на розкопи трипільської культури. Довідалась, що на Україні квітло життя вже шість тисяч років до нас, тоді ж, як і в Єгипті. На Україні, в цих самих селах, на цій самій землі, що ми топчемо! Не треба шукати слідів доісторичного життя людини десь по сибірах, австраліях та океаніях. От, якби так написати повість із життя на України шість тисяч років тому! Але як? Я ж нічогісінько про це не знаю. Геть усе прочитати, що вже є про цю культуру!

І так я себе підігріла, — а я здібна була запалюватися ентузіязмом всупереч похмурим обставинам, — що пішла до Науково-дослідного інституту археології просити, щоб дали мені всю бібліографію з цієї теми. Взяла з собою мій видрукуваний нарисок, щоб знали й тямили, що я не претендую на ролю наукового співробітника, а маю дуже скромну ідею — популяризувати те, що вже відкрила археологія.

Колись, в перші роки мого студентства, я вже заходила до Академії наук на археологічні доповіді, тоді звалось — «Археологічна Комісія». А в цей будинок на Бульварі Шевченка 14 я також не раз заходила, як була там Всенародна Бібліотека. Заходила й до Василини в Інститут мовознавства, коли вона там працювала. Внутрішня структура цього дому не різнилась від тієї в університеті: безконечно довгі коридори, височенні стелі, округлі склепіння, тиша. Тут у кабінетах говорять пошепки, а хто хоче поговорити більше, — виходить у коридор. В коридорі Інституту археології були стенди з експонатами найновіших розкопів, — саме якраз із розкопів у подвір'ї Михайлівського монастиря та на території Володимирового княжого міста, Десятинної церкви.

Нікого тоді з археологів я не знала, то пішла просто до директора Славіна, ще й з нахабною пропозицією: включити мене у експедицію на розкопи трипільського селища. Не як археолога, а як літератора. Саме якраз на серпень місяць (зразу після жнив) лаштувалась експедиція до с. Халеп'є біля містечка Трипілля. Директор не заперечував, начальник експедиції, Татьяна Пассек прийняла — і ось я вже разом з цією групою археологів їду до Халеп'я. Пароплавом. На ньому дівчата, що

вертаються з Києва із кошиками, співають «Вітер з поля, да хвиля з моря...», цю саму, що в київських сквериках няньки виспівують. Зразу впірнаєш в поезію дніпрового озону...

* * *

А тепер бачу себе в Халепї на розкопах. Чудовий спогад. Хоч і там не без плям. Але незначних.

Розселилися ми по хатах. Селянам ці люди були знані, бо розкопи тут провадяться вже який п'ятий рік. Розкопується одне й те ж трипільське селище в урочищі Коломийщина. Я попала в одну хату з аспіранткою Неонілою Кордиш. Хата чистесенька, долівка свіжо вимазана, прохолодно, подвір'я встелене шпоришем. До чого ж естетично живуть тут!

Рано-ранесенько із сходом сонця виходили ми і йшли бережком, зеленою стежечкою повз річечку, що виводила до яру. Над яром на взгір'ї й було те селище, що ним так зацікавилася археологія. В околиці Халеп'я багато ще недосліджених поселень, тут раз-у-раз селяни виорюють розмальовані черепки дивовижної форми, — масивні і делікатні. Вже є мапа цих поселень (лише відкритих). Але археологія хоче знати більше. Попередніми роками вже було виявлено щупами приблизний розмір селища та схему розташування в ньому хат. Кілька хат-жител розкопано минулого року й показують печі, яких і час не взяв, осклені до синього черені.

Тепер члени експедиції одержали кожне свою ділянку-хату («площадку»), мали її розкопати, занести з усіма деталями на плян, а головне — зрозуміти, що вони знайшли. Є робота й для околишніх селян, жінок переважно. Вони раді, що трохи зароблять, а як треба копати, вже знають з минулих літ. Робота хвилююча, щодня якась сенсація, якась знахідка, як не на тій ділянці, то на тій. Поміж процесом розкопів, під час робочого дня і поза ним весь час ідуть розмови, як хто розуміє оті масивні печі, печину, глиняні з соломою вальки, відбитки плах, фігурки, черепки й цілі посудини.

Згадують конче Хвойка, який розумів залишки Трипілля, як тілопальні майданці, — коли ж уже видно, що це були житла, міцні, дуже досвідчено й майстерно збудовані. Житла ці, як показує розкоп, розташовані колом із центром усередині. При цьому згадують селища північно-американських індіян, що мали таке ж розташування — колом. А з цього виводилося, що в

такому селищі жив один рід із спільним господарством. Це — Кричевський, археолог із Ленінґраду, так думає.

Знавці українського побуту — це Курінний — знаходили аналогії з українськими хатами. От, розташування мисника та печі в трипільській хаті. Або — підлога. Трипільці спочатку стелили дерев'яні плахи, а зверху накладали шар глини, ще й обпалювали її до стану цеглини. Це таку підлогу знаходять сьогодні археологи в трипільських хатах. А слово «підлога», ще й досі побутує, хоч наш сучасний дерев'яний поміст не «під», а «зверху». Або: глиняний тиньк трипільських хат має велику домішку соломи й зерна, як показують відбитки, — то наші селяни й досі так будують...

Знаходили аналогії з українськими віруваннями та звичаями, — Віктор Петров. Оця трипільська жіноча статуетка, що невідмінно є в кожній трипільській хаті, — це ж прообраз сучасної Покрови...

Тоді й мені починало ставати ясно... Хоч би й таке: я не розуміла, чого це мама завжди носила «мисочку» на храмове свято жашківської церкви, на Покрову. Та це ж трипільське ще матріярхальне свято шоститисячолітньої давности! Пережило й Перунові й Дажбогові часи, і «врем'я Бусово» і християнством прикрилося: Пречиста Матір Божа — та це ж стародавня Мати Богиня. І храмове свято це ж стародавня родова учта. Мамина «мисочка» це була частка родового обіду. Ці «мисочки», що приносили сучасні жінки на храмове свято, споживалися на громадському обіді, де мають право бути всі, а старці то сходяться з усієї околиці... Це ж весь рід збирається, хоч уже й розшарований на стани...

Трипільські хати з перегородками й кількома печами наводили на думку, що ці роди мали вже всередині роду окремі однопарні родини. Це питання дуже цікавило Неонілу Кордиш, яка досліджувала розвиток шлюбних форм та вишукувала сліди старих шлюбних норм у сучасних весільних звичаях...

Татьяна Пассек, великий спеціяліст у трипільських дослідах, не з одною вже книжкою про Трипілля за плечима, розповідала анекдоту: «Зустрілись два археологи: обоє скаржаться. Один тільки й робить, що самих мерців копає, а другий — ще й досі жадного мерця не викопав...» Оце таке й Трипілля. Скільки не розкопують, а ще й досі не виявлено, який похоронний обряд мали трипільці. Палили чи закопували в землю?

То тим більша була сенсація, коли на майданцеві Макаревича виявлено було людський череп, закопаний під порогом

хати. Череп належав літньому чоловікові із невеликим стесаним лобом, із зубами, як у травоїдів, що мусять перетирати багато трави. Не тільки кутніми, але й передніми.

Товариство добірне, дуже приязне, коректне, доброзичливе. Чорнява красуня Пассек завжди ладна була відповідати на всі питання і, як начальник експедиції, завжди була там, де її найбільше потребують.

Ленінґрадець Кричевський з виміреною вишуканою фразою на устах був трохи зарозумілий, але з люб'язною усмішкою. Він мене нагородив назвиськом «монґолоїд» за мою зовнішність. (Хоч я в дійсності «тюркоїд».)

Віктор Петров, що сам себе охрестив тут «старим парубком», до всіх потроху залицявся своїм особливим стилем, так що не знаєш, коли він не корчить із себе блазня. Обличчям він не вдався, голос мав скрипучий, але писав бісерним мачком і був спеціяліст у кількох галузях: археології, історії літератури, етнографії, а ще й романіст. Хоч такий вчений, а проте я найменше боялася поставити якесь наївне питання йому. От, наприклад: чи вірно я думаю, що раси витворилися у ендогамному суспільстві (себто у орді, де ще не було звичаю одружуватися в іншому роді, а брати й сестри були ж і подружжями). Віктор Платонович дуже просто й з поважним одобренням підтвердив, що я — на вірній дорозі в своєму думанні.

Петро Курінний лише приїздив, як гість. Він був у теоретичній суперечці з Татьяною Пассек. Це був дуже складний спір: що таке культура А, а що — культура Б? Яка попередня, яка пізніше? Але дуже цікаво було слухати його розповіді. Він багато знав у всіх розгалуженнях археології та етнографії і так умів це все в'язати, що з його уст лилася не археологія, а чарівна казка.

Сонячна Неоніла Кордиш, також красуня, тільки вже русява, з блакитними очима, була така природно привітна з усіма, що здавалося кожному, ніби вона з тим найдружніша. Для кожного вона знаходила увагу і то не з дистанцією, а приятельську. Такий талант — бути всім найприємнішою — я рідко коли зустрічала, може й зовсім не зустрічала. Вперше почула я похвалу їй від одної ляборантки, не дуже розвиненої дівчини (От, щось таке, як Галька Долинська, «ой ти отряха!») — вона була зачарована, яка то та Неоніла Леонівна симпатична. Не дуже я повірила, але коли поговорила пару разів, захопилась сама. Мої зацікавлення доісторичною людиною — були й її зацікавленнями. Вона відразу, закінчивши ІНО, пішла на археологію,

мала відповідно керовану лектуру, то більше знала. Отакої мені саме й треба, ми могли на наші теми говорити безконечно. Про що б ми не заговорили. От, наприклад, — чи можна уявити, як вдягалися трипільці, які окраси мали? — Так, є багато показано на статуетках, що вже знайдені. — Я здогадуюсь, що сучасні вишивки, це може перенесене на полотно татуювання? І чому в селах нема моди, а кожне село вдягається по-своєму? По одежі видно, з якого села та дівчина... Це ж кожен рід мав свою ношу і не переймав від іншого... — Я казала, а Неоніла Леонівна або додавала, або заперечувала...

Археолог Макаревич, фотограф грубуватий Горбовець, — всі прекрасно до мене ставилися, за винятком двох комсомолок, практиканток-студенток із Ленінґраду. Одна звалась Таня, а друга Маріна чи що. Вони весь час підхіхікували з мене й моїх питань, зарозуміло підкреслюючи свою археологічну вищість. Самі ж були дуже стандартні, не віяло від них тонкістю науковця. От, хоч би ота їхня одна-єдина убогенька пісенька, яку вони постійно співали: «Так будьтє здорови, жівітє боґато, а ми уєзжаєм до дому, до хати». Скажи мені, що ти співаєш, а я тобі скажу, хто ти! Ці дві псували мені всю приємність перебування серед цих науковців. Це вже котрий раз: де є комсомольці — отруюють життя. Про них, особливо про Таню й Кричевського, почали ширитися пошепти, що ночами вони відбувають орґії, голісінькі. Не знаю, чи правда.

Хоч я й не збирала етнографічного матеріялу тут, а все таки вбилася у тямки та пісня, що виспівували на розкопах тутешні дівчата й молодиці. Не знаю, чи й справді це відбиває побут, чи тільки в пісні співається:

Сюди гора, туди гора, та ще й крем'яная,
Куди їдеш, від'їжджаєш, любов дорогая?

Куди їдеш, від'їжджаєш, козаче-соколю,
А хто ж мене, молодую, цей вечір пригорне?

Пригортайся, моя мила, другому такому,
Та не кажи йому правди, як мені самому...

А що то воно за страховисько Хо? Може тримається ще тут у казках із трипільських часів? Це я ненароком почула таке речення, не для мого вуха призначене. Парубок примилюється

до дівчини, а вона сторониться, він і каже: — Чого ти мене боїшся? Хіба я ХО?

Якби так серйозний етнограф позбирав отакі блискітки з решток давніх мітів, то може б ще одну трипільську сторінку відкрив. Не виключено ж, що місцеве населення — прямі нащадки давніх трипільців...

А то одної неділі пішли ми в Трипілля. Повела нас Татьяна Серґєєвна до свої давньої приятельки, баби Горпини, що вміла зашіптувати й ворожити. Походили ми по базарі, дістали лекцію від бабів, як треба звертатися, коли не личить казати теперішнього «товаришу», ані колишнього «пане», «добродію», — а якось треба. У містечку Трипіллі звертаються так: — Людино, що шукаєте? — Людино, а по чім оці яйця?

Чи не відчувається у цьому однісінькому слові глибокий світогляд?

Баба Горпина гостинно нас зустріла. Отоді й розповіла історію своєї прийманої дочки, Онисі, що має оце виходити заміж. Дівчина зовсім не подібна на всіх навколо. Тип її приблудив сюди десь із далекої півночі, ще тільки кокошник і сарафан їй дай. А говорить чистою українською мовою і все в ній українське. Історія така: якась пані віддала немовля до притулку, а ця тітка мала дітей чимало, але самі хлопці, от і взяла собі дівчинку з притулку. Дівчинка підростала, як з'явилася мати, якась лікарка, багата пані, і хотіла Онисю забрати. Але Горпина не віддала. Не та мати, що вродила, а та, що виховала, — закінчила вона цю історію.

Я цю історію взяла до оповідання «Ромашки на схилах».

Ну, оце й усе, що я можу пригадати з того місяця на природі, не бажаючи повторювати опису розкопів, що є в нарисі «Із історії сивої давнини». Приїхавши додому, я з запалом прихопилася до цього нариса. Куди віднести?

Вирішила, що найкраще занести до журналу *Молодий більшовик*. Там тепер секретарює Яків Качура, він якось вишпортався з тієї біди, що над ним була нависла оце недавно. Неласка минула. Вже навіть зникла ота принижена поза й міна, а сидів він нормально у секретарському кріслі редакції. Але як прийшла через два тижні, то довідалась, що головний редактор журналу, якийсь із дуже жидівським прізвищем, Зільберберґ чи що (точно забула), забракував. Не буде друкуватися. — Чому? — Качура розводить руками. Але рукопис чомусь і далі лишився в Качури. Довго він там пролежав, аж поки став головним редактором журналу Андрій Малишко. Качура дав йому

нариса, Малишко прочитав і сказав: «Та чого ж? Надрукуємо!» І в першому ж числі свого редакторства видрукував. (*Молодий більшовик,* 1940, ч. 10-11). А я відчула ріжницю між комуністом-гебру і комуністом-українцем. Малишко, начебто, трохи відхилив замкнені двері. Цей надрукований нарис був наче охоронна грамота. І тому я завжди кажу, що хай краще в державному апараті будуть комуністи-українці, ніж чужинці. А що ж — нехай в уряді і всіх установах сидять і нами правлять москалі та ріжні інородці?

21

Я тепер із трудом вловлюю точну хронологію, але події групуються в одному часовому кущі. Тоді десь я написала нариса «Таємниця черепка» — першу спробу сказати стисло й популярно про трипільську культуру, — і занесла до журналу *Колгоспниця України.* Там був редактором Нехода, приємний молодий чоловік, він мене дуже люб'язно прийняв. Нотую оці «люб'язні» й «презирливі» ставлення до мене, бо кожне виганяння мене тяжко прибивало, а кожна прихильність надавала мені сили не відступати від літературного подвигу.

Нехода пішов так далеко, що сам запропонував мені написати якесь оповідання для журналу. Навіть тему підказав — не політично-пропаґандивну, а побутову. Якби так щось про дівочу честь. Я ще була повна враіннями з подорожі до Вознесенського району, згадала про новий звичай «піти на піч», і на цьому побудувала оповідання, яке так і назвала: «Дівоча честь». Те оповідання було видрукуване в журналі *Колгоспниця України*, (1941, ч...)

* * *

Справді, з Василиною в мене зайшов той холод, що вже не було чого з нею говорити. Коли ми з Агатою могли сперечатися, одна одній казати всякі гострі прикрості, — а потім з усмішкою радости здибання зустрічатися, наче ніде нічого, то з Василиною настав мовчазний і холодний розрив.

Василина нічого не добилася із своїм поновленням у Науково-дослідному інституті мовознавства, вже давно працювала секретаркою-стенографісткою по різних трестових і торговельних канцеляріях і там робила кар'єру. Справді, з неграмотної мішанини, що бовнячили промовці, вона зліплювала суттєві,

короткі й письменні стенограми та протоколи, і за те її цінили. Одного разу вона мені сказала, що їздила із своїм директором на нараду до Москви, — з усіма добовими й «командировочними», що належаться. «Якби ти бачила, який широченний пузань!» — додала при цьому, щоб я не мала якої задньої думки... При цьому ж зронила свій черговий «афоризм». «Краще не триматися за крісло високого достойника, бо коли впадеш лише з своєї власної висоти, то не так заб'єшся». Це був натяк на тодішні трони, що щодня на очах у нас валилися в «преісподнюю». Може тому мінялися її праці?

* * *

До Кіпнісів я не переставала ходити і наші приязні взаємини тільки закріплялися. Хмара минула, загроза викидачки із Спілки вже відійшла і в хаті панував далі (незрозумілий мені) добробут, включно з наймичкою. Не зважаючи на це, не відчувала я дистанції між моїм становищем і Кіпнісовим. Це не те, що зайшла я була раз у «Роліті» до Єніної, тоді вже дружини М. Шеремета. Відразу відчула, що я тут небажана, що мене не терплять і хвилини, не треба було заходити й ранитися. Заскочив Смілянський, щось пошепталися, Єніна кудись заспішилася... А на вулиці який Смілянський прихильний, яка Єніна...

І більш нема куди зайти. Хіба, вряди-годи до Фані Подольської в справі стенографічної роботи. І туди важко було мені заходити, через оту наймичку. Хоч яка тісна кімната, напхана всіляким добром, а й тут є наймичка. Безпашпортна куркулька, яка не має де дітися і спить на розкладачці у сінцях. Цю важкоту́ я вилила в оповіданні «Біла хустина» (вставне в романі «Золотий плуг») вже тут у Нью-Йорку.

22

То єдиним місцем, куди я могла піти кожної хвилини й дуже добре почуватися, була спасенна бібліотека. Іду до мами, — казала я собі. Тут не треба ні до кого приноровлятися. Тут я можу знайти скільки хочу і яких хочу друзів. Книжки мої друзі. Я не кидала думки створити трипільську повість, тільки ніяк не уявляла, як зліпити докупи в читабельне всі ті сухі, викладені археологічним жарґоном, відомості, що я вже вловила з розкопів в урочищі Коломийшина, із звідомлень про розкопи інших поселень, з розмов із Н. Кордиш, П. Курінним, В. Петро-

вим. А тому треба читати й зближену літературу, дуже уважно про фолкльор, бо він стає зрозумілим у світлі трипільської культури, а не бабськими забобонами. Звичаї шоститисячолітньої давности — це щось та значить?

Так викристалізовувалась одна з ідей повісти — тяглість традицій.

І справа ж не обмежується тільки Трипіллям! Раз-у-раз поруч із тими статтями, що додавали щось до моєї теми, я захоплюючись перечитувала й про палеоліт, неоліт, скитів, сарматів, антів...

От тоді, у цьому широкому плині різноманітного читання, відкрилося мені справжнє значіння мого власного імени — Євдокії. У грецькому епосі (в Гомеровій «Одіссеї») морська богиня Евдотея (Ейдотея), дочка морського діда бога Протея, внучка океана-бога Посейдона, допомагає нещасливим мореплавцям у біді. Якась стихійна сила. Дуже добра.

О, то це може й є та Опіка, що її я так часто відчуваю біля себе? Сила, більша за мене, малу «я». Тоді я почала наполегливо, довго й уперто розшифровувати моє ім'я на широкому тлі моїх читань. Вийшло так: ЕВ — добра. ДО — вода. КІЯ (ТЕЯ) — божество. Добра богиня вода.

Вона, ця Евдотея, не старша за українську Явдоху, стихію весняних вод, великоруську Авдотью, Дану-кельтську матір... І ще багатьох-багатьох Дан. Всі ці імена виростають із якогось праджерела. Якого ж? Може... як почав розтавати льодовик?..

Так зарисовувалася нова лінія моїх шукань. Примітивні, доні, теї, боги... І ніяких директив партії, жадного наказу... Думай про все це безмежжя, як хочеш! Думай, як *ти* бачиш, а не як хтось наказує... Про все.

А от хоч би оцей Київ, оці горби, що на них ми щодня ходимо, все вгору та вниз. Оця мальовничість краєвиду, в якому місці не станеш. Недаром же всі відьми з усієї України зліталися на київську Лису гору святкувати шабаш. Віра в відьом — спадок нашій добі від неоліту, що з нього виросло й Трипілля... Ой, то виходить, що столицю України заснували ще в неоліті ці самі відьми, вибравши київську Лису гору своєю столицею?..

Так я собі бавилася із своїми друзями-книжками й товаришками-думками, обертаючись щораз більше спиною до цього світу, що мене викидав раз-у-раз і що мені був теж нецікавий, нудний. А саме тоді підкралось до мене ще одне нереальне

захоплення, мовчазний роман. Був там постійним одвідувачем читальної залі один читальник. Ні імени його, ані нічого про нього я не знала, лише припускала, що це — студент-випускник університету. Мене вразив одного разу його погляд — запитальний і задумливий, до мене відкрито звернений. Вразив і заполонив на довгий час. Ніколи ми не заговорили, але була якась безмовна «комунікація» очима — з осени до самого літа 40-го року. Свої записки з того часу, що я їх тоді назвала «Роман Синьої Панчохи», взято пізніше, в роках 1865/67 за основу роману «Золотий плуг». Не всі, правда. Я мала нотатки ще в записній книжці, мабуть, найкращі, та вони пропали в Ґраці, про що надіюсь далі оповісти.

Що я можу ще додати до образу «Вродливого-Пагуби» тепер? Нічого. Дуже гарне те було й без тіні «залицяння». Я називала — «місячний роман». Було воно все, як містичне сяйво місяця.

* * *

То було постійне напруження, з одною тільки перервою. Серед зими, чи не в січні, в найбільші морози, поїхала я у відрядження до Херсонської області. І чи не смішно, від кого? Від польської газети! Ото знайшлася польська радянська журналістка! Не могли знайти когось кращого за мене! — Та я ж не знаю польської мови! — Нічого, перекладуть! — відповіли мені в редакції газети.

Мала я відвідувати колгоспи і написати нариси про підготову колгоспів до засівної кампанії. Хто мене до цього настренчив, чи як кажуть, порекомендував? — Трипільський, здається. Газета друкувалась у Києві, а поширювалась у Галичині чи Польщі, я вже не знаю, де.

Це ж уже кілька місяців, як «визволили» Галичину більшовики. Вже сипнули туди за товарами всі, хто тільки міг прорватися, інші вже возами навезли всякого буржуазного бархала. Високі достойники їхали автами і понавозили гей-гей!.. А хто їхав пізніше, то вже задовольнявся крамом із товчка, бо передні полки доблесної Червоної армії почистили до порожніх полиць наповнені крамом маґазини. Оповідали в Києві різні версії цього грабунку — і про нічні сорочки, що ними пишалися в театрі совєтські офіцерші, і про обліґації, що ними платили галичанам «совіти».*

* Вже оце недавно чула я від очевидця, як академік, член президії Верховної Ради СССР, член президії Верховної Ради УРСР, лавреат сталінської премії,

Я ходила в бібліотеку, читала там газети. З'явилися на столах небувалі: із Закарпаття, із Львова. З них я довідалася, що закарпатці вислали делеґацію до Сталіна, щоб прийняв до УРСР, і запам'яталася така фраза: «Гітлер потрусив яблуню, а Сталін збирає урожай». Але Сталін, правда, відмовив закарпатцям... Через кілька днів ці інтересні газети зникли безповоротно і що діялося на Закарпатті далі, я довідалася лише через 30 років у Нью-Йорку в час академій...

Мене ці міжнародні події ажніяк не торкнулися. Оце тільки забракло журналістів до польської газети в Києві... Чула я, що Гася (галичанка ж!) добивається дозволу-перепустки до Львова, що Кіпніса також везуть із бриґадою письменників, але він у день від'їзду казав, що мріє про день повороту до своєї хати...

* * *

Я думала, що на півдні тепліше, а приїхала в Херсонщину, — там ще більше тріщить морозами зима, ніж у нас в Києві. Зате ж — які чудові зимові панорами! І перше враження в районі, де я заїхала, була дебела жінка у білому селянському кожусі, замотана в хустку, із свіжою природною селянською мовою, але виразно жидівським обличчям. Це була голова жидівського виноградного колгоспу.

Вона мені дуже сподобалась. Але бачила я таку оселянену жидівського роду колгоспницю одну тільки. Тут їх кілька є, таких жидівських колгоспів. Я в одному чи двох була, то там якась своєрідна економіка. Жінки в них не роблять колгоспної роботи, сидять по квартирах, працюють лише чоловіки, та й то — більше налягають на ковальську справу. А щоб орати, сіяти й збирати урожай, — наймають... ґоя.

Вдарила мене ще раз ця колгоспна одноманітність. (Це вже були не комуни, а сільсько-господарські артілі, масова колективізація). Де не поїдеш, — одне й те ж скрізь. Насамперед, у районі мусиш показатися до місцевої влади, показати відрядження, що ти не якась контра, а з центральної газети. Потім тебе прикріплять на харчування й ночліг та визначать, до якого колгоспу поїхати і чим поїхати.

орденоносець та мільйонер Олександр Корнійчук із Лотою славно грабували в Галичині. Тоді йшла п'єса «Богдан Хмельницький» у Львові і привезли з Києва два вантажних авта декорацій. То Корнійчук викинув усе театральне добро на землю під дощ, а сам навантажив дві машини барахлом і вйо на Київ!

І ось контора колгоспу. Всюди один кшталт, один штамп. Накурено, лічать, підраховують, та сама статистична лихоманка з телефонами, що мені знайома ще з ОБЛЗУ. На стінах ті самі портрети вождів, ті самі плякати, що й в інших колгоспних конторах...

Та сама їдальня з чергами до віконечка, із ложками, що на них вибито: «Ця ложка вкрадена в їдальні ім'я рек». Перед їдальнею щось на зразок майданчика з препаршивою репродукцією статуї Леніна із простягнутою рукою. Мільйон їх є — і все те саме! Далі — ті самі колгоспні будівлі без деревини поблизу, що нагадують стайні, а там живуть артільники, бо їх сюди переселили, як порозвалювали в селі хати, а вулиці, все село, заорали, щоб і сліду не було...

Цих заораних на колгоспні лани сіл під зимовою білою габою я не бачила, але які ж прегидкі оті довгі стайні для людей!

В інших колгоспах людські хати ще збереглися поблизу колгоспного двору. Я запам'ятала ось одне таке подвір'я, де мене оселили на ночліг. В цім колгоспі їдальні не було, то в колгоспній канцелярії мені виписали «пайок». Яка ж була вдячна господиня хати, коли їй прибавилось через мене трохи їжі. Вона попросила мене, щоб я ще й олії виписала, то я принесла до хати ціле багатство — аж літр!

От та жінка й перейнялась до мене пошаною та почала оповідати про своє життя, — але як дипломатично, обережно!

— Воно й нічого було б уже, та коли б не те, що і в колгоспі роби, і вдома порайся, ще й корівку треба доглянути, й поросята, й курчата. Це ж на жінку випадає щодня два трудових дні. Важко жити! Я вже казала: «коли б уже швидше настав той соціялізм чи комунізм, щоб не треба було ні в хаті порати, ні города, ні скотиняки»...

Інакшими словами, — завуальована скарга. Без присадибного господарства — здохнеш на колгоспному, а нарікати на колгоспну панщину (як ото мої сестри з Жашкова) відрядженій людині з центру не будеш! Скарга на нелюдське життя прийняла форму мрії, що дозволена офіційно, витримана в дусі, накрученому на куткових зборах. А мрію про власне господарство й корівку без накиненої панщини борони, Боже, в голові мати. Головна ж думка тієї жінки, що вона хотіла мені вкласти в голову: «Сучасне — нестерпне! Як не можна старого, то давайте швидше те, що обіцяєте, але сучасного вже витерпіти не можна!»

Бачила я там і інших жінок, що хотіли перевершити своїх чоловіків — голів колгоспів, нарваних горластих активісток.

Повернувшись до Києва після двох тижнів, щось я тоді репіжила для польської газети і був у мене комплект друкованого вже польською мовою, але я не вважала вартим берегти це і не маю. Цікаво було б тепер поглянути...

А розчислившись із газетою, знов повернулась до бібліотеки та свого читання, переплетеного з місячним сяйвом від людини, яка була для мене майже нереальна.

23

З життєрадісною Агатою Турчинською ми часто сварилися, бо вона мене завжди лаяла за мою пасивність та неспритність. Казала мені: — Ти просто неприємна! Треба за себе боротися, треба стукати в усі двері, бо заклюють. А ти — тютя горохова! — Це *вона* мене підганяла, щоб я носила свої твори до редакцій, це *вона* мені казала, де які є можливості, де які збірники готуються, хто розпоряджається різними високооплачуваними перекладами, підрядниками до ювілейних видань. Я їй відповідала, що не вмію підлабузнюватися, а вона це сприймала, як натяк на її поведінку, і казала, що я заздрю, що я невдячна, бо вона за мене не раз заступається. Це так, — згоджувалася я, — але чи це значить, що я вже не маю права висловити свою думку?

Сказала мені Гася, що в ДВУ готується збірник з приводу визволення Західної України, редактор, що приймає матеріял, Петро Вільховий, а тому щоб я щось туди дала. Я й понесла. Якусь халтуру-дрантя про злидні в Галичині — за уявленням, витвореним новелями В. Стефаника. Дякувати Вільховому. Він той мотлох відкинув, а то була б тепер червоніла. Це я побачила через три роки, як переступила кордон...

Про ювілейний збірник з приводу 60-ліття Сталіна теж Гася сказала, теж редактор Вільховий, теж наказувала конче щось туди занести. Я мала оті частушки, що записувала на Вознесенщині, отже на основі їх змайструвала оповідання, оце таке: свинарка дякує батькові Сталінові, що її льоха привела багато поросят. Новоселецький, читаючи це оповідання, сміявся, що дійсно чудесну ролю відведено Сталінові — породителя поросят. Крім цієї частушки були записані й такі, що активістка ланкова мріє побачити Сталіна у Кремлі і сниться він їй, обов'язково з люлькою... Крім того, навела й мрію одної кол-

госпниці, яка вже не може витримати важкої сучасности й хоче якнайскорше соціялізму, щоб легше дихнути...

Отаке оповідання зварганила я і понесла до П. Вільхового. Це вже цілком ідеологічно витримане оповідання і не я ж тут висловлююся, а самі частушки, фолкльор... І може (були такі міркування в мене), як видрукується це, надрукують і археологічний нарис, що лежить уже скоро рік, і повість «Вірус», що вже другий рік десь маринується...

Вільховий, що збирав і редаґував матеріял до цього збірника, відразу помітив мою заховану думку (більш ніхто!) і почав мені казати те, що й я думала: «Це, що говорить ваша колгоспниця про соціялізм, — протест проти реальної дійсности». Але повагавшись, мабуть з кимось порадившись, прийняв. І це оповідання вміщене в збірнику до 60-ліття Сталіна під назвою «Над Бугом». Я ще дала це оповідання Качурі і воно надруковане в журналі *Молодий більшовик* під назвою «Обіцянка» (ч. 11, 1939 р.). Лише після «Обіцянки» надруковано було «З історії сивої давнини», про трипільські розкопи.

Так то допустилася я гріхопадіння у своїй літературній біографії. Поклала масну пляму на мойому суцільно ясному «куркульському», «дрібнобуржуазному», «націоналістичному» імені. Це тепер усякий тут на еміґрації може мені закинути, що я приймала участь у славословленні ката українського народу, — бач, у якому збірникові друкувалася! Ювілейному! І хоч я дотримуюсь хронології, себто 39/40-х років, а тепер уже 1972-й, я заскочу тут наперед, щоб до цього вже не вертатися.

Це мабуть і є той ніж, що тримають на мене мельниківці, злі за «Хрещатий Яр». Лідія Бурачинська казала мені, що А. Шекерик хвалився: «Ми ще їй покажемо!» Здивувало мене раз замовлення з Детройту від Білоскурського: хотів книжку «Над Бугом». Ще був такий Зубенко. Я йому вислала «Багато неба», а він повернув із словами: «Я читав ваші нариси до війни і вони мені щось не сподобались». А його приятель, старий еміґрант Захвалинський, раз відвів мене вбік на секретну розмову (на хуторі в Г. Драча) і питав. «Чи справді ви писали просталінські оповідання? Мені Зубенко казав, що читав...»

Словом, — під перехресним вогнем, отака доля!

Але вся ж річ у тому, що я не бачу в цьому оповіданні заплямлення мого письменницького імени. По-перше, все написане в цьому оповіданні — правда. Нема в цьому оповіданні про депортацію, знущання й збиткування, голод? Так, нема. А є совєтська активістка, що мріє про кремлівські почесті. В тім то

й річ, що в нашому народі є й такі, є кар'єристи, нарвані, ротаті. Чому ж їх не можна виводити в оповіданні? Вони є. А як є вони там унизу, то не злочин і казати про них, без аґітпропу.

Оповідання видається холуйське, але воно — меч двосічний. Звичайна собі колгоспниця стогне. «Коли б уже соціялізм, бо не можна витримати, таке важке життя!» А як же може вона в тих умовах висловити свій протест, поскаржитися на своє закріпачення?

По-друге, оте поросяче батьківство Сталіна, що так щасливо вмістилося в ювілейному збірнику, — це ж в дійсності карикатура.

По-третє, нема в цім оповіданні про самого Сталіна і його «великі діла», а є тільки фолкльорний відбиток, — те, що створили складачі частушок. Хто їх складав, я не знаю, — але я їх записувала.

І по-четверте: цим оповіданням я проломила мур до друку нарису про трипільські розкопи. Мусіла я якось вириватися з задухи.

Тому я вирішила не боятися цих дуже розумних тутешніх критиків, лицарів тенденційности, як не боялася тамтешніх. Я ніде не схибила.

24

Все частіше заходила я до Інституту археології. Головне — поговорити з Неонілою Кордиш, може й ще з ким. З Курінним, наприклад, чи з Петровим. Довідатися, які там будуть наукові конференції, щоб конче на них попасти. Все ж щось прилипне для трипільської повісти. Особливо корисні оці приватні, приятельські розмови.

Неоніла Леонівна вже бувала не на одних розкопах і знала походження кожної трипільської статуетки та їх особливості, знала звідки походять «модельки-хатки», які теорії є про призначення «біноклевидних посудин»... Словом, була для мене живим довідником, до того ж — завжди доступним, доброзичливим, товариським, охочим поговорити. Не цуралась і «жіночої тематики» — тільки слухай! Часто ми, не скінчивши розмови, виходили звідкілясь і ще з годину стояли на морозі, така цікава була наша розмова.

Коли з Неонілою Леонівною можна було говорити годинами... Я більше розпитувала, вона розповідала — про її роз-

копи, про значіння викопаного, що думають інші археологи, — П. Курінний, Т. Пассек, В. Козловська, Є. Кричевський, В. Петров, — про походження й розвиток Трипілля... Ой, багато було цікавих тем, ніколи не могли ми їх переговорити... Коли з Кордиш було легко, то не так із Віктором Платоновичем Петровим. Він ніколи не говорив серйозно, а все жартував, і ті жарти були такі, як в'юн у руці. Ось є, ось уже нема. Розмовляв він дотепно-книжно. Його лестощі межували з глумом.

От, наприклад, повернувшись із Ленінґраду, де він проводив відпустку, оповів мені, що зустрічався там із Зощенком і Зощенко сказав, що я, Гуменна, — найрозумніша жінка в Києві. Кілька років згодом я запитала його щось про Зощенка, а він уже забув свій жарт і відповів: «Я Зощенка ніколи в житті не зустрічав.»

Часто бувало так, що здибала його на вулиці, — запрошував зайти до нього до хати. Я ухилялася і ніколи не зайшла. На перешкоді стояв спогад про Коломийщину, як цей самий Віктор Платонович ранком у безлюдному місці гукнув, щоб я його почекала. Я почекала, а він, замість щось сказати, наставив губи цілуватися. Я тоді втікла. І тепер не наважувалась зайти. А варто було. Казав, що в нього у кімнаті є три столи. На одному пишеться роман про Костомарова, на другому — багатотомна праця з фолкльору, про українську відьму, на третьому — археологічні праці.

Коли сипнули наші до Західної України, — і Віктор Платонович їздив до Львова. Я запитала, — які враження, що бачив, що робив? Відповідь була: «Пив вино». А інші стільки всякого розказують...

Був він тоді товстенький і кругленький (останнім часом ходив у костюмі співробітника протиповітряної охорони, який йому зовсім не пасував), скаржився, що багато п'є пива. Коли не пити, то шлунок коверзує, а п'єш, то оця небажана товщина.

Ця його язвлена люб'язність один тільки раз покинула його, він на мене розсердився. А було так. Ішли ми втрьох: я, Кордиш, Петров. Зірвався вітер і здер з голови мого берета, поніс. Петров, як ґалянтний кавалер, побіг доганяти, при оцій його товщині. Догнав і приніс, але вирішив, що це я навмисне зробила. Взагалі ж — називав мене богемою, що я й була. Справді: не дбала про побутові вигоди, трималася за вітер, ганялася за якимись нереальними візіями і зовсім не журилася майбутнім... І це тільки Віктор Платонович так влучно мене схарактеризував.

Через цю його залицяльність і вужеву невловність я багато

втратила, бо старалась не заходить в таку приязнь, як із Кордиш, скажімо. Знайомство це плавало на поверхні. А Петров же був криниця знань, та не тільки склад знань, а й вдумливий перетворювач у філософський світогляд набутків своєї широкої освіти. Крім історії літератури й фолкльору, був він серйозним археологом і не тільки в одній галузі: однаково компетентний і в Трипіллі, і в культурі полів поховань... Все то було б у кого перевірити, чи я правильно думаю. Але запитаєш щось серйозно (от, про відьму. Мене цікавила його інтерпретація.), а він прибере якусь іншу лінію розмови, жарт, що не має ніякого значіння, — і мій запит згубився десь у нічому. А коли йому не хотілося говорити, то він відступав крок за кроком...

А все таки це Віктор Платонович про Корнійчука тоді сказав: «У нього ґемба одвисла аж до пупа». В цьому був для мене теж зміст, — як Віктор Платонович ставиться до клімату в Спілці письменників.

Петро Петрович Курінний був цікавий тим, що як спробуєш запитати щось одне, його відповідь виливається в широкоплинну лекцію. Він багато копав, багато знав фактичного матеріялу, знав, де що на Україні шукати.

Наприклад, казав, що піскові дюни біля рік всіяні неолітичними кремінними стрілками, — ото там і шукати неолітичних поселень, що їх на Україні виявлено небагато... Він прекрасно знав усі виявлені селища трипільської культури, але те, що Пассек називала культурою Б, він називав культурою А і якось інакше датував. І метода польових робіт у нього була відмінна. Пассек знімала цілий шар з об'єкту дослідження і виявляла стратиграфію. Курінний просівав на решеті тонни землі. Літом 40-го року він розкопував на Юрківській горі землянку, то я там була й бачила. Кордиш, прибічниця методи Пассек, критикувала Курінного, казала, що він багато фантазує. Наприклад, Курінний твердить, що оті дірочки в голові трипільських статуеток відтворюють звичай трипільців оздоблювати себе пір'ям навколо голови, як це роблять північно-американські індіяни. «А де археологічний на це доказ»? — питала Неоніла Леонівна, страж науковости в дослідженні.

Дуже цікаво говорив П. Курінний і про половців, що в XI-му столітті були господарями степу поза межами Київської Русі. — Вони зовсім не були такі дикі кочовики, — казав Курінний, — мали свою культуру, їх кочові вежі мали навіть каналізацію. Уявляють їх чомусь монголами-азіятами, а тим часом були вони біляві й синьоокі, европеоїди. — Найцікавіше

ж те, що сам Курінний був, мабуть, половець, чи як ще звались вони, куман. Сам родом з Гуманя, за моєю «теорією» — осідку куманів у XI столітті. Хто бачив Курінного, не може сказати, що це слов'янський тип, але й не монгольський, а такий якийсь, що вдягни його в тюрбан, то буде «емір Бухарський». Ну, а прізвище каже, що він — нащадок якогось курінного отамана. Розповідала Кордиш, що він, приїхавши до Ленінґраду, на якийсь археологічний з'їзд, обурився; чому він має говорити російською мовою? Але коли ці самі вчені з Ленінґраду приїхали в Київ до музею та він до них говорив українською, то це Кордиш вважала нетактовністю. «Шовінізм». А в Ленінґраді — не шовінізм... Кордиш розповідала про це з осудом, а я згадую з похвалою.

З інших співробітників Інституту археології помітнішою для мене була ще Женя Махно, комсомолка з всезнайним усміхом активістки. Вона була аспірантка в галузі культури полів поховань. З нею мені не щастило розмовляти, та й «поля поховань» мене тоді не цікавили. Інших жінок, здебільшого ляборанток, Неоніла Леонівна називала «жрицями кохання».

Я ходила на конференції. Саме тоді Карґер закінчив розкопувати Десятинну церкву, а я вже й була там на місці розкопів, чомусь навіть необгороджених. Не легко було мені стежити за дебатами археологів, що говорять своїм «жарґоном», незрозумілим для звичайного слухача. Але це ж і було моє завдання — переводити їхню наукову мову на побутову, тому я на цих конференціях хотіла до неї звикати.

На одній з таких конференцій я побачила постать, що мені дуже впала в око. Не так постать, не так краса, як очі. Веселі, сині, легкограйні, щось світле. Розпитую, хто це. Ніколи тут не бачила. А це, виявляється, приїхав з Ленінґраду аспірант, Ніколай Кузнєцов, спеціялізується в слов'янській добі. Був на розкопах у Райках, розкопував сліди татарського погрому людности. (Сотні кістяків у різних позах). Не зважаючи на сутулуватість чи попросту горб, цей чоловік, його погляд був такий притягальний, що відразу заполонив мене.

Тепер я вже не могла так вільно приходити до Інституту археології. Мені й хотілося побачити Кузнєцова, і страх не хотілося, щоб він помітив цю мою невиправдану нічим загорілість. Я дуже обережно розпитувала в Неоніли Леонівни про нього. Довідалась, що він одружений, що живе тепер в домі аспірантів біля «Роліту», а скоро має приїхати й дружина з семилітньою дочкою. Неоніла дуже скоро розібрала, чого я так

пильно розпитую, бо й їй не чужа була «романна» тематика — та навіть бралася познайомити. Я бачила, що цей Кузнєцов не хоче мене знати. Ні, очі його бачили мене, тільки не він сам. Якщо це кому зрозуміло.

Неоніла взяла самовільно ініціятиву в свої руки й пішла в атаку. Оповідає, що вона запитала Кузнєцова: — Чи ви знаєте Гуменну, що часом сюди приходить? — Здається, знаю, — нерішучо відказав Кузнєцов. — Хочете, я вас познайомлю! — Та треба було б познайомитися. — От і каже мені Неоніла, щоб я прийшла тоді й тоді до інституту, а в самої очі, як у кішки, що нашкодила. Мені здалося це профанацією чогось найтоншого і я не пішла тоді до інституту. Чого це Кордиш має бабратися в мойому ефемерному? Воно було таке, як запах матіоли, і дуже-дуже недоторкане. З Кордиш говорити про це мені не хотілося. І ні з ким. Просто була велика радість на душі, що є така людина на світі, з таким чимось. Чим? Поглядом? Чи може світлою душею, що в тім погляді відбивається?

І ще стало відомо мені, що Кузнєцов — член партії.

25

Тоді саме був людський потік з Києва до Львова. Їхали, хто міг і як міг. Розказували багато. А ще більше привозили. Як кинулися всі із Спілки письменників на Галичину, як почали навозити всякого добра — просто машинами. Головне ж, ті, що мали привілеї, вступи до закритих розподільників. Тим найбільше треба. І чого тільки вони не навозили...

Могли їздити тільки упривелійовані, з партквитками, довірені, перевірені, з перепусткою. І Агата Турчинська після довгого оббивання порогів дістала дозвіл поїхати до Львова, нібито, шукати свого брата Івана. А згодом приїхала в модному фетровому капелюсі та привезла 500 грам масла, нечувану тоді в нас розкіш. Отже, я тільки можу за іншими повторити «чого тільки не навозили», бо сама жадної речі не бачила, крім Гасиного зеленого капелюха. Але Кіпніс мені розказував, що письменники привозили цілі авта відрізів матерії, черевики, самокати, мало чи не піяна, панчохи, білизну, продукти... Сарана злiталася і з Ленінґраду, і з Москви та ще й по кілька разів моталася туди й назад. Як я вже довідалась тут — і Корнійчук не відставав. А сокошилося все на одному рос. письменникові, Авдєєнкові, якого викинули із Спілки за «самопостачання».

Два наслідки випливли для мене з цієї загальної ситуації.

Перший. Редактор журналу *Радянська література*, Петро Панч, теж поїхав до Львова, а в журналі господарював Василь Козаченко. Він і скористався «міжцарством» та, маючи на рукописі моєї повісти «Вірус» резолюцію «друкувати» (ще за редакторства Івана Ле), взяв та й бахнув повість у ч. 3, 1940-го року.

Другий. Козаченко сам пішов у відпустку, а мене запросив у цей час заміняти його на секретарстві в журналі. Отой один місяць я щодня була на праці в приміщенні журналу і більш-менш ближче стояла до літературного життя.

Деякі вже поверталися з Галичини. Ось Максим Рильський, — повернувся із звичкою «цілувати ручку». Він і завжди був дуже доступний, ніяк не гордо-бюрократичний, хоч як високо підносилася його фортуна, хоч і завжди був він у оболоках клясика. Але тепер... Зустрічає на вулиці, спиняється, треба подати руку, а він невідмінно цілує її з елеґантним згином постаті. Просто сором брав мене, коли він цей чужий нам ритуал ручкоцілування виконував.

Ось Дмитро Косарик-Коваленко. Він із незмінною своєю ура-оптимістичною усмішкою на кавунячому обличчі розповідає, що їздив спеціяльно до Ольги Кобилянської, бачив її, говорив з нею. Кобилянська питала: — Чи це правда, що більшовики такі жорстокі? — На це Косарик-Коваленко з гордістю відказав, з гордістю й тепер переказував: — Так, до наших ворогів ми жорстокі!

Ось Леонід Смілянський. В редакції все хтось крутиться, то отому комусь Смілянський із жалем розказує, що на його очах Петра Козланюка заарештували на кордоні й місяць тримали... Замість того, щоб привітати галицького письменника, ці йолопи посадили його за ґрати. Він їхав до ірпіньського письменницького дому відпочинку... Кому ж це Смілянський висловлює докір? Які це йолопи затримали Козланюка? Хто це ті протиукраїнські сили? — Чи не ясно?

Тут же виявляється, що в портфелі редакції є поема Василя Мисика «Пан Коцький». (А що, вже Мисик повернувся з заслання?) Смілянський питає Рильського, чи не можна б пустити друком цю поему. — Я вже тримав у цій справі за ґудзика Тичину, — відповідає на це Рильський. — Він обіцяв видрукувати. — Тичина був редактором відділу поезії і це від нього залежало, але важила й рекомендація Рильського.

Мені ця атмосфера дружнього заступництва дуже подобалась. А як повернувся Панч, то я, користаючи з моєї тимчасової

причетности тут, дала йому оповідання «Хвіст павича» (Тоді звалося «Два вечори»). Панч повернув із співчутливою усмішкою. Справді! Ні позитивного героя, ні соцбудівництва, ні клясової боротьби... Психологічний малюнок переживань синьої панчохи. Кому це потрібно?

Редакція журналу була на поверсі, а пройти сходами трохи вгору вище — там бібліотека. Ото тоді я й з бібліотекаркою познайомилася. Гася називала її Кривоножкою, бо вона припадала на одну ногу, але прізвище її було інше, от, щось наче Безбородько. Познайомились ми настільки, що вона мені розповіла таку дивовижу: чоловік її, академік-геолог, засуджений на десять років і відбуває у далеких таборах каторгу, а в цей час студенти вивчають геологію за підручником, що написав він. Ще й перевидали... Ніякої скарги на таку ненормальність радянській громадянці не належалось. Ще спасибі, що тут тримають...

* * *

Здається, що мої справи вже кращі. Видрукувана повість у провідному журналі. Я чекаю, що стараннями Охрименка мене поновлять у Місцевкомі письменників... Про Спілку я вже не кажу, навіть і в МК поновитися... — Корнійчук вирік таке: «Ще почекаємо з Гуменною...» То й чекаю. Але є й вітри, що віють на мій вітряк.

Як я тепер бачу, то за всіма подіями стояли дружні й ворожі сили. Дружні — українські письменники і національно жидівські. Ворожі — здійснювачі політики аґітпропу і старшого наймита Корнійчука. Перші — як могли, помагали, витягали. Ось знов Кіпніс говорив про мене з Любченком, тепер уже умовляв, щоб мені дали подорожню до якоїсь санаторії, їх же так багато роздається всім, всім, всім у Літфонді. А Любченко — член дорадчої комісії в Літфонді. І ось мені вже призначено подорожню на літній місяць у Коктебель, біля Чорного моря.

Але що таке Літфонд? Могутня організація, грошовита. В Літфонді зосередилися безкоштовні «путьовки» до численних курортів. Безкоштовна лікарська допомога у найкращих спеціялістів. Дотації на «творчу відпустку». Екскурсії й творчі подоржі для збирання матеріялу... (Турчинська оце їздила з групою на Алтай, тому я знаю). Мешкання в «Роліті».

Цей фонд утворювався автоматично і безперервно ріс із дуже чистих джерел. І сама ідея його прекрасна. Постійно над-

ходив якийсь невеличкий відсоток із видавництв від кожної виданої книжки красного письменства. Це означає — не тільки живих, але й від постійного перевидавання клясиків, так що Тарас Шевченко із його тиражами — найбільший фундатор Літфонду. Ішов відсоток також і з книготорговельної мережі, — від кількости проданих книжок. А як прийняти до уваги, що ще до виходу книжки тираж уже розподілений серед бібліотек міст, районів, сіл, то й цей відсоток. З малих відсотків складалися мільйони карбованців. А розпоряджався цими мільйонами директор Тардов при участі дорадчої комісії всіх секцій Спілки письменників.

Але участь — участю, а Тардов із своєю дружиною кочували з курорта на курорт, мешкання його в «Роліті» складалося з шістьох кімнат і він сам не знав, що з ними робити: кататися велосипедом чи що? (його вислів). Це в той час, коли інші душилися по шість осіб у одній кімнаті. Йому належалось безплатне (Літфондом оплачене) авто з шофером. Свою бездарну книжку (російською мовою, він же російський письменник) видало видавництво стотисячним тиражем. Він крутив і вертів літфондівськими мільйонами, як сам знав. Доходило до того, що за записками якихось невідомих авторитетів роздавав якимсь кололітературним дамам бєґічевим із Москви по 300 карбованців, якимсь невідомим у літературі пришийкобиліхвостам.

Все це я згадую з почутих там і сям глухих нарікань. Бо до Літфонду всі українські письменники мали правні претензії, вже хоч би тому, що вливалися ті мільйони з друку й продажу творів Шевченка, Лесі Українки, Франка, Коцюбинського та інших клясиків.

Тому й не диво, що так багато коло того Літфонду й Спілки зароїлося «укрáінскіх пісатєлєй». Якби не було «благ», будьте певні, ніхто й носа їхнього не побачив би в цих місцях, і духу їхнього тут не було б. А то почули, яке це золоте дно, і сараною налетіли, під благосклонною егідою... Кого? А хто ж тоді завів «маленький Кремль» у Спілці? Не диво, що Смілянський сказав: «Там тепер такий бедлам завівся...»

26

А тепер бачу себе в парку напроти червоного університету, біля пам'ятника Шевченка. Все дихає найніжнішою зеленню, щойно розпущеною. Травень, все радіє і я щаслива, не знати

чого. В душі співається весь час «Пісня індійського гостя», як найвідповідніша до моменту. Це ж я переживаю нещасливе кохання — і щаслива! Тут десь недалеко є Кузнєцов, який уже знає, про мою дурну закоханість і її зовсім не приймає, а я все таки щаслива, така ніжна й делікатна ейфорія пронизує все моє єство, аж хочеться те на весь світ розпустити... («... Птиця-діва фенікс крила розпускає, море закриває...»). Запах матіоли чи конвалії, чи фіялки... Розширення всіх моїх духовних сил...

Та як її розпустити? Ось, був час, я Василині казала про оце своє щастя, яке нічого не хоче, про те світле обличчя, а вона ошпарила мене окропом: — Що ти все про свого христосика? Кинь ти його. Там нема нічого цікавого! — Невже ти можеш ніколи нікого не любити? — розгубилася я. — Я влаштовуюсь! — на це сказала Василина. Облила мене холодною водою. От, і розказуй комусь!

А що Кузнєцов уже знає все, я в тому певна просто тому, що я ж йому сама написала. І оце тепер обдумую свої химерики, що я наробила, — та й не соромно мені.

Справді, яка дика ситуація! Жінка з дитиною приїхали, десь тут на дачі в Ірпіні, а я тчу якісь мрії, листи пишу і запитую в них... як буде з психікою майбутньої людини? Це я тоді саме розв'язувала питання, чи комунізм може забезпечити розвиток індивідууму, як неповторної одиниці. З моїх міркувань виходило, що ні. Первісний комунізм, перейдена фаза людства на світанку Людини, саме й позначений тим, що там не було індивідуумів, була маса, МИ, не було Я. Член орди не міг вирізнити себе з орди, як Я, навіть не було такої свідомости. Людство йде вперед, удосконалюється, — розвивається й індивідуалізм, жадна людина не подібна на другу і коли навіть вважає себе вічною душею, то cáме, як Я. І коли марксизм каже, що буття визначає свідомість, то в комунізмі з однаковими побутовою й економічною базою мають бути й люди з однаковою точ-у-точ психікою?

Я не даю собі ради з цим питанням і прийшла до думки, що на це міг би відповісти мені марксист, він же одночасно й дослідник первісної психіки. Можливо, я помиляюся, що комунізм і розвинена особистість несполучні, то я хотіла б почути, що каже на це марксизм...

На велике диво, Кузнєцов відповів. Як належиться членові партії, він віддав данину марксизмові, як найвищому вченню про людство, а скінчив тим, що для повнішої розмови бажано було б зустрітися. На цей лист я вже не відповіла. І можливо,

що лише факт відповіді мені наповнює мене ейфорією. Але... тільки не зустрітися, тільки не побачення. Все було проти того. Родина. Чи хотіла б я зіпсувати цей світлий образ, що виплекала моя уява, фактом підленького скрадання, прихованого від його дружини? Коли він одружився з нею, то значить любить її. Тоді — що? Дружба? Де тут фальш у цій ситуації?

І я так думала над цим нерозв'язним, що мені над ранок приснилися два оповідання підряд, дві розв'язки такої ситуації. Снились, наче я читаю. Я зразу, прокинувшись, сіла до столу й записала з «читаного», щоб не забулося. Оце ті два оповідання, що йдуть разом: «Дві», «На натягненій струні».

Чи не цікаво це для вивчення психології творчости? Приснилось. Уже готові персонажі, що їх у житті не було. Правда, в оповіданні «Дві» прототипом був професор Роман Черанівський, але, Боже мій, ті листи його були так давно, я про нього не думала десятками років.

І от тепер сиджу в цім парку та, не знати чому, радію.

Коли бачу, наближається Кіпніс. Питає, чому я тут сиджу, а я кажу йому, що є тут важлива справа. — Може підемо до нас? — питає він, — пообідаємо, супчик, щось простеньке, зайва тарілка ніколи нас не обтяжить. — І до речі, Кіпніс поспішає. Але чого я сиджу тут — він таки хоче знати.

Дивно! Неонілі Леонівні не могла я про свою нещасливу любов признатися, а Кіпнісові розказала. Така була урочиста краса природи навколо, що на цьому тлі було зовсім легко про недоторкане говорити. Кіпніс, який щойно казав, що поспішає, дуже перейнявся. А коли почув, що ще й можна побачити мою пасію, то забув і про «простеньку тарілку супу» та настояв на тому, щоб я почекала виходу Кузнєцова з їдальні. Ходили ми по Володимирській, я казала, що це ж негарно так підстерігати людину (що та людина подумає?), а Кіпніс безтурботно відповідав: — Нічого! Хай собі що хоче, те думає. Ми ходимо в себе вдома по наших вулицях, а як йому не подобається, то хай собі їде до свого Ленінґраду.

Дочекалися ми. Кузнєцов помітив це, не сподобалось йому. Але дивно. Мені вже було байдуже. Я думаю, що оті два новонароджені оповідання й принесли ейфорію, а перенесення її на особу було вже автоматичне.

Після того Кіпніс потягнув мене до себе обідати.

27

Оце так виглядала наша дружба. Оце тоді мені Кіпніс сказав, що я була часом дуже неприємна: цілими годинами сиділа похмура мовчки, упершись очима в одну точку. Він не знав, що тоді говорити. То була я в депресії, що переходила часом у ступор, якого я не помічала, а потребуючи дружнього слова, в такому стані йшла до цієї родини. І ніколи мені не дали зрозуміти, що я — кепський співбесідник. Це ж дуже гуманно, що він мене, таку затовчену, відкинуту, розпачливу й депресовану, жалів та навіть не дав відчути відрази, що я викликáла. Завжди запрошував. Просто, як лікар.

Чи не варто це оцінити на вагу золота? В той час, як колишній товариш, українець Корнійчук, виганяв, то хто ж, як не Кіпніс, за мене заступався?

Буваючи часто в тій хаті, я не раз задумувалась, — з чого те все? Невже жидівським письменникам так добре платять за їх твори? І чого тільки не було в тім добре обжитому гнізді! Дві друкарські машинки, рояль, патефон, радіо, телефон, чудова бібліотека, дорогі дитячі іграшки, порядне убрання, наймичка, годуються родичі. Звідки?

І завжди Кіпніс плакався. Коли я нарікала на злиденність і безперспективність, він казав: — Я тобі безмежно заздрю! Твойому способові життя. Ти хоч і бідно живеш, але ти щаслива, що не маєш вічного клопоту в голові. А в мене голова пухне, де брати грошей на життя...

Розмову він починав своєю улюбленою фразою: — Ерст, Докіє! Якщо ти маєш гроші, то позич мені, а якщо не маєш, — я позичу тобі! — І при цьому казав, що в нього є два списки: отакенний список тих, кому він винен, і не менший список тих, хто йому винні.

Справді, цікава бухгальтерія!

Одного разу Кіпніс сказав таке: — Коли мені раз відмовлять, то я через деякий час знову приходжу. І другий раз уже не відмовляють. — Я не добрала тоді, що воно й до чого. Аж поки не почула, що Кіпніс завжди дуже атакував Літфонд і весь час йому давали там різні дотації... Це очевидно й був ключ — випробуваний психологічно закон — оце повторне домагання чогось. І як видно, застосовуючи його, можна було навіть дуже небідно утримувати немалу родину. А це ж не один він, Літфонд тоді смоктали не одні смоктуни.

Та проте, при всій нашій дружбі і приязні, Кіпніс ні разу не

проговорився про джерело своїх прибутків. І як траплялося, що я помічала під назовні скрайньою щирістю оце щось заховане від мене — ранило.

Добре! Як такий Кіпніс тобі не подобається, то куди ти інакше підеш? Ніхто мене не хотів запросити до хати. На вулиці дехто поспівчуває, але до хати?.. Ні! А до Кіпнісів, коли б я не зайшла, прошена й непрошена, — вони раді. Повно розмов. Залишають обідати, чаювати... Тут я почую те, чого ніхто інший мені не розкаже. Як я позбудуся цієї привітної хати, то вже нема куди більше зайти.

Нині я думаю, що Літфонд усім навратливим письменникам давав дотації, може Кіпнісові найменше. Але він ні разу не проговорився! Щирість була вдавана. Та «тарілка супу» — з Літфонду була, вона належалась і мені.

За те я мала різні компенсації. Чи знала б я щось про такі закриті від киян справи, як те, що мати Лазара Каґановіча жила не де, як у царському палаці? Я не раз, проходячи повз той білосиній палац біля Маріїнського парку, що мовчазно стояв у глибині версальського ґазону, думала: «*Що* — там? Аж ось... Ми, кияни, ходимо по Києву і не знаємо, що така важлива особа живе в царському палаці. І відколи, коли? Саме в час розгасання голодомору на Україні. Тоді в родинному містечку Хабному, перейменованому на Каґановічі, стало жити незатишно. Найвідповідніше — цей палац. Це я знаю тому, що чула від Іцека Кіпніса.

В інші часи чую, що цю матір-Каґановіч поховано на найвищому урядовому рівні, за державний кошт, з промовами й музикою. Якби не Кіпніс, то й не знала б.

* * *

А то йдемо ми раз Фундукліївською, назустріч нам Аркадій Любченко, привітно розкланюється. Кіпніс зауважує: — Любченко — беззмінно на верхах... І нічого не пише, не друкує. Я не розумію, яким чином він тримається. Тут у Києві є жінка, яка бачила його в погромницькій банді.

Це був справді феномен. Справді, Любченко після «Вертепу» й відчіпного «Зями», нічого більше не друкував, хібащо, як захопили Басарабію, був друкований його нарис у газеті, що то — історично українська земля. Зате був він у президії, у різних комісіях, головував, членствував. Допомагав йому апльомб, ду-

же велична постава. Хто це мені розказував, як він своєю сановитістю відводив чорні тучі?

Десь їхала бриґада письменників на виступ, очевидно, в капелюхах, то причепились до них «стражі від шпійонів» десь на станції. Нагло нахопилися і: — «Ваші докумєнти, ґраждане!» Любченко гордовитим жестом протягує червону книжечку члена всесоюзної Спілки письменників, розгорнену саме там, де красується підпис Максіма Ґорького. Стражі збентежено відкозиряли, побачивши такий підпис, і бриґада спокійно поїхала далі. Вся справа в позі! А Любченко вмів артистично грати важнющу персону.

І цього партизанського минулого Любченкового я не знала б, якби не Кіпніс. А це була правда. Про це, вже за німців під час війни, сказав мені й сам Любченко. Розговорились ми були про мій Жашків. (Я з Жашкова, він — із Тетієва). — Так, бував я в Жашкові, — сказав Любченко. — Був я тоді за медика в партизанському загоні. Я тоді був студентом медичного факультету...

І оце так виглядала моя з Кіпнісом дружба. Для нього захист українського права на буття, війна проти жидівської війни українському народові (що й була партизанщина) — «погромницька банда», — а «на Україні добре жити, то варто час-від-часу пожертвувати частиною свого народу», щоб вигідно пастися знов... І не зважаючи на таку біологічну нечутливість до свого власного цинізму, жиди, як уже друзі, то людяніші за нашого брата, українця. Складний взір на цій матерії!

28

Та й бачу себе вже в домі відпочинку на березі ласкавого Чорного моря в Коктебелі, у Криму. Як звичайно, — спочатку вразила цілковита зміна клімату — вічно шумливе море ось тут біля ніг і голубливий легіт, із екзотичними пахощами. Воно, це море, було й перед вікнами їдальні-веранди, так що відчувалося постійно.

Раптова зміна на безжурність, що оповивала, що вдаряла в перші дні, за пару днів стала невідчутна. Ця безжурність стала така природна, як власна шкіра. Так і треба, що тільки й діла, аби не спізнитися в їдальню, а то — купайся в мереживній піні і зеленому прозорому плескоті хвиль та розглядай камінці, що набирають яскравости після кожного напливу тих мереживних хвиль... Хлюп-п, ш-шу-у! Це — справжнє життя, а не те, що

покинуте десь у гамірливому місті з вічними клопотами, тоскними проблемами та вбивчою нудьгою. І взагалі — що таке нудьга? Як може вона існувати на світі при такому неозорному морському безмежжі та цьому цілющому повітрі та якійсь неозначеній мрійності, що її навіває шепіт камінців разом із відпливом хвилі?

Це десь там непомітно для себе викинула я засушену квіточку, світозарний образ одного археолога з Ленінґраду, і вона попливла собі в неозори моря. Навіяння — як не було.

* * *

Місце дано було мені в кімнаті з другою відпочивальницею, якоюсь Любою з Москви. Чоловік її, журналіст, відпочивав цим самим часом десь у іншому місці. «Відпустка від подружніх пут», — так це розумілося. І довелося мені бути невільним свідком нової форми шлюбних норм, такої поширеної, аж стала стандартною, вже породила багато побутових анекдот. Яскравою носійкою їх була моя кімнатна сусідка, що так і розуміла перебування на курорті. Якнайбільше нагулятися з «поклонниками» (що більше їх, то більша *її* цінність), вибрати собі одного з них, змінити на цей курортний час чоловіка... А він десь — теж собі так. Повернувся з курорту, — знов подружжя.

Люба оточила себе десятьма студентами-бичками москвичами, назвала їх «хор П'ятніцкого» і співала з ними: «і кто єво знаєт, чево он морґаєт, на что намєкаєт, на что намєкаєт...» та «У самовара я і моя Маша»... Скоро з усіх десятьох Ваня дістав першість... Оце таке моє найближче оточення — хоч сядь та й плач! Кращого для мене доля й тут пожалувала, а я ж так тужу за цікавими інтелектами, за багатими душею людьми.

То я старалась не бувати в кімнаті разом з Любою і її галасливою компанією. Хіба тоді, як Люби десь нема.

Друге курортне враження — Мурка Сосюра. Це була ота сама знаменита Мурка, що про неї й про Володьку Сосюру стільки різних скандальних і веселих історійок розказувалось в кулуарах Дому літератури. Вічно вони сварилися й билися, знов мирилися, знов сварилися. Сосюра прибігав до партійного комітету і просив: «Розведіть нас!» А коли приходили їх мирити, то він же й обурювався: «Хто вам дав право втручатися в наше родинне життя?» Розказували про якусь викинуту на вулицю з четвертого поверху друкарську машинку у запалі битви. Коли Сосюру питали, як це воно вийшло, він пояснив, що бігла

кішечка, махнула хвостиком, зачепила машинку, вона й упала на вулицю. Малий Вовка мусів бігти до сусідів під час тих баталій. Кіпніс мені одного разу розказував, що шостилітній Вовка прибіг вночі босий у сорочинці й просив пустити до хати, бо тато й мама б'ються, кидають одне на одного залізною праскою...

Причини сварок? Романічна вдача їх обох. Сосюра скрізь знаходив пасію, був закоханий. Не менш кохальна була й Мурка.

Сосюру з м'якими масляними карими очима я не раз бачила. Про нього йшла постійна поголоска, що він психічно неврівноважений. Оце прийде під двері старець, просить милостиню десять копійок, а Сосюра виносить і дарує йому свій найкращий костюм. Говорив він так само співучо і наївно, як читав свої вірші на першому літературному вечорі, коли харків'яни приїхали встановлювати в Києві еру пожовтневої літератури.

А Мурку я оце вперше бачила так близько. Надзвичайно сині, чудові очі, але якісь збиточні. Вона мені видавалась дуже примітивною тим, що дотримувалась не складнішого за Любині правила курортного побуту. Була помішана на «романах» і всі тут чоловіки видавалися їй «поклонниками». Щоб не гаяти без веселощів часу, вона вічно бігала на танці, з кимось женихалась-фліртувала. А малий Вовка був «сторожем її моральности». Коли хто доторкався до мами ліктем, він швиденько рознімав лікті чи руки.

Олександра Ільченка, вона теж залічувала до своїх поклонників і весь час фліртовно з ним розмовляла та натякала на його величезні вії. Вії дійсно були колосальні, а очі від цього дуже гарні. Навіть всеуспішна Люба на них задивлялася! Він, правда, більше ходив із книжкою в руках, ніж сидів у «товариствах», і хоч Мурка пробувала на ньому свої «чари», він, не відкидаючи їх, не давався, був тактовно-невловний. То Мурка злословила, що в нього жінка старша за нього і він боїться їй зраджувати. Довідалась я від Мурки й те, що Ільченко був артистом, що одружився з жінкою, яка його утримувала, коли він був ще студентом. Я ж дуже помалу розговорювалася з Ільченком, віддалюючись від цих поверхових курортних люб'язностей до глибших і цікавіших тем, на що була голодна душа.

А загалом, як не біля моря, то дуже смоктала ота сама стара приятелька, нудьга. Особливо в часі між чаєм та вечерею. Тоді всі прогулюються по алеях парку, Люба із своїм «хором»,

а я сиджу сама. В перші дні прогулювалась і я над берегом моря з жидівським письменником, Забарою. Обом не було куди дітися, він добував тут останні дні. Гаяли так час ми тільки тому, що не мали інших знайомих та були члени одного колективу, хоч перед тим у Києві й слова не промовили. Забара чомусь розговорився, оповідав, якого листа він дістав від товариша, та й навіть прочитав того листа: про летючу зустріч того його приятеля із якоюсь немолодою і не дуже гарною жінкою, дружиною «отвєтствєнного работніка» уночі в вагоні по дорозі на Кавказ.

Цю розповідь з листа я незабаром узяла до моєї повісти, що вже остаточно звалася «Мана» (спершу — «Манія», потім «Цвіт папороті»). Цей епізод потрібен був мені, як рамка для других, що там зібрано, а люди чомусь думають, що це — моя особиста біографія, всі оті «пригоди». От, дурні! Згадую ж я про це тому, що мені самій цікаво простежувати, як не відразу твориться річ, а проходить кілька фаз і обробок з проміжками часу, поки стане викінченою. Така «Мана».

Трохи згодом побачила я тут і Максима Рильського. Ніколи й ніде не бачила я Рильського, щоб він зарозуміло відсторонював від себе «нижчих ранґом», хоч як закріплявся його авторитет і хоч як на дріжчах розросталася в Домі літератури кастовість, «чия шапка вища». Звичка цілувати дамам «ручку» його вже не кидала. Так і тут у Коктебелі. Ми навіть ходили у якусь дальшу екскурсію в гори, був там Ільченко, ще хтось. Мені сподобалось, що Рильський не гребував і жарґонізмами в мові, коли треба, такий тонкий її знавець. Цим він став якось більше своїм. Про кого це він сказав жартома: «Вона... (подумав)... задайотся!» Це ж така провінційно-містечкова форма! І відразу бачиш ту, що «задайотся».

Як дивно було чути чисто московську вимову та вислови в стосунках із російськими письменниками! Там тоді було зо три російських письменників, з них пам'ятаю прізвище тільки одного: Павлєнко. З ними у Рильського були дружні розмови, приятельство, ходили десь вони на вино. Я змісту розмов не чула, але часто чула в устах Рильського оцей столичний московський вираз: «совершенно ізумітєльно».

Була ще там Єлизавета Старинкевич, худа, як жердина. Я тоді була певна, що вона — стара діва, аж на еміґрації довідалася, що це — розведена жінка Володимира Державіна. Вона навіть видатний критик. Там цього не видно було. Вона теж належала до зідхальниць за віями Ільченка і весь час це дуже

виявляла, запрошувала раз-у-раз на прогулянки між п'ятою й вечерею. Тоді кожне з кимось гуляло. Вдень же кожне бовталось у морі, а хто не хотів гамірливого галасу, то йшов далеко-далеко пустельними берегами. Такий був Ільченко. Я ж із Старинкевич мали одну й ту ж хворобу — «камінну». На коктебельському пляжі можна було ґрабатися в обточених морем камінцях і знаходити там немало прозорих, як слізка, камінчиків різного кольору, та й інших кольорових, так що збиралась кольориста мозаїка, а деякі камінці з фантастичними, а то й реалістичними візерунками.

Спостерігаючи, як увивається жіноцтво біля Ільченка, я своїм звичаєм відходила в тінь. Досі я не знала цього письменника, нічого не читала, то й не знала, як з ним говорити. Через це продовжене безділля і самоту, на тлі всіх дружб та приятелювань, я поринала в свою нудьгу, вона насідалась щораз більше. Оце такі мої курорти! Як нема зміни вражінь, то нудно стає чотири-п'ять разів ходити до їдальні. Я потребувала вражінь, нового, свіжого, цікавих людей, — а сама була така сіра та нецікава, що цікаві мене не помічали. Чи вони ж хоч тут були?

Без жадного жалю кидала я це курортне царство безділля і навіть не жаль було мені моря. Наохотувалася. Виявилося, що цим самим поїздом вертається до Києва й Ільченко. Дивна річ, коли в курортно-залицяльній атмосфері я не знайшла вірного тону, звуку й відзвуку з Ільченком, то як тільки сіли у вагон, щось змінилося. Не той став Ільченко. Вільно потекла наша розмова, я не зчулася, як про свої виплекані на самоті «теорії» розговорилася. Ільченко розпитував про мої задуми, а я почула, що в Наркомздорові говорять про щойно видрукуваний «Вірус». Запросив мене зайти до видавництва *Дитяча література*, де він працює редактором. З виразним натяком, що там такі автори, як я, бажані...

А може зріднила нас втома від Криму з його горами та морем? Коли почали мигати краєвиди України, вони видалися мені кращими за всі крими і кавкази, а дніпровий пляж у Києві з його білим пісочком миліший і притульніший за морські коктебельські курорти...

29

Всіх дуже вразило самогубство Вадима Охрименка. Що за причина — ніхто не знав. Був собі завжди приємно усміхнений Охрименко, нікому ніякого зла не робив, — і от на тобі, вже

його нема. Найбільшим приятелем його був Рильський, вони вдвох випивали, — знову ж, не роблючи нікому зла. — І чомусь непотрібне стало Охрименкові життя. Якась таємниця.

Розповідали, в яких обставинах. Охрименко жив у «Роліті». Запросив він до себе того вечора Рильського, заграв «Реквієм», пішов у другу кімнату й застрілився.

В СССР навіть самогубство розцінюється, як контрреволюція. Хоч Охрименко був незаплямлений, ніколи ніяким репресіям не підпадав, але влада заборонила влаштувати громадський похорон, заборонила й промови на тому похороні. Ця заборона навіяла ще більшої таємниці на це самогубство. Якесь політичне? А може це був просто вихід із складного особистого закутня?

Нібито, на похороні було дві жінки, одна законна й відставна, а друга йшла за гробом і не відступала, з дитиною, за ним голосно плакала... І ще третя була на відстані... І хто б подумав, що Охрименко такий женолюб? Я щось ніяк не могла зв'язати того симпатичного Охрименка з троєженцем.

Під впливом таких реальних фактів, як Охрименко чи хоч би й оповіді Кіпніса про свої походеньки, скріплювалася моя «теорія», що груповий шлюб зовсім не відмер, а тільки пішов у підпілля...

30

Я думала, що вже випливаю знов на літературні води. Два роки не ходжу до канцелярії, яку я щиро збридила. Потроху капають поїздки, як от від Інституту фолкльору та польської газети. Видрукувано кілька речей — журнали *Молодий більшовик, Колгоспниця України, Радянська література...* Намагаюсь опанувати спеціяльний жанр — доісторичну повість. Видрукувано кілька нарисів...

Кількома точками я опираюсь на дружбу. Можу зайти до Кіпнісів, можу поговорити з Неонілою Кордиш, можу зайти до Подольської чи зустрітися з Людмилою Ткаченко... З Гасею — щось не те, а що — ще не знаю. Все це, правда, було шкрябання по поверхні, а все ж...

Але все ж... Я була щира, жагучо хотіла цю щирість віддати, — і кожен раз наштовхувалась на замкнені ворота, собі на умі, камінь, замість хліба. Емоційність і вразливість, — найбільші частини моєї психічної структури, — приносили мені невимовні страждання. В наслідок — відхід від тих, що від них відчула образу нещирости, а за цим — жорстока самотність,

голод за людиною. Цей голод переслідував мене все життя, але тоді — особливо. Ось я знайшла мій запис із 29.IV.40-го року. «Огидно почалось, плачем кінчається. Огидно — так чого ходити до цих хитрих брехолюбів? Нікого не можу прийняти. Оцей хрест — самоту — не можу прийняти. Ні, не можу, як не можу прийняти лжі, обману, хитрощів. Мені треба... Я тепер надто збентежена, щоб усе те вилити, що пригинає до землі душу...»

Причиною такої бурхливої реакції було відкриття, що Кіпніс щось від мене утаює. А цими переживаннями, голодом за щирістю, переповнені всі мої тодішні щоденники. Не маючи куди цю щирість вилити, я витворяла таке!.. Ото, їдучи в поїзді (в студентські часи) почала про себе все розповідати якомусь невідомому сусідові-подорожньому. Не знаю, що він подумав тоді про мене. І так усе життя було. Після моєї щирости я ще з більшим голодом залишалася.

А щирості мені треба було, щоб розв'язувати питання, які в мені все життя гніздяться. Хижак і жертва. Експлуатація людини людиною. Кляси — чи вони перевелися? Чому це селянство — жертва, а місто — хижак? А я — не хижак? Щоб жити, я мушу нищити інші істоти. В природі так влаштовано, що одне мусить їсти другого. Отже — природа неморальна?

В безконечних варіяціях варилися ці думки в голові (і досі варяться!). Але в тім то й заковика, що ці дорогі мені думки, інтимне моє, не були нікому цікаві. Ті мої дві-три точки опертя — поверховість...

Оце саме під час розвою цих думок і настроїв упав на мене черговий удар, перевернула й закрутила нова напасть.

* * *

Прийшла я до Дому літератури на одні збори, якісь загальні. Сиділа в куточку, як завжди, дивлючись на нове міщанство, що порозсідалось на передніх рядах, — оті дами-дружини письменників у срібних лисах, боа та ґоржетках. Дуня Первомайська, Голованівська, Мокрієва, Шереметиха, Даша Малишко... Вони між собою шушукаються, а Лота Варшавер, пардон, Корнійчук, відокремилася, сидить самотна й кисла, з невеселими очима. Ніхто до неї не заговорить, ні вона до когось. Кажуть, що вона — режисер чи літредактор у дитячому театрі, то чого такою казанською сиротою сидить?

Бідна Лота! Колись тоненька, ґарненька у своїх тюрбанах

студентка, вона виглядає тепер, як кислооке кошеня, що його ніхто не доглядає. Хоч сидить вона у своїх дорогих хутрах, хоч має окреме авто з шофером, вона не виглядає щасливою. Справді, кажуть (ну, звичайно, це почуте в хаті у Кіпніса), кажуть, що Олександер Євдокимович проживає багато часу в Москві, там у нього є друга сім'я, — жінка і двоє дітей. Чи не може собі дозволити це найбагатша людина в СССР?

Розказують дружини письменників (Кундзічева, Смілянська), як вона тримається на різних курортах. Все товариство зустрічається в їдальні за столами, а Лота не понижується до того, щоб зійти в їдальню, вона загадує обслузі принести їй обід до окремого апартаменту. Вона й на прогулянках і на пляжі ні з ким із цих кастово нижчих жінок не говорить. Яке сумне, яке мізерне життя мільйонерки!

Ці мої вболівання за долю Лоти снуються під акомпаньямент Корнійчукової доповіді. Він, уміло підбираючи свою «ґембу» (про яку влучно висловився В. П. Петров), соловієм співає, який то повинен бути радянський письменник. Вірний і відданий помічник партії, він повинен писати правду і тільки правду! А в нас є такі письменники, що перекручують радянську дійсність, не пишуть правди... Еге, я й не здогадуюсь, до кого то п'ється!

Аж ось виступає критик-ідеолог Ілля Стебун, редактор журналу *Літературна критика,* у вишиваній українській сорочці, з розперезаними манерами, і кидає в переповнену залю те, що не договорив Корнійчук.

— У нас трапляються непрощенні провали на ідеологічному фронті, зразком чого може служити журнал *Радянська література* ч. 3, 1940 рік. Там знаходимо повість відомої куркульської письменниці, Докії Гуменної, повну наклепів на радянську дійсність. Ми повинні чуйно пильнувати чистоту пролетарської ідеології в нашій радянській літературі і давати рішучу та негайну відсіч усяким вилазкам клясового ворога, якими б невинними формами вони до нас не показувалися. Я читав цю, з дозволу сказати, повість і не бачу, чим керувалися редактори, що пустили до друку це графоманське твориво. Ми повинні оточити презирством і зневагою таких авторів, що не хочуть чи нездібні влитися в потужне русло радянської, справді партійної, літератури...

Отаке вигукував Стебун, а всі очі звернулись на мене. Я сиділа, мов закам'яніла. Я тямила, що це вже другий раз напасть суне на мене й чорним крилом розпросторюється над моєю літературною майбутністю. «Невдаха! — читала я в спів-

чутливих очах деяких, — що не напише, то не влад». «Графоманка!» — читала в очах у інших, що дивилися саме так, як вимагав Стебун: із зневагою й презирством. Що ж — мала я вставати й казати, що «Вірус» списаний з живої радянської дійсности і я навіть можу за вигаданими іменами показати справжні? Чи може мала сказати, що такий самий стиль бюрократизму, як бачила я в Наркомздорові, оселився і в Спілці письменників?

Я мовчала. З почуттям своєї абсолютної невинности в обвинуваченні («наклеп на радянську дійсність»), я все таки мовчала, бо взагалі ж не вмію прилюдно зв'язати слово, а тепер, приголомшена, то й поготів. А по-друге, мені й так не дали б слова. Навіть і редактори, й Козаченко, що надрукували повість, не виступили в свою чи мою оборону. Так само, як не виправдувалась за «Листи із степової України», — не пробувала я ніде виступати з поясненням про «Вірус».

* * *

Але цей перший шок був лише нечутним уколом в порівнянні з тим почуттям депресії й самозневіри, що розгасали в мені. Це ж так завжди: спочатку наче вдряпне, наче не вражає, а потім роз'ятрується, вїдається все глибше. Це — в моїй свідомості. В стані ж напасників промова Стебуна була лише закликом: «Гуйджа!» Посипались статті. Перша стаття була Л. Смульсона в журналі *Літературна критика* (ч. 7, 1940), дуже подібна до Стебунового нападу з наголосом на моє графоманство. В донбасівській газеті *Сталинское племя* з'явилася стаття Н. Яковлева «На задворках жизни» (16 окт., 1940). Цю статтю я прочитала в Домі вчених і ніяк не наважилася її вирізати без дозволу бібліотекарки. Вона обіцяла дати її мені, та так і не дала. А остаточно припечатала мою репутацію «наклепниці» стаття А. Фарбера «Лживая повесть» у московській *Правді* (23 октября, 1940).

Що ж привернуло увагу цих гицлів із Стебунової зграї до «Віруса»? Видрукувані ж кілька інших речей, — не було ні слова критики, ніхто не хвалив, не гудив. Аж нарешті оце діждалася!

Річ у тому, що я не добачила одної дрібнички. В повісті «Вірус» один з персонажів зветься «Скульський». А я й з думки випустила, що один із цих «пісатєлєй» має таке саме прізвище. Може це й примусило їх прочитати? А тоді почався погром. Чому? Бо впізнали самих себе.

Підсумок-засуд зробив той самий Стебун у статті «За радянську літературну клясику» (*Літературна критика,* ч. 8-9, 1940). Це означало, що мене вже остаточно й безповоротно роздушено, двері в літературу мені навіки замкнено.

Колись, 1929-го року, на мій захист виступив С. Пилипенко. Тепер не виступив ніхто. Досі я була «куркульська письменниця», а тепер ще й «наклепниця». Все, що написано у «Вірусі», — «наклеп на радянську дійсність». А тому, що не було чим іншим мене лупити, то віднині я в офіційній радянській критиці — «графоманка».

І все ж таки розгром цей — краще, ніж снидіти десь у канцелярії та записувати снотворно-позіхальні казенні постанови.

* * *

А тепер подивимось, — що таке Стебун.

Ілля Стебун ходив нахабним розгойданим кроком. Літом у вишиваній блакитно-жовтими нитками українській сорочці, а зимою — у важкій єнотовій шубі. Ніхто, мабуть, не здогадувався, що це — фамільна шуба з його батька, старого рабина із Остра, Кацнельсона. Я сама про це довідалась лише в перші дні війни від одної Льониної товаришки на роботі, Наді Шенкман. Надя дуже добре знала старого рабина, бо сама була з Остра. Ілля Стебун (яке «українське прізвище»!) настільки вже емансипувався від своєї нації, що гидливо в інтернаціональному дусі казав: «От ніх чесноком пахнєт!»

Оце ж його за Корнійчукового царствування й поставлено було правити українською літературою. Десь, звідкілясь набралося багато молодих людей, що заповнили порожнечу, яка утворилася була з виарештуванням українських письменників. Такі ж самі молоді люди цієї ж раси в жидівській секції (от, Зісман, Забара, Копштейн) були скромні, а ці поводилися надзвичайно нахабно. Вже саме оце цинічне вживання лише російської мови в стінах Дому літератури і ніколи — української, хоч вони вважалися українськими письменниками та друкували свої статті, оповідання й вірші дубово-суконною українською.

Отак взяти перших скраю. Абрам Кацнельсон, рідний брат Стебуна* пише поезії українською, а говорить російською. Брат

---

* «Ілля Ісакович Стебун нар. 21 січня 1911 в м. Городні на Чернігівщині в родині вчителя». («Письменники радянської України» ст. 412, 1970 р.)

«Абрам Ісакович Кацнельсон, нар. 1 січня 1914 р. в мі. Городні Чернігів-

Стебун зробив його ще й науковим співробітником Науково-дослідного інституту літератури ім. Шевченка. Л. Смульсон: у *Літературній критиці* статті українською, а чи почуєш від нього українське слово? Альтман: цей дістав дві тисячі нагороди за «найкращу біографію» Шевченка. Ці ж самі засіли в редакції *Літературної газети*: — Адельгейм (який і вміє українською, але не хоче), Мартич. Там же окопалися й Торін, Палєй (що взяв для камуфляжу княже ім'я Ізяслав, а звався — Іцек) Бейлін, Тельман, Новак, Н. Рибак, Тростянецький, Фельдман ще й навіть Ейльман, який хвалився, що він із безпритульних, спеціяліст крадіжі шкіряних тужурок.

А душею й ідеологом цієї зграї був Ілля Стебун із зухвалим хазяйським ситим виразом. Хоч був тоді й критик Леонід Новиченко, але верховодою, ідеологом, законодавцем пролетарсько-соціологічного тону, видавачем оцінок був Стебун. На підтвердження цих моїх неповних спогадів ось ще й уривок із «Відкритого листа» В. Стуса (*Сучасність,* ч. 4, 1969, ст. 61), де пишеться так:

«В кінці сорокових років С. Скляренко публічно говорив про Стебуна: „Де тільки не нашкодив цей материй недруг нашого народу? Він і в Спілці письменників, він, цей неук, і в Інституті літератури Академії наук, і в видавництві *Радянський письменник,* і в «Дитвидаві», у в-ві *Молодь,* у Радіокомітеті, у кіностудіях, учбових закладах, всюди, усі місця посів, штатні й нештатні"».

Я ще додам з почутого тоді. Стебун при замовленні йому статті заявляв: «Менше, як 500 карбованців, я не беру».

У 1940-му році я теж чула його доповідь. Тоді в Академії наук влаштовано було наукову сесію, присвячену Лесі Українці. Програмову і чільну доповідь виголосив Стебун. Типова комсомольсько-робфаківська доповідь, без знання матеріялу, без вглиблення з феномен Лесі Українки, але виголошена з нахабним апльомбом. Другу доповідь мав ще Гозенпуд, вже трохи ліпшу.

І цей цинізм терпіли українські комуністи — Корнійчук, Ле, Бажан? Не було на ідеолога українця? Треба було поганяйла, що не поважає й свого, а тим більше чужого? Чому ж ця зграя не пішла будувати жидівську культуру своїми талантами? Дорвалися русифікаційну погромну дію провадити всередині укра-

---

ської области в родині вчителя». («Письменники радянської України», ст. 180, 1970 р.)

інської секції Спілки. (Так, так! В державі Україні, її література — лише секція!) І так наче ті, що послали на цю погромну акцію Іллю Стебуна, не знали, хто такий Стебун. Якби так якого поповича спіймали в українській літературі в той час — зосталося б від нього лише мокре місце. А ось синок остерського рабина Кацнельсона може безкарно толочити українську літературу.

Трималася ця камарилья загонисто-драпіжно, з нестерпною ненавистю до всього, не ухваленого Стебуновим кивом-моргом, ладна кожної хвилини накинутися і зжерти. Дорвалися!

А дорватися було до чого. То тільки я не знала, яке золоте дно українська література для умілого ділка, хоч як Гася мене просвіщала. Ось чому вони трималися тут, як вош кожуха. Не кажучи вже про літфондівські блага, що їх тихенько смоктав, хто вмів, відкрилися й нові види промислу. Переклади, ювілеї... Пушкін, Джамбул, Шота Руставелі... Турчинська, хоч яка доскоцька, а діставала, хібащо, якісь огризки з цього шакалячого бенкету...

Але всі ті блага треба заробити, треба довести свою пильну чуйність. Та й попалась Стебуновій зграї така смачна кісточка, як Д. Гуменна. Бита вже, заплямлена, одіозна постать, з підмоченою біографією, куркульський трубадур. Як же то легко напасти й добити остаточно!

31

А наслідки? Не забарились.

Зайшла я до Інституту археології й почула, що приїхала Татьяна Пассек із Москви. От, добре! Я рада з нею поговорити, вона була така мила в Халеп'ї. А тепер же я маю більше шансів: в нарисі «З історії сивої давнини» вона — чи не найголовніший персонаж. Написала б я і ще щось, якби... Хіба не варто так у белетристичній формі дати читачеві уявлення про археологічні розкопи? Можливо, вона мене включить у експедицію? Я ж не перестала носитися з думкою про трипільську повість і визбирую усі крихти, де можу...

Пассек зустріла мене якось перелякано, так що в мене замерзли на устах мої пропозиції. А потім, як я вийшла, вона схвильовано вигукнула: — Ето ужасно! Ужасно! Что єй от мєня нада?

Ці вигуки переказала мені Неоніла Леонівна. Що ж це так перелякало Татьяну Сєрґєєвну? Така милостиво-прихильна бу-

ла... А ось що: їй показали вже число *Молодого більшовика* з моїм нарисом і вона перелякалася. А тут і я прийшла! Мабуть, читала статтю Фарбера в *Правді*... Ото, прокаженна доторкнулась до Татьяни Пассек. Ще може й її зачислять у неблагонадійні? Треба якнайшвидше відмежуватися!

Десь в тому часі занесла я до журналу *Радянська література* свою повість, «Ману», вже цілком викінчену, мій маленький шедевр (так думала я). Редактор П. Панч дуже скоро повернув мені рукописа з такою резолюцією: «Сердцещіпатєльний романс. Таких людей в радянській дійсності нема. Не піде». Еге, це він хотів сказати, що ще один наклеп на радянську дійсність?

Цього рукописа із Панчевою резолюцією я взяла з собою, виїжджаючи з Києва 1943 р., і довезла до Ґрацу. Щоб облегшити себе з паперів, я вислала його 1945 р. до Праги, до тодішнього директора Архіву-Музею В. Міяковського. Пропав, мабуть!

Ніколи не мала я розмови з Козаченком, що був головним рушієм появи «Віруса» друком, то й не знаю, чи йому за це дісталося. Знаю тільки, що почали мене знов обминати, а в Дім літератури то й заходити було ніяк. Ось Грицько Косарик. Ще ж так недавно розказував мені з казенним ентузіязмом про свою зустріч із О. Кобилянською... Тепер, ще здалека побачивши, переходить на другий бік вулиці. Так уже й дивились на мене, як на вибракований матеріял. Просто викинули, вимели. Цей погляд твердо встановив Стебун із компанією. Бо вже й Корнійчук тоді сказав (десь на якомусь засіданні стояло питання про поновлення мене в Місцевкомі письменників): «Нам баляст непотрібен!» Своєї думки він не мав, а слідом за Стебуном по-рабському повторював, старший наймит. Але я ще цього «ізреченія» не знала, до мене ще не дійшло. Щоб не лаяла сама себе, що я так безвольно спустилася на дно, я ще щось намагалася. Щоб не казали інші: вона сама не добивалася, не будем же ми її на мотузку тягнути.

І ще й Гася! Ця сама, що весь час турукає, щоб я не мовчала, лає мене за невміння себе обстояти, вона тепер теж якась не така стала, вже має свої таємниці. Спитала я її, де вона зустрічала Новий рік, а вона відповіла з нещирим сміхом: «На Марсі!» — Я далі не питала. Вона чомусь уявила собі, що я їй страшенно заздрю. Ой, Боже! Якби вона знала, скільки я наслухалася кпин на її адресу за її спиною!

Навіть ота наша небога, Надя Приймак з Ірпіня. Приходить

раз до нас і хвалиться, що вона була на зустрічі Нового року в Домі літератури, її якийсь молодий письменник запросив. Ну, що ж, дівчина вона струнка, гарна, має 16 років, сірі очі, відтінені білою пухнастою хусткою, кінчає семилітку, — то чому б і не попасти на баль письменників? Але слідом за цим вона з глузливими сміхами каже, що бачила там і Агату Турчинську, якусь поетесу, була вона така смішна, таке виробляла, що всі з неї реготалися...

Аж Льона обурилася. — Що вона розуміє, ця Надя? Шмаркачка, ще й з когось насміхається! Вона й нігтя Турчинської не варта, якась школярка!..

Ага, то це й є той «Марс»? Агата сміливо могла мені сказати, що дістала запрошення, що була в списку, затвердженому рукою «самого» Корнійчука. І те слово «на Марсі!» вже видається мені образою, приниженням.

Скільки я тих принижень наїлась уже! Але я вважала, що мушу всі приниження витерпіти, щоб самій на себе не нарікати. Єдине моє місце в житті — робота над словом. Це моє природне право. І я за нього, як умію, змагаюсь. За це право ладна всі тортури прийняти. Чи я не громадянка своєї землі, що мені тут нема місця? Чи багато в нас літературних сил, що моєї не треба?

І я перелистую свою збірку оповідань, що тоді зібралися, і вирішую сердито зайти до видавництва *Радянський письменник*. Косяченко колись казав мені, що як хочеш чогось добитися, то треба перед тим дуже розсердитися.

32

От скріпила я себе і, хоч як ноги не несли, прийшла. В Домі літератури я не була вже давно і він мені видається крайнє незатишним. В залях-коридорах досить порожньо, жадної знайомої душі, тільки групками порозсідалися «украінскіє пісатєлі» в різноманітних позах: розвальцем у кріслах, з ногами догори, на столах, — і кидають на мене косі погляди з тими зневагою й презирством, що їх вчив Стебун. Між ними й критик «Віруса» Смульсон...

(Він оце позавчора так конкретно продемонстрував свою зневагу: я в Домі вчителя, в роздягалці здавала своє пальто, вже тримала в руках, а підійшов Смульсон, став поперед мене й висунув своє пальто раніш...)

Між ними й Натан Рибак, сидить на столі, бовтає ногами й

дотепничає. Розважаються — вони ж тут господарі! Російською, звичайно, мовою, — що мені страшенно ріже вухо.

Містечкове міщанство, що перелізло в радянську дійсність і тут розпаношилося.

Але як я вже, «через не хочу», прийшла сюди, то підходжу до Рибака й кажу йому, що бажаю з ним говорити. Він недбало кинув:

— Почекайте!

І далі розважається та базікає. Я терпляче чекаю. Нарешті, він помічає мене і питає вже сухо-начальницько:

— В якій справі?

— Я прочитала в газеті, що поширюється видавничий плян видавництва *Радянський письменник,* то я пропоную свою збірку оповідань до видання...

Рибак каже:

— Зайдіть через два дні. Я зайнятий!

І теревенить далі.

Через два дні повторюється та сама сценка із групками на столах, із теревенями. Щоб уникнути тих косих поглядів, розглядаю в коридорі вітринку із зразками виданих уже книжок. О, і тут Стебун! «Листування Коцюбинського з Аплаксіною». Нарешті, Рибак заходить в кабінет видавництва, я йду за ним, але він різко обертається й каже:

— Вийдіть!

А тут же заходить якась елеґантна жінка (її не знаю) і через пів години Рибак люб'язно проводить її до дверей, вивів за двері і тоді кинув мені:

— Зайдіть через десять хвилин.

Як я зайшла, він уже сидів за великим кабінетним столом, заселеним канцелярськими аксесуарами, у кріслі з високою спинкою, увінчаною золотими левами. Ця королівська поза була б велична, коли б не була смішною, особливо оці закладені пальці за пройми жилета. Так старі жиди сидять. Ще бракувало ярмулки. І тут помічаю, що він змиршавів, полисів за цей час. Це той самий Натан Рибак, що колись гарнесеньким юнаком запобіжливо й шанобливо розмовляв із Пилипенком та мною в фойє готелю «Континенталь»? Він саме вступив тоді до «Плуга» і був тихіший за воду, нижчий за траву...

Розмова була коротка, суха, вже наперед визначена. Мого рукописа, що я тримала з собою, зовсім не було потрібно. У видавничому пляні не передбачено моєї збірки оповідань. Нема паперу. Рибак говорив зо мною більше, ніж зневажливо. Тут

тобі не місце! — казала вся його постава. І я, вигнана цим презирством, прибита, ледве вийшла з того кабінету. Чого було призначати на сьогодні, коли це саме міг сказати й два дні тому, та не переводити мене через ще одне приниження?

Чого було себе мучити? Що ти сподівалась від цих яничарів? Не треба було йти! Але я йшла, щоб не казали, що я сама винна, пасивна... Щоб могти собі й усім сказати, що куди я не стукалась, передо мною двері замкнені. Це може й правда Гасина — не мовчи! Мовчанка — знак погодження з тим, що тобі пришивають.

Все це я маю сказати в відділі преси цека партії і запитати, чому це мене звідусюди виганяють? Всі ходять — піду і я! Ось зверталась до видавництва *Радянський письменник* і мені відмовили. Відкинули нариси про Туркменістан... Я нікого й нічого не боюся, я не ворог народу, в мойому праві працювати словом для мого народу нема нічого контрреволюційного. Я от пішла до «Дитвидаву» на оголошення в газеті найматися за коректора, і там мене не прийняли...

* * *

Таке я й сказала, бо дійсно пішла до відділу преси цека партії. Після ритуалу перепусток я ввійшла до якогось кабінету. Там сиділа висуванка з району, активістка, молодиця середніх літ, товаришка Підтиченко. Вона вислухала всі оці мої ремствування і вирікла таке:

— Пишіть нам про жінку, яка добра господиня в хаті, має троє дітей, добра сім'янинка і працює в інституті викладачем. Крім того, має наукові праці. От як напишете таке оповідання, — тоді будемо вас друкувати!

Чула? «Пишіть н а м»!

Я не мала що на те сказати і якось із того кабінету вийшла. Їм треба «позитивної героїні» примітивно-стандартного типу. А в тонких психологічних нюансах вони так розуміються, як свиня в помаранчах.

33

Качура не раз мені натякав щось, а одного разу вже виразно сказав, що мої поневіряння не скінчаться, аж поки я не піду до Корнійчука та не попрошу. Це, мабуть, був його вже випробуваний власний шлях. Оте чудо поновлення в Спілці та секре-

тарювання в журналі були з Корнійчукової ласки. От що! Так і мені радить.

Ролі помінялися. Колись же Качура був заступником голови «Плуга», і з цим самим Корнійчуком говорив протекційно, а тепер... пішов до нього на поклон.

Було в мене гостре почуття протесту проти такого поклону. Одна річ — домагатися свого права, а друга — просити протекції. Та в кого ж? Був у «Плузі» молодший товариш, нічим не позначився, запобіжливий Шурка, дорожив твоєю опінією про свої перші літературні спроби, а тепер — «Олександер Євдокимович» на найвищій висоті. Я ж падаю все нижче й нижче... І в міру того, як ступав по сходах слави вгору, все менше й менше впізнавав мене, все більше безодня розросталася. Зустрічаючи в коридорі Дому літератури, «не знав», дивився, мов на порожнє місце. «Нам баляст непотрібний!»

Оті сценарні курси — вже було приниження. Я пішла на ті курси, бо не було іншої відтулини вирватись у життя з ями нікомунепотрібности моєї сили й мого запалу. «Вічна студентка», інфантильна дівчинина, я не відчувала себе пониженою там, аж поки не з'явився від кінофабрики Корнійчук у ролі лектора. М е н і читає лекцію Корнійчук! І тепер іти просити? Ні, ноги не несуть.

Буває ж таке, що не пускає тебе щось робити ніби конче потрібне, для свого ж добра, — щоб не було потім гіркого осаду. Оцей гіркий осад, що зостався від сценарних курсів, піднявся з глибини душі. Ще раз таке переживати? Ні.

Одначе я не є «стопроцентний позитивний герой», я змалку маю за собою ваду: як вівця-бирка виконувати те, що навіюють. «Роби те!» — Я роблю. А потім, навіяння мине — я цапки! Щось подібне сталось і цим разом.

Я написала листа до Корнійчука, як до голови Спілки письменників. Зміст такий: не розумію, чого мене весь час цькують. До друку не допускають. Чи багато в нас українських літературних сил, що мені не дають працювати в літературі? Чого це якісь випадкові людці мають там місце, а я не маю? — В листі не було прохання, було обурення за потоптання моїх природних прав.

Написала й віднесла, дала в руки особистій секретарці Корнійчука, стенографістці депутата Верховної Ради від Христинівки. З цією особою, Олею, я була на курсах стенографії і вона ще не забюрократилася. Мені було легше з нею говорити, ніж

із іншими в цім апараті. За пару днів я вже позбулася впливу ззовні і лаяла себе, нащо я так зробила. Пішла до цієї Олі і сказала, що я свого листа забираю та треба розуміти так, що я його ніколи не давала. Оля погодилася: це краще. Лист повернувся. Вона напевно читала його, але чи подавала Корнійчукові — не знаю.

Це цікаво, чому мене так одвертало від того поклону? Просто щось силою відтягало. Якось я так думала: хоч я — ніщо, але без уклонів. Я поділяю долю сотень мільйонів мас і це для письменника почесніше, ніж бути межи упривілейованими. Я не зробила ніякого злочину і не маю за що червоніти та просити прощення. Лестити, ані «грати ролю чарівної» («работать под обаятєльную», рос. мовою краще виходить), — не вмію. А без лестощів — з чим я піду?

Одним словом — ні! Усе єство — ні! З цими міркуваннями і без міркувань, а з невисловленими почуттями — ні! І хоч я намагалась присилувати себе (під впливом намов Турчинської, Качури ще й Варвари Чередниченко) — кінцево таки ні. Не люблю я начальства і стараюсь обійти його якнайдальшою дорогою. У Спілці ж ген-ген як далеко зайшла оця кастова, начальницько-підлегла субординація.

І як це добре! Якби я пішла просити, добиватися «прийому» в Корнійчука, то на все життя залишився б гидкий осад на душі. А так — чисто.

Ні, таки є близько мене Опіка, що не допустила до цього поклону. Як побачила, що я збилась із свого шляху, дала себе відчути. Кілька лише років згодом цей сплав «Микитенко-Корнійчук» (наймаркантніші дві фігури диктатора-старшого наймита того часу) став основним персонажем у 4-му томі роману «Діти Чумацького шляху». А якби я просила щось для облегшення остракізму, що впав на мене — чи змогла б підняти цю тему?..

34

А тут ще один епізод згадується. Літом, у приймальні Спілки письменників, у тій кімнаті, куди всякий може заходити, але з неї в залю президії — тільки через секретарку, тільки вибрані. Заходить Володимир Сосюра, сідає біля мене, починає розмову. Це вперше він зо мною говорить. Я вже звикла, що мене міряють здивованим поглядом тут, то оце людяне Сосюрине звертання мене аж заскочило. Він каже, що впізнає мене по

очах. Далі розмова переходить на інші теми. Сосюра скаржиться на Петра Панча. Чи диво це? Ні, Сосюра завжди, з ким говорить, то скаржиться, — кожному на все. На цека партії, а в цека партії — на своїх ворогів у Спілці. Всі знають, що Сосюра — «анфан терібль», божевільний, і що він може все собі дозволяти. Про нього, як і про Осьмачку, ходять усякі пікантні історії. Особливо, про сварки з Муркою...

Тепер скаржиться він мені на повний голос, що Панч відкинув його поему. — Подумайте! Не хоче друкувати в *Радянській літературі!* Чому? Бо я цю поему присвятив моїй бабусі, а вона була монопольщиця, нетрудовий елемент, а тому — мій твір клясово ворожий, ідеологічно невитриманий! Мовляв, це дрібнобуржуазна бабка, а пролетарська література не може толерантно ставитися до клясово ворожого елементу. Ви тільки подумайте! Це ж моя бабуся, вона ж мене виховала, я ж від неї навчився перших слів, вона мені співала пісні, казки розказувала, вона передала мені все найкраще, що я маю, а я повинен її ненавидіти!

Обурений Сосюра виливав свої жалі на Панча, а я співчувала, бо й мені Панч повернув «сердцещіпатєльний романс». А Сосюра йде далі!

— Ми ж повинні шанувати своїх батьків і предків, дідів і бабусь. Ви подивіться на жидів. Чи хоч один із них прокляв свого батька? Чи діда? Ні, вся їх буржуазія вже тепер «рабочіє»... Чого це жиди не нацьковують себе одні на одних? Чому вони не витворюють поміж себе «клясової боротьби»? Я не чув такого. Вони всі один за одного горою, а нас нацьковують своїх же братів і бабусь ненавидіти, клясову боротьбу для нас вигадали. Он дивіться! Бачите там коло дверей отого бородатого? Бачите, як наставив вухо? Він же вчора був якийсь бакалейщик, а сьогодні хтось із них... (павза) влаштував свого дядю сюди...

На дверях дійсно стояв рослий, відгодований, з довгою плеканою, як у рабина, бородою, швайцар. А де дівся Іван Степанович, той довголітній сторож Дому літератури, той дідусь, що з батьківською теплотою ставився до кожного письменника, що вже при вході шепне, як щось є дуже важливе? Цей «дядябакалейщик» дійсно «наставив вухо» в наш бік, а Сосюра на весь голос просторікує: — То його поставили сюди «свої», щоб він за нами шпигував та на нас доносив, — а нам кажуть ненавидіти наших дядь і бабусь...

Я не знала, як сприймати це. Чи остерігатися того швайцара

з бородою, з його «наставленим вухом», чи Сосюри. Він же прекрасно знав, що це могли бути й мої такі думки — про штучно зфабриковану й роздмухану «клясову боротьбу» в суцільному українському народі — бо я ж непролетарського походження, одіозна куркулька... То чого ж він так голосно й прилюдно? Чи «божевільному все можна»? Він оце зо мною говорить, а взавтра піде до відділу преси цека партії і там буде скаржитися... на що?

А я могла б і ще більше сказати, ще далі: чого це, як тільки що українське, то вже й «буржуазний націоналізм»? А де ж у нас є буржуазія? Якщо є, то не українська, а якраз саме та, що перефарбувалася в «рабочіх». Оте містечкове міщанство, що так гарненько присмокталося до радянських обставин до української літератури, щоб мати тут «кусочек хлєба, вагон масла». Якщо мої двоюрідні сестри не хочуть панщини в колгоспах, то вони вже й буржуазія?

Могла б... Тільки я те більше відчувала, ніж думала.

Але ця сцена з Сосюрою запам'яталася.

Бачивши таку прихильність, я запитала Сосюру, чи могла б я зайти до нього додому. Ось не друкують, а я маю кілька оповідань і хотіла б знати його думку про них...

Сосюра не заперечував. Я невзабарі зайшла до його мешкання в «Роліті». Але це вже був інший Сосюра. Я відразу побачила, що треба чимдуж іти геть, що я тут небажана, оповідання мої — ще більше. Настала скованість, неприємна павза, як би тут вийти...

Чого ж він привселюдно таке варнякав? Мабуть, данина божевіллю...

35

А це з'явилась у Києві Варвара Чередниченко, та, що чимало років прожила в Північній Осетії замужем за якимсь видатним членом осетинського уряду. Що сталося з її чоловіком і заміжжям, вона мені не казала, але розповідала про осетинські старовинні родові звичаї, що мені потім придалося в «Золотому плузі».

Вона поводилася незалежно, іґноруючи заведену в Спілці субординацію, вільно заходила до залі президії, відновлювала і закріплювала колишні плужанські товариські зв'язки: Панч, Головко... Вона користала з того, що біографія її була пролетарська (дочка робітника) і ідеологія незакаламучена жадними

невитриманими збоченнями з генеральної лінії партії, твори її були дидактично-виховні, для дітей, дуже нудні.

Мені вона за давньою, ще харківською, традицією протеґувала, навчала, що робити, до кого йти, куди нести твори, — але вона раніш прочитає. Це мене дратувало, бо я ж знала вже, що ходу мені ніде нема, скрізь двері щільно замкнені, а її мистецький смак, — ото те дидактичне мірило, — не дай ти, Господи Боже! Теж мені протекторка знайшлася!

Хоч як прихильно ставилася до мене Варвара, а це було не те, що мені треба. Про те, що мені найдорожче, не почнеш же ти з нею говорити. Не зрозуміє, вилає, переверне, почне повчати, якою я маю бути...

А мені ж тоді так треба було з кимось тямущим говорити, щоб розібратись у свому душевному нуртуванню!

Я тоді доходила до низин самознецінення. Оце такий пшик із моїх прагнень і жадоби рости до верших своїх можливостей!? Нічого з мене не вийшло, бур'янець при дорозі, що його всяке, хто йде, топче, не дає рости. Раніш я ще думала: чого вони мене нищать, душать, я ж — дорогоцінний сосуд, що його треба берегти, плекати, в мені ж бренить повно творчих сил, а вони до мене, як до грубого черепка. Не хочу жити! Умерти хочу!

Тепер уже всі дивились на мене очима того, хто написав «На задворках жизни». І я справді була на задвірках, — ні поїхати десь, ні брати участь у чомусь цікавому. Не допускають, є кращі, талановитіші... Ця свідомість витискала мене з усього зовнішнього, заганяла у мій внутрішній, хоч який маленький, світ.

Знову верталась я до думки, що, мабуть, я дефективна, в цьому й причина мого вічного неуспіху. Вже одне те, що не вмію прилюдно «брати слово». Це ж дефект! Або оце — чогось хочу — і досі не знаю, чого. Скрізь мене відкидають — то це *я* винна, що не вмію так, як треба їм.

І той самий рефрен. Не хочу жити! Коли б уже не прокинутись. Нащо я прокинулась? Прокинулась — вже стомлена! Не то що не хочу, *не можу* жити! Нащо воно, таке невдале створіння! Не вміє ніде зачепитися, зовні негарне, сіреньке. Нікому нецікаве. Навіть у тих рідких випадках дружби, як Турчинська чи Кіпніс, я для них лише — приправа до обіду. А для мене й то був повний обід. І усе частіше виходила я від Турчинської ще з більшим душевним голодом, ніж заходила. Нащо я живу?

Все-все скероване було на запевнення, що я — нікчемність.

Мають слушність смульсони з пріцкерами. Он інші вже романи понаписували, ті, що зо мною разом починали, а я й досі — лише початківець!

Як колись, у першій фазі моєї «одіозности», не заперечувала я нічого, чим мене обзивали. Стара діва? Так, я — стара діва. Примітивна? Так, я примітивна. Політично неписьменна? Я згодна. Я — нікчемність? Так, я нікчема.

Отак тонула я в своїх депресіях, що їх би вітром здмухнуло, якби доступне було яскравіше життя: ну, хоч би театр, як не подорож, нові люди... А мене раз-у-раз викидають на смітник. Парія.

Але ж так не можна жити! Думати й собі, що ти ніщо — неможливо жити! То що? Вішатись?

І тут була та межа в роботі душі, де, замість занепаду, починалось будування себе. За думками про свою нікчемність починалися такі:

Чого я мучуся? Руки, ноги, очі є? То я щаслива!

Нащо я живу? А нащо живе трава, нікому непотрібна? Нащось то її природа створила. Як живе, то нащось та живе вона. Оце ж і я така травина. Або друге порівнення: я — покручене з самого початку деревце, калікувате... Росло собі в своїй формі це деревце, а непрошені садівники почали втискати його в їхні штучні форми і витворилась отака калічка... Так мені й дожити віка в усвідомленні своєї травичности та калікуватости... Але може ця травичка має якісь цілющі властивості, що про них ніхто тепер не здогадується, і теж потрібна світові?

Іншими словами, почав наростати своєрідний панцер, охорона, що під нею всередині може витворюватися атмосфера, щоб дихати. Цю атмосферу ззовні нещадно знищила дійсність вкупі з моєю нездібністю пристосуватися.

За цим охоронним панцером я розширювала свій світ — оті несучасні теми, думи про них, знаходила живло їм у самоосвіті. Гаразд, я житиму в інших епохах, інших краях, житиму всім тим, що їм нікому непотрібне.

І в ізоляції я розширювала рамки світу на свій лад, — у минуле, у майбутнє, — скільки моя здібність і добутий вже багаж дозволяють.

Я вже знала, як виходити із свого «я» і ставати над ним. Дуже болить? А ти стань збоку, наче це не з тобою діється. І стоючи збоку, дивись із цікавістю на цю загнану й непотрібну. Ось вона кожною хвилиною існування мучиться. Це не я, а хтось інший усе так гостро переживає, я ці емоції бачу, але

сама їх не переживаю, лише співчуваю. Чи тобі болить, коли ти бачиш страждання іншого? Ні, признайся, тобі лише того шкода...

Отак думки — ствердження своєї вартости, ще перекладені цим дивним станом виходу з себе, давали мені силу. Я їх повторювала собі раз-у-раз, як мантру. Це було самонавіяння, самогіпноз. Бож треба було перти проти течії, іншого виходу мені не було. Та й сили треба було. Ніхто не вірить, що я щось можу, — я лише одна вірю.*

Я знала, відчувала — багато сил в мені. Але як їх витягнути наверх? І я казала собі — мушу свою долю кувати, хоч би що! Буду над своїми темами працювати. Не треба їм — треба мені. Питають мене тепер — що привело мене до доісторичних тем? Я відповідаю: радянська критика. Виперли з дійсности, якої я не відтворювала на їх копил, то я почала творити свій власний світ, свою дійсність.

З ким про це можна було говорити? Ні з ким. Неоніла Кордиш? Вона надто успішна. Вона — доброзичливий живий довідник, це так, але я для неї така сама невдаха, як і для всіх. Василина? Тепер ми вже не маємо про що говорити... Була я в неї оце на Обсерваторній...

То от що значить її: «Я влаштовуюсь!» Це вона, мабуть, тоді вже виходила заміж за свого рудого облізлого керсправа...

Так, Василина вийшла заміж! Прийшла я в неділю, не було куди мені дітися... — Може підемо подивитися на розкопи Десятинної церкви? Це ж тут недалеко! — Так рано, а застаю там лисого, з рудими вусиками, незначного плаского чоловічка, що поводиться так, ніби в себе вдома, а Василина при тому коверзує й примхливо маніжиться. Такою я її ще ніколи не бачила. Неприємно...

— Знайомся, це мій законний чоловік, ми записалися в заксі.

О, вже дійсно, як казала її сестра Олеся: «краще з святою водою, ніж із гнилим квасом!» Що її спонукало на цей вчинок? Вона ж мала такий великий вибір, — і оце таке собі доп'яла? І що? Змінила прізвище? — Тепер вона вже не Ставниста? І не шкода їй було позбуватися такого гарного прізвища?

---

* Остап Тарнавський не зрозумів цього стану у своїй статті про «Скаргу Майбутньому» (журнал «Київ», ч. 6, 1964, ст. 181), назвав це самолюбуванням, зарозумілістю й закоханістю в себе. Не зазнав він низин приниження й викинутости, стану, коли душа самомобілізується на самооборону.

Тієї неділі, скільки я її не тягнула, вона не побажала нікуди йти, бо чоловік її хоче відпочити.

І оце всі мої люди. З ким я можу так інтимно говорити, як із своїми улюбленими думками? До них і тікала. І навіть назвала їх: ВНУТРІШНЄ СОНЦЕ.

36

Але був один чоловік, що зацікавився моїми «трипільськими» думками. Олександер Ільченко працював редактором у «Дитвидаві» і він, коли ми поверталися разом із Коктебеля, запрошував колись зайти до видавництва. Я мала від «Дитвидаву» спогад неприємний. Якось ходила туди на оголошення, що потрібно коректора, а мене не прийняли. Довідалися з анкети моє прізвище і відмовили. За причину подано було, що я не знаю правопису. Слово «наївний» у цьому видавництві пишеться через *і* з одною крапкою. То я не йшла й тепер на Ільченкове запрошення. Ще, може, остерігалась захопитися. Таких історій, як закохання в одружених, уникай сотою дорогою. Мучити себе? Та й знову зустрів мене Ільченко десь на Хрещатику, питає: — Чому ж це ви не зайшли й досі?

В цій атмосфері цькування, презирства, навмисного приниження, безперспективности, викинутости, ані приступу до видавництв, — мене просто скупали рожеві проміння Ільченкової уваги. Коли, нарешті, я знайшла в собі силу зайти до його кабінету в «Дитвидаві», він зустрів мене з великою почестю, як визначного письменника.

Ільченко, побачивши мене в дверях, устав, просяяв, посадив у крісло, наговорив мені купу приємностей. — В Наркомздорові «Вірус» читали, читали й критику. Казали: «Хай вона прийде до нашого партійного комітету, ми їй видамо довідку, що все написане у «Вірусі» — не наклеп, а чиста правда!» Питався про вас заступник наркома освіти. Вами цікавляться! Ходімо, я покажу наше видавництво, бібліотеку!..

Пішли ми, Ільченко розчиняє передо мною двері за дверима, знайомить із якимись людьми, оце ж і його дружина, бібліотекарка... Після того, Ільченко приступає до конкретнішої розмови. Він би хотів замовити мені якесь оповідання для дитячого збірника, про якусь цікаву професію. Я пропоную: — Про фах стенографістки. — Це гарно! Ще ніхто про це не писав. І ще може б ви написали щось до дитячої хрестоматії — дуже маленьке, але насичене... — Я пропоную: — З життя Лесі Укра-

інки. — Я й сама хотіла писати біографічну повість про Лесю Українку, мою улюблену, але не склалися обставини... Ще й третю якусь тему ми придумали...

Мене бентежила ця прихильність, двозначна й недвозначна. З одного боку, таки справді приємно з ним розмовляти на мої заповідні теми, ронити думки, яких ніхто не хоче вислухати. А з другого — таки справді гарні очі, ті довгі вії, щось у очах тих заманливе. Як це розуміти? Невже справді?.. Ні, краще нічого, не бути злодійкою... (Так я кружляла думкою тоді, незвична бачити увагу до моєї сіренької особи. Тепер я бачу в іншому світлі. Ільченко просто хотів піддати мені духу.)

А тут, як на те, прийшла ще й поклонниця, Єлизавета Старинкевич. Чогось з'явився й керівник справами видавництва, Розін. Старинкевич здивувалася: «в кожному видавництві — свій Розін»... От такої саме атмосфери треба було мені, з легким жартом, з усміхом, увагою, де не косяться на тебе, де ти між ними — рівня...

Заходила я ще кілька разів до в-ва *Дитяча література*. Кожен раз Ільченко розсипав передо мною люб'язності. «Крилате письмо» було прийняте до друку, вже й гонорар одержала, а чи друкувалося, — не знаю. Прийняте було й оповіданнячко про Лесю Українку до дитячої хрестоматії, але чи та хрестоматія вийшла, — не знаю. Це вже був 1941 рік і все обірвала війна.

Третє оповідання Ільченко скритикував, і я навіть забула, що то було.

37

Остання річ, що я носила до київських редакцій, була новеля «Пахощі польових квітів».

Виникла вона так, як і новеля «Сосна чекає чуда». Я сиділа в сутінках біля вікна і дивилася на замережені квітами морозу шиби. От, розписав свої фантазії! Сиділа в тій тупій депресії, що в неї я тепер так часто поринала. І дивно! Депресія обернулася в радість! Раптом мені запахло жарким літнім днем. Виникла картина: я — серед золотого збіжжя й блакиті сяйного літнього дня, іду серед колосистих ланів із товаришем, з Кошовенком. В сутінках, не запалюючи електрики, я все те, що привиділось, записала і вже не хотіла псувати чудового. Світла не влучала. Ранком без змін переписала нічні каракульки. Наче щось непогане?

Це вже не вперше мені. Тиск на вугілля робить із тонн вугілля маленький сяїстий алмаз. Після найтяжчого тиску депресії приходить радість творчости. Так раптом.

Усе життя маю я звичку перевіряти на комусь, чи щось путнє я написала. Якщо навіть не почую зауваг, то й це мені допомагає відірватися від написаного й критичним оком самій поглянути. Кому ж прочитати? Вже ж не Льоні. Вона на все моє пирхає і вважає нічого не вартим. А тут прийшла Голянина Надя з Ірпіня. Якраз добра слухачка. Цікаво, як ця 16-літня школярка із сірими знаючими очима сприйме? Саме такого «свіжого вуха» мені треба. Прочитала я їй, а вона, «шмаркачка», сказала, що оповідання нічого собі, тільки треба викреслити про мороз і шиби в квітах, що ними я починаю. Я її послухала, — і досі не знаю, чи добре зробила. Тож цей контраст між зимовими шибами і сонячним літнім днем серед збіжжя і був причиною появи новелі. А я це викинула.

Носила я це оповідання до *Літературної газети,* там сиділи Мартич і Адельгейм. Відкинули. Понесла до редакції *Радянська Україна.* Там сиділи всякі фарбери і збанацькі. Повернули через два дні з резолюцією: «Анемічне».

Це й був кінець моєї письменницької «кар'єри» в «радянській дійсності».

38

Одного прозорого літнього поранку приходить Кіпніс, а це велика рідкість. Він почав із компліменту самому собі. — Ти повинна оцінити, що я так далеко теребкався на твою гору. — Ясно, що я оцінила. — А як так, то ходімо на природу! — Ходімо!

Я запропонувала Аскольдову Могилу, бо це близько й моє улюблене місце, але Кіпніс має свій плян. Потягнув на Лук'янівське жидівське кладовище, там у нього поховані рідні, то треба їх відвідати.

З того всього, що ми по дорозі говорили, мені запам'яталися вислови, які я зрозуміла аж потім. Він уже знав, що от скоро почнеться війна з Німеччиною. Але я не знала і він не сказав, що означають ці натяки: «Людина трудиться усе життя, виліплює собі вулик, звиває собі гніздо, — а приходить бандит, усе те руйнує, дочку твою убиває...» Я, ідучи за трибом своїх тодішніх думок, відказала, що це ж саме робить людина із вуликом пчіл: вони трудяться, а людина забирає. Але до Кіп-

ніса не дійшло. На тему про хижацьку природу людини з ним нема що говорити.

На жидівському кладовищі ми походили, бачили немало побитих шкел на фотографіях, вставлених у пам'ятники. Кіпніс кожен раз вигукував: «Ах, ґітлєровци!» Так наче не побачиш те саме на сусідньому православному кладовищі. Але сьогодні в Кіпніса думки йшли весь час у цьому напрямі. Вертаючись, знов він каже, ні з того, ні з сього: «Чого це за все, що робиться, винні жиди? Нема соли — винні жиди. Нема сала — винні жиди!»

Я тоді не розуміла, до чого він це каже, це була нова в нас тема. А то, видно, пробивався страх перед місцевим населенням... Ні, він уже знав, що от-от війна, — але мені не сказав. Нічого він не сказав і з того приводу, що сестра моя Льона оце вчора поїхала в будинок відпочинку до Геленджика. Пощастило, бач, хтось відмовився, то передали подорожню їй...

Як звичайно, Кіпніс запросив до себе на обід своєю «формулою»: — Нічого, нічого, одна зайва тарілка в родині нічого не значить... — Ото ж тоді й зустріли ми Любченка, — та й знов на ту саму тему проговорився Кіпніс. (Ця розмова вже згадана вище).

* * *

Та щось почала я помічати, що Кіпніс не такий, як був. Оце прийшла була до них — тут же при мені з годину розмовляв він із жидівським письменником Лур'є ідиш мовою, а потім узявся читати газету, мовляв, заважаєш. Другим разом щось їхня служниця, Фрося, сказала про чутки за війну, а потім Кіпніс навчав її в другій кімнаті, думаючи, що я не чую: — Не треба говорити зайвого при чужих.

Це вже моє останнє пристановище. Тепер і сюди не хочеться заходити.

39

Не піду я й до Неоніли Кордиш, бо три рази заходила і невдало. Один раз наймичка сказала почекати в сусідній кімнаті, поки Нілочка вийдуть. Другим разом Неоніла була вдягнена й поспішала до приятельки. А втретє — дзвонила кілька разів і ніхто не вийшов, хоч світилося. Не хочуть мене.

Віктор Платонович теж змінився, став якийсь офіційний, а

не той грайливий жартун, що сам перший анґажується в розмову. Коли я заходила до Інституту археології, говорила з Неонілою, а він випадково виходив на коридор і, хоч-не-хоч, зачеплювався за нашу двійку, то варто було спостерігати, як він весь час задкував, відступав від нас, так що вся наша група через деякий час опинялася при стіні...

* * *

Василина Ставниста, колись моя найкраща товаришка, що з нею я найбільш почувалась, як із собою, — душевно була вже ген-ген далеко. З нею відбувалися такі метаморфози, що я не встигала їх переварити. Після того, як її підступно викинули з Інституту мовознавства, поки вона їздила на Далекий Схід, вже не було їй туди ходу. Скільки не добивалася, скільки не ходила «на прийом» до «інстанцій», нічого їй не помогло. І так наші шляхи знов зійшлися. Мене побили й викинули з літератури, позбавили змоги друкуватися, а її збили з науково-дослідної кар'єри. Я вже кінчала стенографічні курси, а вона тоді почала.

Далі почали наші шляхи знову розходитися. (Як не смішно, а перший повів її зміни замаркувався її жовтою сукнею. Прийшла я раз до неї і вразив мене визивний колір цієї яскравої канаркового кольору з чорними розводами сукні. Чомусь ця сукня на ній, відчулась мені, як чуже щось, моєму духові неприйнятне... Я зненавиділа канцелярію і збридила саму хлібодайну стенографію, а Василина «пішла вгору». Від одного високого начальника переходила до другого, ще вищого, як особиста секретарка, права рука. Аж оце опинилась вона на дуже важливій посаді секретарки наркомату Заготівель. З її розмов було видно, що Василина вельми задоволена й горда з своєї нової кар'єри, — сильно вже вона хвалилася своїми успіхами. А мені було боляче це слухати, — бо як низько треба впасти, щоб забути про свої здібності в мовознавстві. Вона ж так тонко знає українську народню мову, так уміє витягнути з неї скарби для найделікатніших нюансів! То тепер її самохвальба канцелярськими тріюмфами різала мене, як ножем. Не та Василина, що я люблю! Це якась інша особа!

Особливо вдарило мене, наче сопух, коли я зайшла на її «арену слави», в приймальню наркома. Я вжахнулася! За столом, заставленим канцелярськими аксесуарами, сиділа не Василина, а якась маска. Ця маска, замість її лиця, складалась в

якусь похабну гримасу з кутами рота розлізлими донизу, що мала служити за усмішку. Передо мною вмить промигнули фази Василининого усміху. Широко-радісна. Скептично-глузлива. Винна. А тепер — похабна! На голові не її буйне, непокірне, рівне з великою хвилею волосся, а дурні дрібні кучерики-перманент, що відразу вульґаризували її ориґінальну красу. Я ж пам'ятаю ще, як один маляр вчепився був до неї і навратився намалювати її неповторний овал, оці великі трохи скісні очі, оцю невловну суміш слов'янського й тюркського. Десь це все поділося під трафаретним перманентом!

І вона вже не Василина, а Валя, Валєнтіна Іґнатьєвна. І вона вже говорить ось при мені до своїх підлеглих російською мовою. І прізвище її вже не Ставниста, а якесь таке пласке кацапське, що я й забула його тепер... Ах, так, вона ж вийшла була заміж за якогось керсправа, і, офіційно розписавшись, прийняла його прізвище, а своє чудове відкинула. Правда, скоро, майже слідом за одруженням, вони й розійшлися...

І що з такою особою говорити? Як говорити? Щоб на мої щирі оповіді про ізольованість і непотрібність, депресію і шукання ґрунту, де б опертися ногою, коли тонеш, — щоб на це почути: «Ти загниваєш і розкладаєш інших», чи: «Я влаштовуюсь!»? Пару разів мала я від неї стенографічну працю, але це не зліпило розриву. Я її просто уникала. Від неї йшла еманація, що мене відвертала. Це було так ясно, що навіть засліплена своїми успіхами Василина почала питати: — Чого ти від мене бокуєш? Хто тобі що на мене наговорив?

А говорили. Тільки я не хотіла цьому вірити. Говорила одна знайома стенографістка, Зелінська, що Василину ненавидять їй підлеглі секретарки й друкарки. За щось називали її змією й гадюкою та недвозначно натякали на її шури-мури з наркомом, одруженим чоловіком. В цьому й секрет її всесильности у наркоматі. Навіть начальники відділів її бояться й годять... — Я цьому не хотіла вірити.

(І от скажіть, що моя сестричка Льона не має олії в голові! Багато раніш, ніж Василинина авреоля в моїй душі померкла, Олена скептично мені казала: «Ти так віриш у свою Василину, а вона зовсім не така, як ти її уявляєш. Вона тебе не поважає, а ти на неї молишся...» Льона мала тверезий розум і вірну орієнтацію із зав'язаними очима, а я справді була заворожена видивом колишньої Василини.)

Перед самою війною, тоді, як ще раз валилися трони, завалився трон і Василининого наркома. Його було заарештовано,

а її — зганьблено. Назвали в пресі фавориткою наркома (іншими словами — коханкою), звинуватили в самодурстві, в недбальстві до обов'язків, спізненні на роботу... Був навіть над нею суд і засуджено було її на шість місяців примусової праці в тому ж самому місці, де її обмурано. Мала працювати, але не діставати платні. Але Василина й так жила вже в новому домі для упривілейованих, — з ванною, паровим опаленням. Ото тоді вона зустрілась зо мною й розповідала, що як наскочив рейд перевірочної комісії, то вона перед тим до другої години ночі стенографувала нараду, тому й спізнилася на працю...

Була вона в закордонному фіялковому пальті і зовсім не подоба́ла на засуджену. Запрошувала до себе покупатися («Це така розкіш, як прийдеш додому втомлена й влізеш у гарячу ванну...»). Хоч я мала змогу купатися тільки в переповненій, із чергами на «шайку», міській лазні, — не спокусило мене це запрошення зайти в її новобудову.

Останній раз перед війною я бачила її здалека — і не захотілось мені здибатися. Повернула в протилежний бік вулиці. Вона зробила це саме.

Так то перевелась моя Василина. Вже ніколи не співали ми пісень. А більше не було з ким. Аж до сьогодні.

* * *

Агата Турчинська теж була один час у неласці, не хотіли її друкувати, а навіть «пришивали» їй, що вона — попівна. О, це вже таки велика пляма на біографії! Але Гася з цього сміялася. Вона чванилася своїми анкетними даними: бідняцька родина в Куликові піді Львовом, батько — русофіл, втеча за царським військом до Києва, втрата родини, безпритульність, дитячий будинок... При своїй великій життєрадості вона й цю немилість редакцій переносила жартома, тільки ми з нею тоді мали більше спільних переживань. Вона була доскоцька-допитацька і швидше все знала, тоді й мені дещо розказувала, так що була вона тоді головним джерелом новин, що діялося в колективі письменників. Вона ж давала мені поради, як здобувати літературну роботу, що її так багато завелося у Спілці. Тільки вона щось там діставала, я — ні.

Можливо й це мало значіння: скільки я її знала, вона щиро й свято була переконана, що Україна без Росії бути не може, що ми повинні бути «навєкі вмєстє». Це вона твердо засвоїла

від свого батька і не раз у наших розмовах про долю України висловлювала.

Особливо ж піднялися її шанси, як вона добула перепустку до Галичини з метою розшукати свого брата, Івана. Пошуки її увінчались успіхом: вона знайшла його у Львові за допомогою перекупок. Він був львівський злодій. Не раз уже сидів у в'язниці, там його били, відбили легені... — Ось бачите, — гордовито всім казала Турчинська, — в радянськім суспільстві я стала письменницею, а брат мій у капіталістичній державі зробився злодієм!..

Взяла Агата брата до себе, у своє львівське мешкання. Він побув — і втік. Знову крав. Знову шукала. Нарешті, пішла до львівського обласного прокурора і просила, щоб сотворили над братом правосуддя. Брат був суджений і приговорений до трудово-поправних таборів десь на Херсонщині.

Відколи вмер Володя, треба ж було їй кимось турбуватися. Аж тепер жалувала вона, що не має дітей, тоді ж казала: «Мені більше буде». Аж тепер оцінила вона лицарську поставу Володі і зазнала, ́як то самій жінці, коли знаходиться багато охочих образити, бо нема захисника.

Мої взаємини з Гасею йшли до гіршого. Вона вже не раз побувала в Галичині, вірші її друкувалися, а я вже вдруге умудрилася стати «одіозною постаттю», цим разом — «наклепницею на радянську дійсність». То до мене Гася ставилася, як до вічної невдахи, якій залишається протеґувати, сказати десь на захист слово з доброти свого серця, — але з якою церемонитися не дуже то слід. Ні, я, мабуть, занадто несправедлива до неї. В повноті своєї особистості вона *не помічала,* що образливо поводиться: в читальні Будинку вчених вдає, що не бачить мене, довго читає газети. А нарешті побачила... Милостиво поманила пальчиком: «Прийди, подивишся, який я собі набрала матеріял на нове пальто...» А я ж так потребувала з нею говорити! Це — дрібниці, але які дошкульні в приятельстві, особливо при моїй вразливості й звідусюди викинутості. Моє відштовхування від такого зверхницько-підлеглого «товаришування» Агата витолковувала, як заздрість. Чому там було заздрити?

Агата Турчинська ніколи не була тією товаришкою, яку я шукаю все життя, — щоб можна було на дорогі мені теми говорити, ті, що я розв'язувала й на всі боки обертала в голові та хотіла ще з кимось на голос. Скільки ми з нею не приятелювали, це була поверхня, не вглиблена в ґрунт. Лише професійно-літераторське без інтимно-ідейного. Моє чутливе ставлення до

питань етики й моралі («Як можна злом творити добро?») до неї не доходило, а викликало поучання: «Треба боротись за себе!» Мої розшуки предків були їй чужі, ця тема в її очах була несучасна. Її девіз — іти нога в ногу з вимогами сьогоднішнього дня і добиватися успішности, — були мені, наче я з іншої плянети.

І нарешті, ми за щось посварилися, за щось дрібне, обмінялися сердитими листами. Вже й тут кінець.

* * *

З Варварою Чередниченко теж уже «розхейдиш» (це — жашківське слово). Я винна. Вона ж так мило до мене поставилася, як приїхала до Києва з Осетії! Оселилася вона в дачній місцевості Клавдієво, запросила мене до себе й нагодувала смачним обідом. Але що я була дуже виголоджена і мій шлунок не звик до таких навантажень, то там же мені й зашкодило, просто затруїлася, перехворіла, як ніколи. Тим часом, Варвара зорієнтувалася, що я зсуваюся все нижче й нижче в кастовій драбині, і почала мені «протеґувати», мене повчати. Я їй дала тоді своє оповідання «Симпатія» (недруковане), то вона порадила дати кінцівку, що закохані-товариші вивчають разом «Історію ВКП(б)». Вона була член партії. Це її повчання дуже дратувало мене. А потім і таке друзівство розійшлося.

Я винна. Вона тоді справедливо назвала мене череп'яною душею. Річ у тому, що вона захворіла, опинилась у шпиталі, просила, щоб її хто відвідав. А я не відвідала. Чому? Не було часу? Ні, тоді моя воля була вбита депресією. Це ж треба було зробити зусилля, подумати про те, що хоч грудочку масла їй принести, — а на цю розкіш нема капіталу. Масла в хаті ми ніколи не мали, бо його треба було купувати на чорному ринку. Але й досі мучить мене, що я не одвідала тоді Варвару. Я таки череп'яна душа. Як не мала за що купити гостинця, то так треба було відвідати. Після цього наші взаємини розпались. Все, правда, перервала війна. Варвара евакуювалася одна з перших.

40

Так рідшали люди на моєму обрії. Куди не гляну — самота, де не зайду — хочеться утікати, бо тебе тут не хочуть, ти тут зайва. Всі опори, що на них ще недавно спиралася, підгнили.

Єдине місце, де добре, — бібліотека. Там я знаходила в книжках ту інтимність, що її не було з людьми.

По дорозі до неї часом надиблеш щось цікаве. От ішла я біля колон університету й прочитала, що в колонній залі відзначають діяльність академіка Агатангела Кримського, вступ вільний. Я й зайшла. Побачила на сцені дуже вже старенького дідуся. Він часто повторював: «Я вже старий, то мені вже однаково» і при цьому розказав, хто написав «Ще не вмерла Україна». А це ж була жахлива контрреволюція в стінах університету та ще й при повній залі молоді. З іншої розповіді я запам'ятала про початки літературної мови. Розповідав, як їхній гурток творив терміни на абстрактні поняття, яких ще не було, а потрібно. От, наприклад, слово «темно» було, але «темрява», «пітьма», «темінь» — це ті варіянти, що їхній гурток пропонував. Деякі слова тепер уже так прижилися, що ми їх не відчуваємо, як ковані, («певність») а деякі забулися, їх життя не прийняло і вони загинули...

Цікаво надзвичайно! Жива історія!

Але такі перлинки траплялися дуже рідко.

І постійна дума: що далі? Знов вертатися до канцелярії? Вже на носі сорок років... Сорок років — нема на коли відкладати, а я й досі нічого не зробила. Коли ж я виконаю свою місію?

Нехай ніхто не сміється. Якби я гостро не відчувала внутрішнього наказу і певности, що мені місія призначена, то не мала б я снаги йти проти течії. Я була сильна тим, що я ніде не схибила, що мій спосіб писання (в очах критиків «повзучий емпіризм») був для мене єдино вірним, інакше я не вміла і не хотіла писати, н е ц і к а в о було. То не мала за що каятися. Ніякого викривлення дійсности я не допустилася, бо така вона й була. Як я не підходжу такій сучасності, то так і буде, працюватиму сама. Для себе. Над собою. Випливав наверх мій ще юнацький ляйтмотив, може навіть наріжний камінь мого світогляду: самовдосконалення. Справа не в режимах і не в ідеологіях-суспільних ладах, а в людях. Як люди будуть досконалі, то всякий соціяльний устрій буде справедливий. Треба рости, поліпшуватися. Всім.

Але яка ж моя м і с і я, що я маю виконати? Я так і не знала.

* * *

Прокидалася вранці з кислим почуттям безперспективности, п'явкою гризоти, суму... Нічого, нічого нема вже для мене в

майбутньому. І з депресією — нудьга, нудьга, нудьга! Дві товаришки впродовж багатьох років.

Від цих «товаришок» рятували мене нові товариші й товаришки — думки́. Ні з ким же було ділити моє найбільше горе: я не можу писати, щось мене зав'язало. А знаю ж, що великі сили й багатства в мені. Не було з ким розмовляти й вирішувати постійні проблеми, то часом я записувала той плин думок, що йшов через мозок, а здебільшого думала. Оце йду з бібліотеки додому освітленими електрикою лісистими вулицями, з фантастичними взорами на хідниках та й заповнюю час, щоб не нудно було йти.

Коли вріже гострий ніж якоїсь події (а я ж вразлива, кому дряпина, то мені рана) і нема кому пожалітися, — я себе умовляю, що я ж сама себе до цього змалку готувала.

Так, я вразлива. І захоплення кимось — це також вразливість. От вразить мене якийсь незвичайний чоловік на тлі сіризни, — і думаю про нього, спостерігаю, шукаю; що ж мене вразило? А що я зроду маніякальна, то й виливається цей інтерес у одержимість, мушу її тоді видалювати з себе писанням...

Або: не раз забирала думка, чого це Гася так легко з людьми знаходить спільну мову, має про що говорити, а я — той слимак, що колись, ще в Ставищах, вибрала собі за літературний псевдонім? Сама вимоглива, кожна дрібниця ранить, а як щось зранить, то відразу відходжу, не нав'язуюся з собою. Може в цім секрет? І кінець-кінцем — нікого до душі...

Чи може тому, що правду казав Яковенко: «То ви самі нецікаві!» А чому нецікава? Негарна. Не маю, в що вдягтися. Зневажаю косметику, щоб штучно зробитися «гарненькою». Не маю кокетства. Хто ж я? Що я? Калічка-дерево. Захиріло, викривлене, — і хоче таки рости.

І тут — уперта думка. То буду сама. Як я така невгодна цим людям, що серед них судила мені доля бути, то буду сама. Буду знаходити собі своє внутрішнє життя, щоб у душі цвіло... Ось ця гра думки, ось це химерне плетиво на хіднику, що я на нього ступаю, ось заглядаю в калюжки після дощу й бачу ще один світ, кращий за той, що дійсний... Ось зимове повітря, що раптом у січні дихне весняним духом... Ось весна, нежить, а крізь нього промикається безпредметне щастя, якась «закоханість», ейфорія... Пробиваються ці пахучі настрої, питаю сама себе: чого ти пригнічена? Цей день, ця хвилина — твоя, радій! А що буде взавтра, — нехай воно само за себе журиться...

Думки, як відомо, пливуть через мозок хмарами, купами,

переплетено. От виберу собі якусь гілочку і общипую, якусь ниточку — і йду за нею.

... Гася сказала, що я заздрю їй. А що таке заздрість? Чи це не «неґатив» почуття справедливости? Чи не цілком законна реакція на явища несправедливости? Але як я ходжу попід розкішними вітринами і знаю, що ті речі не для мене, то чи заздрю я? Ні, я вже відмовилась від того сама. Я знаю, що всім того нема, а я живу разом із мільйонами і поділяю долю мільйонів. Що їм, те й мені. Таким чином, я входжу в орбіту іншої справедливости...

Нова ниточка: а почуття озлоблености? Негарне. Але воно є. Косяченко був озлоблений, я озлоблена. А як інакше? Коли тобі перегризають горло стебуни-хижаки, то бути їм за це вдячною чи що? Примиритися? Ні, скільки є сили, не датися. А це означає — працювати над собою.

А це — нова гілочка. «Жертва для світлого майбутнього». А чого вони самі не жертвують, позабирали собі вигоди? Не самі себе віддають у жертву, а насильно примушують маси голодувати і мерзнути вік для якогось невідомого майбутнього. Яка зла штучка! Цинізм! Нечесно!

І так наговорившись із своїми товаришами й товаришками, думками, приходжу додому просвітлена, збудована наново, заряджена новою енерґією, зовні похмура, а всередині з жаринами радости. З депресії народжувалося якесь нове світовідчування. Байдужість до зовнішніх невдач, презирство до успіхів.

41

В цім іспиті пам'яті я намагаюся відтворити життя київського колективу українських письменників так, як мені було видно з мого задвірку. Може моє, згадане тут, дрібненьке, але таке, чого нема в інших. Тепер попробую поглянути сумарно, як він перероджувався.

Виник він, як вільне професійне об'єднання, рівні з рівними, без чинів, без бюрократичної шкаралупи на колективі. Кожен міг прийти й почуватися вдома, мати собі товариство на свій смак. Літературні організації жили собі своїм життям у своїх плесах, одні голосніші, одні скромніші, але без особливих подій.

Прошуміла літературна дискусія, зацвіло від безлічі блискучих літературних вечорів. Це — найцікавіший час за все моє перебування близько літературного життя. Вільно схрещувалися різні погляди, тоді я побачила, які багаті сади української літе-

ратури. А як весело й невимушено всі ці дискусії, диспути й суперечки відбувалися! Що не ім'я, то особистість, неподібна ні на яку іншу. Це була найщасливіша для мене, як літератора, найбагатша доба. Було де вчитися, було повно, було н а д з в и ч а й н о ц і к а в о. Дяка долі, що хоч трохи я цього захопила. Маю уявлення, що таке вільна література.

Потім вдерлися в цей сад непрохані садівники... Садівники? Рубачі! Почали зникати українські письменники один за одним. З об'єднання «Західна Україна» залишилось тільки двоє: Л. Дмитерко і А. Турчинська. Не стало Б. Антоненка-Давидовича, Я. Савченка, В. Ярошенка, Г. Шкурупія, Ф. Якубовського, всіх неоклясиків. Зникли й Ю. Будяк, В. Підмогильний, В. Тенета, Г. Яковенко, С. Жигалко, Є. Плужник, Г. Косинка... Всіх не перечислю, бо багато, та й це ж не історія української літератури.

За ними зникли й правовірні: Б. Коваленко, С. Щупак, П. Колесник, Є. Шабльовський... Наставала порожнеча.

А в цей же час колектив письменників беруть у рабство «пайками».

В такій порожнечі почали «садівники» насаджувати свої щепи, набирати «призовників до літератури». Перший призов закінчився пшиком. Дуже скоро із «стаханівців і ударників у літературі» не залишилося й одного, хіба, Сьома Ґордєєв з рахітичною головою.

Ото тоді й почав наповнюватися колектив українських письменників ренеґатами своєї нації, «укрáінскімі пісатєлямі», що й мови української не вважали за потрібне знати, під лідерством І. Стебуна. З Дому літератури зробився Заготскот, а з Заготскоту виплодився Департамент казенної літератури, очолений монархом, маленьким сталінчиком — старшим наймитом, О. Корнійчуком. Частенько хитається ґрунт під ногами у Я. Качури, але він завжди якось втримується. В цій монархії незалежно поводяться і «мають свою думку» Л. Смілянський, С. Воскрекасенко, О. Кундзіч, а може й М. Шеремет... Вони все ж таки не «попутники», а вилупились із комсомольського «Молодняка». Їм доручили «Кабінет молодого автора», куди стікалися твори початківців і де відбувалася трохи розумніша селекція молоденьких щеп, що мають рости на викорчуваному полі. Були ще різні курси для початківців. Цих найновіших я вже нікого не знаю, не бачила. Мені вже тоді виїли очі Стебунові виплодки, а сам Стебун входив у Дім літератури, як поміщик у власний маєток. Особливо викликала асоціяцію з поміщиком його єнотова шуба.

Ну, і як же цей колектив назвати безклясовим суспільством? Лише кілька років минуло з часу заснування його — і став він уже кастовим. У ньому колишні однакові розшарувалися: на одному полюсі утворилися магараджі, а на протилежному — парії. А між цими полюсами — ріжні ґрадації кастовости.

Крім цього, сам цей Департамент літератури, обтушкований найрізноманітнішими привілеями, став відокремленою кастою від вселюдного оточення.

І ще крім того, він у мініятюрі відтворює процес переродження всієї структури совєтського суспільства. От, що вийшло з «науково передбаченого за законами марксистського вчення» обіцяного майбутньому «безклясового суспільства».

42

В Київських крамницях з'явилося чудо: ніколи небачені биті кури, елеґантно загорнуті в целофан. Чудове масло, хоч ціле кіло бери! Найделікатніша шинка з дарницької беконної фабрики. Що ж це, вже настає соціялізм?

Дуже скоро зчудовані цим дивом кияни довідалися правду: це — наслідок угоди Рібентропа з Молотовим. Сталін зобов'язався постачати Гітлера продуктами і дарницька та інші фабрики завзято запрацювали. Перли в Німеччину вагонами ці самі продукти. Тільки німці вимагали першоклясної продукції і якесь найменше відхилення від кондиції завертали. Отож тоді все це розкішне добро, що його десятками років не бачив київський політично несвідомий обиватель, потрапляло до київських соробкопів та гастрономів. Дай, Боже, щоб німці побільше вибраковували! Але яка ж то кількість харчів пливе до Німеччини, коли браку стільки, що всі київські крамниці завалені! А ми тут голодуємо!

Дуже часто, йдучи вулицею, можна прочитати оголошення, що там і там буде доповідь про міжнародне становище. Вхід вільний. Е, це вже ми чуємо десятки років підряд, готують нас до можливости раптової війни з капіталістичним світом. Ми вже звикли до «бойової поготівлі» і до пісеньки Дєм'яна Бєдного:

Нас побіть, побіть хотєлі,
Нас побіть питаліся,
А ми тоже нє сідєлі,
Тоже дожідаліся...

Ця пісенька з модної стала ідеологічно невитриманою, бо Радянський Союз стоїть на сторожі миру і це вже наклеп на радянську дійсність, ніби то Радянський Союз тільки й чекає, щоб когось також побити. Словом, не зверталося ніякої уваги на ці доповіді, я казала: «Е, війна буде вже після нас!» І крім того: «Ні одної п'яді своєї землі не віддамо, воювати будемо на ворожій території...»

Міжнародний стан мене зовсім не тривожив, — війна буде після нас. А ось що я маю тепер робити з собою, коли така глуха стіна виросла передо мною? Руху вперед нема. Не вийшло з мене письменника. Моєї методи — без тенденції, із збереженням об'єктивности, щирість на повний голос, оця моя найбільша богиня, що я їй служу, — моєї методи ніхто не хоче.

Головне ж, я зовсім не належала до тих, що тепер хваляться своєю ворожістю в ті часи до радянської влади. Вони могли на своїх посадах служити системі, ненавидячи її. (Якщо не брешуть тепер.) По своїй щирості я не могла грати дві ролі: назовні й для себе. Так неможливо жити, мусиш у душі також приймати те, що назовні вважаєш доконечним. Мусиш знайти щось добре — і я знаходила, от хоч би...

Я вірила, що всі ці болючі експерименти на народі, все зло — перекручення, реванш закоренілого міщанства, яке спритно опанувало ситуацію, підробилось під радянське, а насправді все те саме лишилося, таке саме. Вигнали капіталізм у двері, він влетів у вікно. Нема ніякого соціялізму-комунізму, тільки є державний капіталізм. А все це через те, що людина — захланний хижак... Я вірила в майбутню людину, яка переборе хижацькі інстинкти, я вважала моїм завданням зафіксувати світлі й похмурі риси нашої доби, щоб нащадки знали, з яким трудом дійшло до кращого майбутнього. Коли все, що діється навколо, справедливе, то чого боятися показати тіні?

Так я уявляла собі моє хотіння працювати для свого народу в тих умовах, що в них вродилася.

І тому не мала я ніякого страху. Якщо попаду до в'язниці, то з чистим сумлінням. За своє бажання працювати словом і голову віддам. Цей нестрах був завжди зо мною. От, скільки я сама мандрувала по Україні, — чомусь не боялася. Я почувала навколо себе панцер непроникливости. Що інше могла я мати, як не цей невидний панцер? Я ж не мала з ким подорожувати. А не мандрувати — значить замуровано сидіти в чотирьох стінах і ніяких вражінь не придбати. Закисати і снидіти. То я «мусіла» не боятися.

От, бачу себе вдосвіта у човні на переправі. Якийсь чоловік перевозить мене на другий бік річки, ніде нікого нема, я та він, та світанковий туман. Одне, що я відчувала, це страшенний холод у моїй благенькій одежині. А що, як цей чоловік схоче мене скривдити? Ніде ж ані душечки, світанок. Але я якось знала, що ні. Ще одною охоронною грамотою було в мене те, що я — письменниця. Скажеш, хто ти — і це завжди викликало повагу, незмінно.

Але все таки, що я маю тепер робити? В прибиральниці? У кравецьку фабрику? Стенографія пожирає всі сили й руйнує психіку. Як практикуєш її, — вже тоді не до праці над собою. А як перервеш, мало вправляєш, то відразу — випарюється швидкість. Стенограф, як піяніст, мусить щодня вправлятись...

І ті самі думки: для чого? Щоб їсти. Їсти, щоб жити. Для чого? Той самий топчак.

І якби не те, що я живу з Оленою в одній хаті, то чого ж? Я вже загартована в злиднях, знаю, як то: є один карбованець — дивись, щоб його, останнього, не потратити. Жорстокий скрут і підголодове довгочасне існування в Києві навчили мене не боятися ніяких обмежень, навчило вдовольнятися тим, що іншому видається неможливим.

Давить депресія? Причина її — недостача поживи для ума, постійний голод вразливої душі на враження. Отож вона, депресія моя, переплелася й зіллялась із завзяттям. Завзяття з образи, що якась випадкова шашель має певне право до українського слова, а я, парость українського дерева, що найглибшими коріннями вріс у землю, — ні. Завзяття від тієї свідомості, що я виконую заповіт мого батька. Він же так любив письменство і ніколи не осудить мене за мою маніякальність. Він також проривався в мистецтво, та не було змоги. Завзяття і впертість. Епітет «баляст» викликав протилежну реакцію: ви мене виганяєте, а я таки буду працювати, без вас. Так, як зумію.

Але Льона! Знайти кімнату, щоб жити окремо — зайва мрія! А жити разом і не заробляти, — вийде так, що я в неї на утриманні, нахлібниця? Поки були оті ріденькі літературні заробітки, то ще... Не можу ж я бути залежною від неї! Завжди бути отруєною цією думкою, — то яке вже тут ширяння власної індивідуальности?

Це були мої найтривожніші думки. Всі точки опори валяться одна за одною, а натомість виросла висока й глуха стіна ізоляції та остракізму.

Як же я могла з цією стіною справитися? І от одного літнього дня всі мої нерозв'язані вузли самі порозв'язувалися. 21 червня 1941 року.

* * *

Отже: вийшла молода істота на широкий лан, повна сил і завзяття, бажання й запалу до праці. Скільки б вона переробила, якби не відігнали її, не покалічили непрохані «садівники», шкідники! Скільки ж пішло її сил на зойки, відчаї, занепади й депресії та на змагання знайти вихід із чорного мішка!

І десь узялися в цій самій істоті сили опертися. З відчаю зродилося нове. Істоту помалу, але неухильно опановувало якесь невіддоме їй досі світовідчування.

Центр його — байдужість до своїх ран, невдач і викинутости. Презирство до вигод, що їх прагнуть усі інші. Я їх не маю — мені й не треба! Важливіше — внутрішнє. І оте внутрішнє Сонце можна будувати в самій собі. Що це — стоїцизм?

Осереддя нового світовідчування — безтурботність. Чого я маю турбуватися тим, що має бути взавтра? Прийде воно — тоді й буде само за себе думати. Що це — епікуреїзм?

Чого це наше покоління повинно жертвувати собою для щастя якогось невідомого нам майбутнього? Наші предки жили собі своїм життям для себе й не думали про нас. Не турбувались нашим щастям. А якби й турбувались, — що помогло б? Тож минулого нема, бо воно вже минуле, майбутнього нема, бо воно буде зовсім не таке, як ми його у я в л я є м о. Майбутнє — «царство небесне», недосяжне навіть уяві. Реальне — оцей день, оця хвилина, що ось зараз стане «минулим». Радій нею! Вона — єдина реальність... Що це — екзистенціоналізм?

Але це я тепер так називаю, а тоді про екзистенціоналізм я нічого не чула. Я лише стала невразлива, вдивляючись у немилостиво скривлене обличчя моєї фортуни.

І чи не було це пророче світовідчування? Чи ж не радіти було кожною хвилиною в Києві перед новими іспитами, хвилюваннями і ударами?

* * *

Тепер з ретроспективи часу, переглядаючи свою життьову дорогу, я бачу, що нічого не було випадкове, хоч тоді здавалося випадком, несправедливістю, нещастям. Все було доцільне. Ні,

таки керує хтось моїм життям! Опікун (Він? Вона? Воно?) влаштував мені сувору школу для гартування, для розбуркання моїх сплячих сил. Всі мої оті жалоші, що я самотня, не маю друзів... Це ж так було потрібно, щоб я навчилася самостійно мислити, плекати внутрішнє цвітіння думки у сіренькій одежі невдахи. Оце невміння втрапити в тон «партії й уряду», ця довга школа літературної штуки, коли інші вже були авторами томів, а я все початківець.

Вже сама моя вдача — боязка, вразлива, мовчазна, пасивна назовні, — вже самий вигляд, — сіренький, непоказний... Якби я цвіла успіхами, виявлялася, випиралась яскравістю, то пішла б дорогою небуття туди, куди пішли яскраві. Мені ж призначене інше завдання.

А тоді я не могла зрозуміти, чому мені постійно не щастить, чому все, як з каменя, чому не втрушуюся в життя, як інші. Дороговказом (і то сліпим інтуїтивним) було тільки моє уперте завзяття і почуття, що я йду вірним шляхом, хоч би що.

29 грудня 1972

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

ЗМІСТ

ІНШІ КНИЖКИ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ

Ех, Кубань, ти Кубань, хлібородная...— нариси (1931)
Стрілка Коливається — нариси (1931)
Кампанія — повість (1931)
Діти Чумацького шляху — роман у 4-ох томах (1948-1951, 1983)
Мана — повість (1952)
Велике Цабе — повість (1952)
Багато неба — збірка нарисів (1954)
Хрещатий Яр — роман-хроніка (1956)
Епізод із життя Европи Критської — феєрія (1957)
Вічні вогні Алберти — репортаж (1959)
Жадоба — оповідання (1959)
Серед хмаросягів — новелі й оповідання (1962)
Скарга Майбутньому — роман (1964)
Благослови, Мати! — казка-есей (1966)
Золотий плуг — роман (1969)
Чотири сонця — новелі й оповідання (1969)
Родинний альбом — есей (1971)
Минуле пливе в Прийдешнє — розповідь про Трипілля (1978)
Внуки столітнього запорожця — українські новелі американського походження (1981)
Небесний змій — фантастична повість на тлі праісторії (1982)
Прогулянка алеями мільйоноліть — мікроновелі (1987)